

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVIEW HISTORICAL MILITARY
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: генерал-потпуковник мр Милан Зарић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, научни сраданик ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодрог Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; др Славица Ратковић-Костић ИСИ; капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник ИСИ; капетан мр Миљан Милкић, истраживач сарадник ИСИ; мр Димитар Тасић, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LIX. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Telefони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Војвода Живојин Мишић у загребачкој катедрали
(фотографије из збирке проф. Ђорђа Станковића)

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 1/2009

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Мр Александар Узелац, „Кан“ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века	9
Мр Владан Јовановић, Сузбијање качака на Косову и Метохији 1912–1929.	32
Мр Алексеј Тимофејев, „Партија грађанског рата“: припреме кадрова Коминтерне за извођење партизанског рата и револуције	56
Др Милан Терзић, „Дунав, најважнији водени пут између Средње Европе и Истока“ (Извештаји Југословенској краљевској влади у Другом светском рату)	72
Мр Дмитар Тасић, Неостварена претња (Могућност совјетско-сателитске агресије на ФНРЈ 1948–1953)	81

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др Љубомир Петровић, Између аматерског спорта и неформалног војног васпитања (Фрагменти из историје стрељаштва Србије у 19. веку)	99
Др Катерина Данаилова, Улога Лиге народа у очувању мира на Балкану 1925. године	124
Капетан мр Далибор Денда, Тенковске јединице у Војсци Краљевине Југославије (1930–1941)	147
Мр Љубинка Шкодрић, Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944 (Прилог друштвеној историји рата)	172

ТЕОРИЈА ИСТОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈЕ

Др Ђорђе Станковић, Војвода Живојин Мишић у загребачкој катедрали	185
---	-----

АРХИВ

- Мр Велимир Иветић, Спасавање архивске грађе Војног архива
у току НАТО бомбардовања од марта до јуна 1999. године 203

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford, 2007, Др Тамара Шеер 215
- Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Чигоја-Штампа,
Београд, 2008, мајор мр Слободан Ђукић 220
- Frédéric Le moal, *La Serbie du martyre a la victoire 1914–1918*,
Paris, 2008, проф. др Ђорђе Станковић 225
- Русский сборник – исследования по истории России, том VI и том VII,
Модест Колеров, Москва, 2009, капетан мр Далибор Денда 229

ДОКУМЕНТИ

- Др Милан Терзић, Извори војне стратегије Јосипа Броза Тита 1948
(Поштовање историјског искуства) 235

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународна научна конференција “M. R. Štefanik in the light
of Sources and the most recent historiographic discoveries”,
Братислава, 4–5. мај 2009, капетан мр Далибор Денда 243
- Међународна научна конференција “Kosovo case and the
Multinational Perace Forces”, 11–15. мај 2009,
Софија, Бугарска, капетан мр Миљан Милкић..... 248
- IX годишња конференција евроатлантске радне групе за студије
конфликта (CSWG) “End Of Empires: Challenges to Security and
Statehood in Flux”, Букурешт, 25–29 мај 2009. године,
капетан мр Далибор Денда 251
- Међународни научни скуп „Бој на Чегру 1809. године у историји
и традицији балканских народа“, Ниш, 29–30. мај 2009,
др Славица Ратковић-Костић 254
- Међународни научни скуп „Косово и Метохија у цивилизацијским
токовима“, Косовска Митровица, 8–11. октобар 2009. године,
мр Дмитар Тасић 257

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2009

ARTICLES AND STUDIES

Mag. <i>Aleksandar Uzelac</i> , "Khan" Nogay, King Milutin and Serbian-Tatar Conflicts at the end of the Thirteen Century	9
Mag. <i>Vladan Jovanović</i> , "Reining in" of <i>Kačak</i> Movement in Kosovo and Metohija between 1912–1929	32
Mag. <i>Aleksey Timofeev</i> , The Party of Civil War: Preparations of Comintern Members for the Partisan War and Revolution	56
Dr <i>Milan Terzić</i> , "The Danube – The most Important Waterway Connecting Central Europe and the East" (Reports to the Royal Yugoslav Government during the World War II)	72
Mag. <i>Dmitar Tasić</i> , Unrealised Threat: The possibility of the Soviet – Satellite Invasion on Yugoslavia 1948–1953	81

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Dr <i>Ljubomir Petrović</i> , Between Amateur Sport and Informal Military Education (Fragments from the History of Shooting Sport in Serbia in 19th century)	99
<i>Katerina Danailova</i> , PhD, The Role of the League of Nations to Maintain Peace in the Balkans in 1925	124
Captain Mag. <i>Dalibor Denda</i> , Tank Units in the Army of Kingdom of Yugoslavia (1930–1941)	147
Mag. <i>Ljubinka Škodrić</i> , The Influence of the Occupation Authorities on the Reision of Curricula and Textbooks in Occupied Serbia between 1941 and 1944 (A Contribution to Social History of War)	172

THE THEORY OF HISTORY AND METHODOLOGY

Dr <i>Djordje Stanković</i> , Fieldmarshal Živojin Mišić Visiting the Zagreb Cathedral	185
--	-----

ARCHIVES

- Mag. *Velimir Ivetić*, Saving Archives Documents of the Military
Archives during the NATO Bombardment (March – Jun 1999) 203

CRITIQUES AND REVIEWS

- Robin Okey, Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing
Mission' in Bosnia, 1878-1914, Oxford 2007, *Tamara Scheer*, PhD 215
- Митар Ђуришић, Србија у рату 1914, Чигоја-Штампа, Београд,
2008, Major Mag. *Slobodan Djukić* 220
- Frédéric Le Moal, La Serbie du martyre a la victoire 1914–1918,
Paris 2008, prof. *Dr Djordje Stanković* 225
- Русский сборник – исследования по истории России, том VI и том VII,
Модест Колеров, Москва, 2009, Captain Mag. *Dalibor Denda* 229

DOCUMENTS

- Dr *Milan Terzić*, The Sources of Military Strategy of J. B. Tito
(Following experience of History) 235

INFORMATION

- International Conference "M. R. Štefanik in the Light of Sources
and the Most Recent Historiographic Discoveries", Bratislava (Slovakia),
May 4–5th, 2009, Captain Mag. *Dalibor Denda* 243
- International Conference "Kosovo Case and the Multinational Peace
Forces", May 11–15th, 2009, Sofia (Bulgaria),
Captain Mag. *Miljan Milkić* 248
- IX Annual Conference of the Conflict Studies Working Group (CSWG):
"End OF Empires: Challenges to Security and Statehood in Flux",
Bucharest (Romania), May 25–29th, 2009,
Captain Mag. *Dalibor Denda* 251
- International Conference, Čegar Battle 1809 as a part of History
and Tradition of Balkan People,
Dr *Slavica Ratković-Kostić* 254
- International Conference, Kosovo and Metohija as a part of European
Civilization, Kosovska Mitrovica, October 8-11th, 2009,
Mag. *Dmitar Tasić* 257

Чланци и студије

УДК 94(497.11)"12" ; 327(497.11)"12"

Мр Александар Узелац, истраживач-докторант

МИНИСТАРСТВА ЗА НАУКУ И ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ,

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД

E-mail: alexuzelac@sbb.rs

„КАН“ НОГАЈ, КРАЉ МИЛУТИН И СРПСКО- -ТАТАРСКИ СУКОБИ КРАЈЕМ XIII ВЕКА

АПСТРАКТ: У овом чланку начињен је покушај да се осветле српско-татарски сукоби крајем XIII века у ширем контексту учвршћивања монголског великаша Ногаја на доњем Дунаву и међусобних односа балканских држава. Поједина досадашња становишта подвргнута су критичком разматрању на основу анализе обавештења српских, византијских, западних и оријенталних извора.

Односи Златне хорде¹ и балканских држава током друге половине XIII и прве половине XIV века представљају тему која добија све више пажње у савременој историографији. Нарочито су последње три деценије XIII века, време обележено успоном монголског главару Ногаја, биле предмет интензивног проучавања од стране низа истраживача.² Упркос чињеници да се крајем истог столећа

¹ Иако се назив „Златна хорда“ за монголску државу насталу у источној Европи после 1241–1242. среће у изворима тек од XV века и анахрон је за време које чланак тематски обухвата, он је задржан на овом месту због своје устаљености и из конвенционалних разлога.

² Ф. К. Брун, *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*, т. II, Одеса 1880, стр. 346–362; П. Никовъ, „Татаробългарски отношения презъ средните векове съ оглед къмъ царуването на Смилеца“, *Годишник на Софийския университет* 15–16/1919–1920, София 1920, стр. 1–95 (у даљем тексту Никовъ, *Татаробългарски отношения*); П. Никовъ, „Българи и Татари въ средните векове“, *Българска*

Ногајев утицај снажно осетио и у Србији, ови односи помињани су углавном у домаћим делима општег карактера и синтезама,³ а на основу података које Архиепископ Данило II доноси у житију краља Стефана Уроша II Милутина.⁴ У овом тексту је стога начињен покушај да се детаљније представи природа српско-татарских сукоба, као и да се испитају нека раније изречена мишљења.

Ногајев канат – сила на доњем Дунаву

Ногај је био праунук Џучија, родоначелника Златне хорде и чукун-унук Чингис-кана, оснивача Монголског царства.⁵ Његову генеалогију забележили су са мањим међусобним одступањима арапски и персијски савременици – син Татара, сина Моала (Бувала или Боала), сина Џучија.⁶ Рођен је око 1240. године, а већ током владавине кана Беркеа (1258–1266) када се први пут среће у изворима, играо је значајну улогу у Златној хорди. Прва искуства на бојном пољу стекао је командујући џучидским снагама у борби против Хулегуа, владара Ил-каната (монголске државе образоване на подручју Персије и

историческа библиотека 2/1929, София 1929, стр. 97–141; Н. И. Веселовский, *Ханъ изъ темниковъ Золотой орды – Ногай и его время*, Петроградъ 1922; G. Cahen, „Les Mongols dans les Balcanes“, *Revue Historique* 146/1924, Paris 1924, str. 55–59; B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243–1341*, Ph. D. Diss, Indiana University Bloomington 1984, str. 202–210 (захваљујем се проф. др. Радивоју Радићу што ми је скренуо пажњу на ову необјављену дисертацију и помогао ми да дођем до ње); I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge 2005, str. 71–98. Такође, више радова бугарског историчара П. Павлова цитираних даље у тексту.

³ К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952,² стр. 191–192; С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Београд 1925, стр. 6–9; В. Мошин, „Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин“, *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија*, т. II, Скопје 1977, стр. 177–179; *Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, стр. 442–443. (Љ. Максимовић, у даљем тексту ИСН).

⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, стр. 102–161 (у даљем тексту Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, стр. 77–121 (у даљем тексту Данило/Мирковић).

⁵ Његово име на монголском значи „пас“, фреквентно се среће у степским друштвима и не носи за собом негативну конотацију P. Pelliot; *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*, Paris 1949, str. 73; F. W. Cleaves, „The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc“, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 3/1949, Cambridge Massachusetts 1949, str. 424–425.

⁶ В. Г. Тизенгаузен, *Сборникъ материаловъ, относящихся къ истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из сочинений арабскихъ*, Санкт-Петербург 1884, стр. 109, 152, 380 (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, Ибн Халдун, у даљем тексту Тизенгаузен, I); Рашид ад-Дин, *Сборникъ летописей*, т. II, прир. Ю. П. Верховский, Б. И. Панкратов, И. П. Петрушевский, Москва – Ленинград, 1960, стр. 75–76; Веселовский, н. д, стр. 2–3; Vasary, н. д, str. 71.

средњег истока). У жестоким окршајима који су током шездесетих година XIII века потресли кавкаске области и означили разбијање јединства Монголског царства, Ногај је односио победе, али и трпео поразе. Арапски историчар ал-Нувајри (+1333) преноси да је у једној од битака био трагично погођен копљем и остао без ока.⁷ После окончања рата и смрти двојице монголских канова Берка и Хулегуа, он се устоличио у областима крај северозападних обала Црног мора, а тада почиње и његово учешће у балканским збивањима.

Према једном мишљењу (заснованом на претпоставци да је његов деда Моал идентичан са монголским заповедником по имену Мау-ци кога у областима око Дњепра спомиње фрањевачки путописац Јован Плано-Карпини 1245. године)⁸ могуће је да је Ногај полагао породична права на области којима је владао.⁹ Међутим, углавном се узима да је његово упориште у овим крајевима било засновано одобрењем Беркеа или његовог наследника кана Менгке-Темуре (1267–1280). Египатски историчар ал-Ајни (1360–1453) који је писао на основу ранијих сведочанстава наводи да је због заслуга на бојиштима Берке уврстио Ногаја међу канове.¹⁰ Његов старији претходник Бајбарс ал-Мансури (+1325) тврди да се он устоличио у „северним земљама“ захваљујући Менгке-Темуровој утицајној супрузи Чичек-катун.¹¹ Почетке његове власти нешто детаљније описује византијски историчар Георгије Пахимер говорећи да је он био послат од вођа свог племена „који су се називали кановима“ са многобројном војском Татара и да је потчинио народе који су живели северно од Црног мора. Видевши да су земље које је освојио добре, те да је њима лако управљати, Ногај, „најсилнији међу Татарима и мудри војсковођа“ одрекао се власти канова и почео да управља самостално. Временом, народи који су живели у крајевима под његовом влашћу: Алани, Руси и други, изучили су татарски језик и примили њихове обичаје и одевање. И после не много времена, тврди Пахимер, татарски народ постао је безбројан и где год би се њихове војске појавиле биле су непобеди-

⁷ Тизенгаузен, I, стр. 152. (ал-Нувајри); о џучидско-илканидским борбама: Веселовский, н. д, стр. 4–20; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks – The Mamluk-Ilkhanid War 1260–1281*, Cambridge 2004, str. 78–91; И. Камалов, *Отношения Золотой орды с Хулегуидами*, Казань 2007.

⁸ A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana*, t. I, Firenze-Quarachi 1929, str. 108.

⁹ М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, стр. 42. Е. П. Мыськов, *Политическая История Золотой орды (1236–1313 гг.)*, Волгоград 2000, стр. 46–47; Други историчари су изразили сумњу у ову могућност: Г. А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, стр. 53; В. В. Трепавлов, *Государственный строй Монгольской империи XIII в.*, Москва 1993, стр. 89.

¹⁰ Тизенгаузен, I, стр. 509–510 (ал-Ајни).

¹¹ Тизенгаузен, I, стр. 109. (Бајбарс ал-Мансури).

ве.¹² Рашид ад-Дин Хамадани (1247–1318), изузетни полихистор свога доба и службеник више ил-канидских владара, пише да је Ногај за владао земљама *Урус* и *Кехреб* које су се налазиле западно од реке *Узи* (Дњепар),¹³ а у једном од рукописа његовог дела се као земља под његовом влашћу наводи и *Валах* (Влашка).¹⁴ Савремена истраживања на пољу историјске географије потврђују да су се границе Ногајевих домена поклапале са западним областима евроазијске степе чији је природни наставак Влашка низија, усечена између карпатских и балканских крајева. Средиште његове власти налазило се између река Прута и Дњестра, али се на врхунцу моћи она ширила западно од дунавске делте уз ову реку све до угарске тврђаве Северин (данашња Дробета – Турну Северин), док је на северозападу била ограничена обронцима Карпата.¹⁵

У арапским, западним и словенским изворима Ногај је често ослловљаван највишим владарским титулама, као мелик, император или цар, а таквим епитетом („безакони цар“, „нечастиви цар“) дарује га и српски архиепископ Данило II.¹⁶ С обзиром да је његов деда био тек седми Џучијев син по реду,¹⁷ Ногај није поседовао довољно високо порекло на основу кога би могао да преузме врховну власт у Златној хорди. Систем наслеђивања у Монголском царству, као и земљама Џучида, почивао је начелно на изборности, али су у пракси синови или браћа преминулог владара имали више могућности да заседну на престо од припадника даљих огранака.¹⁸ Ногај је због то-

¹² Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis libri tredecim, I-II, ed. I. Bekker, Bonn 1835, t. I, str. 344–345. (у даљем тексту Pachymeres); Georges Pachymeres, Relations Historiques, I-V, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984–2000, t. II, str. 444 (франц. превод, у даљем тексту Pach./Failler).

¹³ Рашид ад-Дин, т. II, стр. 83.

¹⁴ В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Москва – Ленинград 1941, стр. 69. (Рашид ад-Дин).

¹⁵ В. Л. Егоров, *Историческая география Золотой орды в XIII-XV вв.*, Москва 1985, стр. 33–34. S. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire – Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca 1998, str. 187–188.

¹⁶ Тизенгаузен, I, стр. 69, 101, 195–196, 350, 362, 434. (Калавунов биограф, Бајбарс ал-Мансури, ал-Муфадал, Ибн ал-Фурат, ал-Макризи); Marco Polo, *The Travels*, ed. and trans. R. Latham, London 1958, str. 339; *Полное собрание русских летописей* (у даљем тексту ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись*, Санктпетербург 1843, стр. 345; ПСРЛ, т. 43: *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, Москва 2004, стр. 102; М. Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва – Ленинград 1950, стр. 339–340; Данило/Даничић, стр. 120; Данило/Мирковић, стр. 90; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, str. 174–175.

¹⁷ Рашид ад-Дин, II, стр. 66, 75.

¹⁸ Трепавлов, н. д, стр. 90, 102–111; Федоров-Давыдов, н. д, стр. 68–70.

га заузео другачији курс, издавајући се временом од власти канова са обала Волге. Током последње деценије XIII века он је овај процес довео до свог логичног завршетка, иступивши као родоначелник нове владарске лозе и оснивач државне творевине коју можемо условно звати *Ногајевим* или *Ногајидским канатом*. Недавно откривени нумизматички налази новчића које су Ногај и његов син Чака ковали у граду Сакчи (данашња Исакија) смештеном у дунавској делти између 1296. и 1301. године, са грчким и арапским натписима, као и представама ногајидске *тамге* (симбол клана) убедљиво сведоче о његовом потпуном осамостаљењу од Златне хорде у то време.¹⁹

Ногај је самостално иступао на међународној политичкој сцени водећи преговоре са византијским и египатским властодршцима и ступајући у родбинске односе са представницима других владарских кућа. Још од свог устоличења у црноморским степама он је одржавао преписку са мамелучким султанима Бајбарсом (1260–1277) и Калавуном (1279–1290).²⁰ Двојица монголских емира и Ногајевих изасланика су заједно са византијским представником посетили током лета 1282. године Калавунов двор у Каиру,²¹ а марта 1284, султан је отпратио два одвојена изасланства у Златну хорду, једно Менгке-Темуровом наследнику кану Туда-Менгкеу (1280–1287), а друго Ногају, чиме је фактички признао и његов независни положај.²² Око 1273. године Ногај је узео за жену византијску принцезу Еуфросину, незакониту кћерку цара Михаила VIII.²³ Свог најстаријег сина Чаку оженио је после 1285. године ћерком бугарског владара Георгија I Тертера,²⁴ а другог сина Тураја једном ил-канидском принцем.²⁵ Вероватно под утицајем Беркеа, првог муслиманског поглавара Златне хорде и Ногај је прешао у ислам.²⁶ Преобраћање је представљало само његов лични чин, можда срачунат на стицање практичне политичке користи коју су му могли пружити добри од-

¹⁹ E. Oberländer-Târnoveanu, "Numismatic Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of 13th Century", *Revue Roumaine d'Histoire* 26/1987, Bucarest 1987, str. 245–258; E. Oberländer-Târnoveanu, "Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle", *Il Mar Nero: Annali di archeologia e storia* 2/1995–1996, Roma 1996, str. 191–214.

²⁰ С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.)*, Москва 1966, стр. 63–65.

²¹ Тизенгаузен, I, стр. 362 (Ибн ал-Фурат).

²² Тизенгаузен, I, стр. 69, 105 (Калавунов биограф, Бајбарс ал Мансури).

²³ Pachymeres, I, str. 347–348; Pach./Failler, II, str. 446–448; Vasary, *н. д.*, str. 79.

²⁴ Pachymeres, II, str. 264; Pach./Failler, III, str. 290; Никовъ, *Татаробългарски отношения*, стр. 15–16.

²⁵ Рашид ад-Дин, II, стр. 86.

²⁶ Тизенгаузен, I, стр. 101–102, 434. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Макризи).

носи са египатским Мамелуцима, најутицајнијом државом у исламском свету. Новоприхваћену религију он није ни покушавао да наметне члановима свог дома. Једна од његових жена, Алака, постала је римокатоликиња,²⁷ а друга, Гркиња Еуфросина, била је православка. Чака, Ногајев син из везе са Алаком, такође је био муслиман и ова религијска подељеност унутар његове породице илустративан је пример чувене монголске верске трпељивости.

Ногај се, орођен са царском породицом Палеолога, испрва задовољавао улогом византијског савезника у југоисточној Европи. Током унутрашњих сукоба у Бугарској (1277–1280) његове снаге бориле су се заједно са византијским одредима против побуњеника Ивајла. Епilog ових збивања је показао Ногајеву снагу и утицај. Два претендента на бугарски трон, Ивајло и византијски штићеник Иван Асен III завршили су код Ногаја борећи се за његову наклоност где је први био погубљен. Георгије I Тертер (1280–1292) који је успео да се устоличи у Трнову морао је водити рачуна да се не замери монголском великашу.²⁸ Након смрти кана Менгке-Темуре и свог таста Михаила VIII, Ногај је иступио много оштрије и за рачун сопствених интереса. После татарског напада 1285. године бугарски владар је био принуђен да прихвати Ногајево покровитељство и да му пошаље свог сина Теодора Светослава као таоца. Приликом археолошких ископавања у Бугарској пронађени су оновремени новчићи са представама полумесеца, звезде и људским попрсјем, очигледним симболима татарске врховне власти. Сliku општег расула које је потресло ову балканску државу услед учесталих татарских упада у потоњим годинама илуструје један оновремени натпис пронађен у тврђави Шумен: „Ја Георгије, погледавши доле и горе рекох: Боже, због имена твога, избави нас од Татара“.²⁹

За кратко, Ногајева пажња била је потом окренута ка другим странама. Он је предузео походе на Угарску (1285–1286) и Пољску (1287–1288) изазвавши велика разарања и пустошења у средишњој

²⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, II, Quaracchi 1913, str. 444–445; R. Grousset, *L'Empire des steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris 1965, str. 479–480.

²⁸ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, стр. 514–519; Vasary, н. д, стр. 79–84. Д. Ангелов – Б. Чолпанов, *Българска военна история през средновековието (X–XV век)*, София 1994, стр. 158–168; В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, т. III, София 1940, стр. 543–575. Никовъ, *Татаробългарски отношения*, стр. 12–15.

²⁹ Т. Герасимов, „Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек“, *Известия на археологическия институт* 28/1965, София 1965, стр. 25–30; О. Кронщайнер – К. Попконстантинов, *Старобългарски надписи*, т. II, Виена 1997, стр. 131; Божилов, Гюзелев, н. д, стр. 539.

Европи и ужас савременика.³⁰ Почетком последње деценије XIII века Ногај је искористио свој утицај у Хорди да збаци кана Тула-Буку (1287–1291) и на власт у Сарају доведе свог штићеника, Менгке-Темуровог сина Токту (1291–1312).³¹ Затим се поново окренуо јачању свог положаја у југоисточној Европи. Недуго после 1291. године, Георгије Тертер је под монголским притиском морао да побегне из земље и да се сакрије у околини Хадријанопоља, а Ногај је на власт у Бугарској довео свог послушника бољарина Смильца.³² Отприлике у ово време и Србија је дошла у блиски додир са монголском државном творевином образованом на ободима средње и југоисточне Европе.

Српско-татарски сукоби у Подунављу

Током 1282. када су Ногајеви и византијски посланици заједно боравили у Каиру, односи Михаила VIII и монголског главару били су на свом врхунцу. Господар доњег Дунава био је једини политички ослонац на који је Византија могла да рачуна да би се носила са агресивним настојањима Тесалије и Србије, два балканска савезника Карла Анжујског. Иако су Михаиловом спретном дипломатском игром Карлови планови о обнови Латинског царства у Константинопољу били осујећени услед устанка локалног становништва на Сицилији („Сицилијанско вечење“) и арагонске интервенције потпомогнуте византијским новчаним средствима,³³ са суседима на западним и северним границама требало је посебно се обрачунати. У јесен 1282. када је Стефан Урош II Милутин на сабору у Дежеву преузео круну од свог старијег брата Стефана Драгутина, Срби су заузели агресивно држање према Византији и заузели неколико области у северној Македонији, заједно са Скопљем.³⁴ Упркос српским успесима, Тесалија, која је традиционално оспоравала легитимет и власт Палеолога, доживљавана је за упорнијег и опаснијег про-

³⁰ S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, str. 202–223; P. Jackson, *The Mongols and the West (1221–1410)*, Harlow 2005, str. 204–206; Vernadsky, н. д, str. 180–182; Веселовский, н. д, стр. 30–40; V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986, str. 121–122.

³¹ Тизенгаузен, I, стр. 107–108, 155–157. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри); Веселовский, н. д, стр. 37–39; Vernadsky, н. д, str. 184–185.

³² Pachymeres, II, str. 266. Pach./Failler, III, str. 292; Никовъ, *Татаробългарски отношения*, стр. 18–23.

³³ S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, str. 135–213; D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge Massachusetts 1959, str. 189–364; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969², стр. 426–435.

³⁴ Данило/Даничић, стр. 108–109; Данило/Мирковић, стр. 82.

тивника. Михаилo VIII је зато затражио помоћ од свог зета да би уз помоћ татарских снага сломио њеног владара севастократора Јована Анђела и „истребио и њега и цвет тесалског племства“. Ногај је спремно одговорио пославши му 4.000 коњаника, али је византијски владар изненада преминуо пре него што је кампања отпочела.³⁵ Његов син Андроник II (1282–1328), преузевши власт у том тренутку, није гледао у Татарима пожељну подршку и одустао је од похода против Тесалије. Но, с обзиром да Ногајеве људе није могао отпослати назад празних руку, наложио им је да крену против Срба, да би их, како преноси. византијски историчар Нићифор Григора, „ослабили и вратили се са богатим пленом преко Дунава“.³⁶ Ојачани византијским снагама и под командом прослављеног царског команданта Михаила Тарханиота Главаса, они су почетком 1283. продрли дубоко у српске земље, све до градова Липљана и Призрена. Један татарски одред који се одвојио од главнине војске, претрпео је пораз приликом покушаја да пређе набујалу реку Дрим, а његов командант кога архиепископ Данило II помиње под именом Црноглав био је заробљен и обезглављен.³⁷ Остатак Татара је вероватно успео да се врати у своја боравишта и Григора лаконски констатује да је Андроникова замисао била остварена по плану.³⁸ Ова војна операција ограниченог карактера није могла спречити даље српске нападе и већ током 1283–1284. Милутин је уз подршку свог брата Драгутина наставио преотимање византијских територија пре него што су ратне операције широког замаха на византијско-српској граници обустављене, а сукоби добили карактер чаркања ниског интензитета.³⁹

³⁵ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, t. I, ed. L. Schopen, Bonn 1829, str. 149–154; (у даљем тексту Gregoras) Pachymeres, I, str. 524–532; Pach./Failler, II, str. 658–666.

³⁶ Gregoras, I, str. 159; Pachymeres, II, str. 12; Pach./Failler, III, str. 18; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI, Београд 1986, стр. 31–33, 165 (Љ. Максимовић, С. Ћирковић, у даљем тексту ВИИНЈ).

³⁷ Данило/Даничић, стр. 112; Данило/Мирковић, стр. 84. Назив татарског заповедника привукао је пажњу истраживача који су га повезивали са исквареном варијантом имена византијског команданта Михаила Главаса (L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe. Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1978, str. 32; ВИИНЈ, стр. 32–33, н. 66. (Љ. Максимовић)) и чак, узимајући у обзир начин његовог смакнућа, са истоветним именом прасловенског божанства, налазећи у чину његовог погубљења трагове предхришћанских традиција (А. Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, стр. 193–195, н. 304–305) Но, мађарски историчар И. Вашари је показао да „Црноглав“ није ништа друго до дословни словенски превод турског имена Кара-баш, са пренесеним значењем „роб“ или „слуга“ (Vasary, н. д, str. 102. Такође види В. Стојанов, *История на изучаването на Codex Cumanicus, Кумано-печенежски антропоними в България през XV век*, София 2000, стр. 255).

³⁸ Gregoras, I, str. 159; ВИИНЈ, стр. 165. (С. Ћирковић)

³⁹ Данило/Даничић, стр. 112–114; Данило/Мирковић, стр. 84–86. ИСН, стр. 440–441. (Љ. Максимовић)

Већ на самом почетку своје владавине Милутин се тако сусрео са Татарима и ови догађаји као да су најавили претњу која се ускоро обзнанила на североисточним границама његове државе. Током 1284. године српски владар је склопио брак са ћерком бугарског цара Аном Тертер и вероватно том приликом посетио Трново.⁴⁰ Тешко је рећи да ли је ово зближење могло представљати жељу балканских Словена да учврсте своје границе од Ногајевог притиска.⁴¹ Извесно је да су ови односи остали срдачни и у наредним годинама док је Милутин водио борбе против управљача некадашњих северо-западних бугарских земаља. Међутим, то је просто могла бити последица невоља којима је Бугарска била изложена на својим северним и јужним границама. Георгије I Тертер суочен са непријатељством Византије, татарским нападима и локалним сепаратистичким тежњама у самој земљи, вероватно је настојао да одржавањем добросуседских односа са Немањићким владарем избегне потпуну политичку изолацију.⁴²

У Подунављу су се у то време одигравале крупне промене узроковане вишедеценијским борбама и слабљењем два традиционална супарника, Угарске и Бугарске и ширењем Ногајеве сфере утицаја. Области Браничева, под управом полубраће Дрмана и Куделина, и Видина под влашћу Шишмана, бугарских аристократа куманског порекла, осамосталиле су се током седамдесетих година XIII века. Претпоставља се да су у наредној деценији, паралелно са учвршћивањем татарског покровитељства на Бугарском и ови крајеви признали врховну Ногајеву власт.⁴³ Угарски и татарски интереси у региону су се жестоко сучелили, а у вишегодишње сукобе били су увучени и савезници круне Светог Стефана: бивши српски краљ Стефан Драгутин који је у другој половини 1284. као зет угарског владара Ладислава IV (1272–1290) добио на управу Мачву, Београд и североисточне области данашње Босне, Усору и Соли,⁴⁴ а потом и његов брат и наследник на рашком престолу Милутин.

⁴⁰ С. Мишић, „Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари“, *Браничевски гласник* 2/2003, Пожаревац 2004, стр. 7–8. Може се као својеврсни куриозитет истаћи да су постојим браком Анине сестре и Чаке српски владар и Ногајев син постали пашенози.

⁴¹ Мошин, н. д, стр. 176.

⁴² О владавини и политици Георгија I Тертера види Божилов, Гюзелев, н. д, стр. 529–540.

⁴³ П. Никовъ, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922, стр. 48–50. (у даљем тексту Никовъ, *Видинското княжество*)

⁴⁴ М. Динић, *Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије)*, Београд 1978, стр. 123–145. (у даљем тексту Динић, *Српске земље*); Vasary, н. д, str. 102–103.

Власт Дрмана и Куделина која се простирала над Браничевом, као и над средњовековним Кучевом на левој обали Велике Мораве,⁴⁵ заменила је у годинама после 1273. некадашњу управу угарског бана на овом простору.⁴⁶ Гранично подручје између њихових и земаља које су остале под угарском контролом било је изложено учесталим борбама. Одреди браничевских господара више пута су упадали у Мачву, а забележено је и неколико угарских напада на њихове поседе. Најозбиљнији од њих се одиграо 1284. године. Дрман и Куделин су се, вероватно уз подршку свог суседа Шишмана, успешно одбранили, упркос томе што је Ладислав IV издао свом великашу магистру Георгију Шоварију даровницу за борбе које је водио против „Дрмана и Бугара“.⁴⁷ Ногај је већ наредне године предузео поход у Панонију, а Угарска је била превише ослабљена да би могла и даље водити експанзионистичку политику у Подунављу. Нестанак помена северинског бана из угарских канцеларијских докумената почев од 1291. и засигурно истовремени престанак власти над истоименом дунавском тврђавом представљали су непосредне резултате промена на несигурној југоисточној граници краљевине Св. Стефана у годинама после Ногајеве инвазије преко Карпата.⁴⁸ У другој половини осамдесетих година XIII века, ратовање са браничевским господарима је уместо свог сизерена преузео на себе њихов непосредни сусед Драгутин. Ипак, његов напад на Дрманове и Куделинове области био је једнако неуспешан и архиепископ Данило II бележи да „пошто је ова земља била веома утврђена није им могао никакве пакости учинити, нити их одагнати из тих предела“. Недуго затим, уз помоћ татарских и куманских чета са леве обале Дунава, они су предузели успешан поход на Драгутинове земље и освојили „многе стране његове државе“.⁴⁹ Размере њихових дејстава и силу са којом су браничевска полубраћа располагала илуструје чињеница да је управо од Кумана под њиховом командом пострадало и старо црквено седиште, манастир Жича на Милутиновој територији.⁵⁰ На који начин се рашки краљ могао замерити господарима Браничева није тешко наслутити. Као што је Драгутин пружио подршку свом брату приликом ратовања у Македонији 1283–1284, тако је и Милутин вероватно био обавезан да на неки начин узврати помоћ током напа-

⁴⁵ О положају средњовековног Кучева види А. Крстић, „Кучево и Железник у светлу османских дефтера“, *Историјски часопис* 49/2002, Београд 2003, стр. 139–162.

⁴⁶ Никовъ, *Видинското княжество*, стр. 40–42; Динић, *Српске земље*, стр. 95–96.

⁴⁷ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. V, vol. III, Buda 1830, стр. 274–277; Papacostea, н. д, стр. 234; Vasary, н. д, стр. 105–107, 148.

⁴⁸ Papacostea, н. д, стр. 192–193.

⁴⁹ Данило/Даничић, стр. 115; Данило/Мирковић, стр. 87.

⁵⁰ А. Узелац, „Ко је спалио Жичу?“, *Браничевски гласник* 6/2008, Пожаревац 2009, стр. 1–13.

да на Браничево. Упркос овим успесима и чињеници да су располагали са замашном силом и уживали спољну подршку, Дрман и Куделин, ратујући на превише широком подручју, нису могли да издрже дужу борбу против бројнијих противника. Татарски одред из састава њихове војске био је разбијен када је угарска војска прешла Саву и упала у Мачву током зиме 1291–1292.⁵¹ Недуго затим, вероватно још пре краја 1292. године, двојица српских владара су новим заједничким подухватом успели да их сломе и заузму Браничево и Кучево, док су они били принуђени да побегну преко Дунава.⁵²

Те области уступљене су Драгутину, чиме су формално биле испоштоване и угарске претензије над њима, а пораз браничевских господара изазвао је интензивирање сукоба и реакцију видинског господара Шишмана. Он се такође ослањао на подршку прекодунавских Татара када је одлучио да муњевитим ударом нападне најопаснијег члана противничке коалиције – Милутинову Србију. Поход који је предузео био је по свему судећи неочекиван на другој страни. Његова бугарско-татарска војска продрла је све до самог средишта српских земаља, али је претрпела тежак пораз код Ждрела у Руговској клисури недалеко од Пећи. Уследио је српски противнапад. Милутинов напад, иако је ратовао без савезника, био је у потпуности крунисан успехом. Видин је заузет, а Шишман принуђен да се попут управљача Браничева склони преко Дунава. Преговори који су уследили између две стране довели су до измирења. Новоуспостављени односи били су запечаћени двоструким брачним везама: испрва између Шишмана и ћерке српског жупана Драгоша, а касније између Шишмановог сина Михаила и Милутинове ћерке Ане.⁵³

⁵¹ Прецизно датовање пружа једна повеља угарског краља Андрије III (1290–1301) где стоји да су се ове борбе одиграле у зимско време током друге године његове владавине, I. Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke./Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, t. II, vol. 1, Budapest, 1943, str. 125. Кључне одломке текста доноси и Papacostea, *н. д.*, str. 223, н. 134, а на њу се осврнуо и Jackson, *н. д.*, str. 205–206, 226. н. 73. О борбама говори још један документ овог угарског владара – даровница извесном Угрину који се тада налазио на челу краљеве војске, али без хронолошких одредница (ова, друга повеља објављена је на више места, између осталог и у T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Sclavoniae i Dalmatiae*, t. VII, Zagreb 1909, str. 309–310). Познавајући само други документ, бугарски историчар П. Ников је претпоставио да су се ови догађаји одиграли већ 1290. године, а да је потоње српско заузимање Браничева уследило 1291. (Ников, *Видинското княжество*, 60–62.) То се без резерви прихватао и у српској историографији. Међутим, како су Татари из састава војске браничевских господара још увек у зиму 1291–1292. држали Мачву, заједнички Милутинов и Драгутинов поход требало би померити годину дана унапред, тј. у 1292.

⁵² Данило/Даничић, стр. 115–116; Данило/Мирковић, стр. 87–88.

⁵³ Данило/Даничић, стр. 117–119; Данило/Мирковић, стр. 88–90.

Иако су се и господари Браничева и Видина ослањали на татарске снаге приликом напада на српске земље, а у тешким тренуцима налазили уточиште у крајевима под Ногајевом контролом, њихов однос према монголском великашу није био истоветан. Дрман и Куделин су, регрутујући номадске групације са простора данашње Олтеније (западна Влашка,) њихову подршку морали да плате „дајући им много злата“,⁵⁴ док у Шишмановој војсци татарски одреди нису били најамничког карактера. Његова област, географски ближа Ногајевим упориштима била је под снажнијим монголским утицајем од његових западних суседа. Штавише, Шишманов поход вероватно је уследио на Ногајев подстрек, а потоњи помирљиви став српског владара и спремност да врати видинском господару његове поседе **тешко може да се објасни управо татарским притиском**. Уз то, управо је Шишманов слом подстакао господара доњег Дунава да се директно окрене против српске државе, највеће претње по његове штићенике у том тренутку.

Србија у сенци Ногајевог каната

Како архиепископ Данило II преноси, „они који су прво војевали на државу овога благочастивога“ (што би се могло односити на видинског кнеза и/или господаре Браничева) обавестили су Ногаја о овим збивањима и он се са својим „татарским силама“ тада спремио да и сам покрене поход на Србију. Милутин је, сазнавши за предстојећу опасност, без оклевања послао Ногају своје изасланике који су га затекли „где се сабрао са великом силом у држави царства свога“. Они су успели да га одврате од намеравање акције, а Ногај је затим уместо војске отпратио у српске земље своје емисаре. Милутин је са њима утаничио договор да монголском великашу пошаље „на службу вазљубљенога сина свога Стефана [будућег краља Стефана Дечанског], са великоименитом властелом земље српске“.⁵⁵ Иако Данило не спомиње на који начин су српски посланици умилоствили Ногаја тешко да може бити сумње да је Милутин исказао спремност да се повинује његовим жељама. Мало је вероватно да су се оне ограничиле само на обећање да српски владар више неће узнемиравати бугарске земље.⁵⁶ Уместо тога, слање краљевог сина и припадника властеле показује успостављање зависног односа Ср-

⁵⁴ Данило/Даничић, стр. 115; Данило/Мирковић, стр. 87.

⁵⁵ Данило/Даничић, стр. 120–122; Данило/Мирковић, стр. 90–92.

⁵⁶ Како је то претпостављао Јиречек, *н. д*, стр. 192.

бије према Ногајевој хорди. У складу стим би требало разумети и речи самог Данила да су они послати њему „на службу“. Принц и велможе водили су засигурно велику пратњу са собом, те се по свему судећи радило о већем броју људи који су тада отишли у прекодунавске крајеве. Иако приликом ових преговора нема речи о плаћању данка, могуће је да је Србија била подвргнута и овој обавези. У прилог томе сведоче аналогии са случајем Бугарске где се у више наврата, пре и после Ногајеве власти када је татарски утицај на овом подручју био сразмерно слабији, помиње данак који је она морала да плаћа кановима Хорде,⁵⁷ а посредно и разграната и прецизно утврђена пракса трибута којима су биле подвргнуте руске кнежевине.⁵⁸

Планирани поход на Србију и њено довођење у вазални однос показали су Ногајеву потпуну надмоћ. Слом угарског граничног појаса услед татарских напада, покоравање српског владара и смена на престолу у Трнову која је Бугарску ставила под потпуну монголску контролу представљали су само поједине аспекте јединствене Ногајеве политике која је до крајњих граница проширила његову утицајну сферу. Карпатско-подунавски и балкански регион био је успешно везан за државни организам заснован на степским и чингисидским традицијама. Ипак, постигнуте тековине српског ширења у Подунављу нису нестале. Браничево и Кучево су остали изван Ногајевог интересовања и под влашћу Драгутина, односно под номиналним сизеренством угарске круне. После смрти свог брата 1316. године, Милутин је успео да их трајно припоји својим поседи-ма.⁵⁹ Видинска област такође је остала у блиским везама са Србијом, као савезничка и вероватно вазална држава.⁶⁰ Овакав однос Шишмана према Милутину није био успостављен у годинама Ногајеве доминације док су и видински кнез и српски владар били макар и формално потчињени истом господару, већ почетком XIV века када

⁵⁷ Види вести фламанског фрањевца и путописца Виљема Рубрука (око 1255. године): Wyngaert, *н. д.*, str. 167–168. и анонимног путника по источној Европи (после 1308): *Anonymi descriptio Europae orientalis*, ed. O. Górka, Kraków 1916, str. 40.

⁵⁸ H. Schurmann, „Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19/1954, Cambridge Massachusetts 1954, str. 340–357; T. Allsen, „Mongol Census taking in Rus’, 1245–1275”, *Harvard Ukrainian Studies* 5/1981, Cambridge Massachusetts 1981, str. 32–53; Vernadsky, *н. д.*, str. 138–151; А. Насонов, *Монголы и Русь*, Москва – Ленинград 1940, стр. 9–49; Б. Д. Греков – А. Ю. Якубовский, *Золотая орда и её падение*, Москва – Ленинград 1950, стр. 218–232; Федоров-Давидов, *н. д.*, стр. 26–42.

⁵⁹ Динић, *Српске земље*, стр. 98.

⁶⁰ Никовъ, *Видинското княжество*, стр. 77–78; А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323–1396 г.)*, т. I, София 1947, стр. 27–28; Мишић, *н. д.*, стр. 12.

је опасност од ојачалог царства у Трнову принудила господара Видина да се ослони на свог западног суседа. Тешњи контакти двеју држава ојачани брачним везама представљали су, међутим, заоставштину претходне епохе.

У историографији се склапање споразума између Милутина и Ногаја углавном оквирно датовало између 1292. и 1296. године.⁶¹ На основу хронологије борби са господарима Браничева и утврђивања времена Стефановог повратка из „татарског ропства“ ми ћемо покушати да пружимо нешто прецизније одреднице, а такође се и осврнути на често понављано становиште да се српски принц вратио тек после Ногајеве погибије 1299. године.⁶² Данило, једини савременик који говори о овим догађајима, записао је следеће: „Пошто је овај син његов [Стефан] много времена провео у двору безаконога цара татарскога Ногеја и нико му није рекао да се опет врати у отачаство своје, но добри Бог који се брине за све нас и овога младића неповређена врати к својему родитељу. Када је после његовог одласка прошло мало времена, ђаво не имајући да учини никакво зло ономе благочастивоме [Милутину] хтеде да се повесели њиховом погибијом гледајући где се међусобно сатиру. Јер, подиже у њима мржњу убиства и устаде један силноименити тога народа татарскога са својом силом и дође на тога нечастивог цара Ногеја који се хвалио против државе овога благочастивог. Пошто је ту био међу њима велики рат и крвопролиће, [он] убивши га својим оружјем узео његов престо. Од тада почеше сами да непријатељство воде, међу собом уништавајући се“.⁶³

Српски архиепископ је очигледно био добро упознат са ратом између Ногаја и Токте („једног силноименитог тога народа татарскога“) који је потресао црноморске степе, његовим исходом, као и чињеницом да су Ногајеви синови Чака и Турај још неколико година после очеве смрти наставили да пружају отпор кану Хорде. При томе, упадљива је његова тврдња да се Стефан вратио не после Ногајеве погибије, већ „мало времена“ пре него што је избио рат између њега и Токте. Георгије Пахимер и Рашид ад-Дин се тек узгредно осврћу на сукоб двојице Чингисада и, попут српског писца, не дају прецизну

⁶¹ Никовъ, *Татаробългарски отношения*, стр. 23; Никовъ, *Видинското княжество*, стр. 83; Станојевић, *н. д.*, стр. 8–9 одлучили су се за 1292.; ИСН, стр. 443. (Љ. Максимовић) за „мало после 1292.“; Vernadsky, *н. д.*, стр. 186 и Мишић, *н. д.*, стр. 13. за 1293; Веселовский, *н. д.*, стр. 42 за 1296.

⁶² Жиречек, *н. д.*, стр. 192; Станојевић, *н. д.*, стр. 9; Mavromatis, *н. д.*, стр. 48, Мошин *н. д.*, стр. 180. датује Стефанов повратак у 1298. годину, исправно примећујући да се он одиграо пре Ногајеве смрти.

⁶³ Данило/Даничић, стр. 122; Данило/Мирковић, стр. 92.

хронологију сукоба. Са друге стране, то чине тројица арапских аутора: Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри и ал-Макризи (1364–1442) који једногласно тврде да је до отпочињања сукоба између Ногаја и Токте дошло 697. године од Хиџре (19. X 1297–8. X 1298).⁶⁴ У првом окршају који се одиграо на обалама реке Аксај у сливу Дона Ногај је однео победу, а ал-Макризи додаје да се у Египту сазнало за ову битку током месеца *џумаде-л-ула* исте године (14. II–16. III 1298). Како је путовање вести између црноморског приморја и Египта трајало по више месеци, извесно је да се битка одиграла пре завршетка претходне године.⁶⁵ Самим тим се намеће закључак да се и Стефан, који је напустио Ногајеву хорду „мало времена“ пре отпочињања сукоба, морао вратити у Србију још током 1297. године.

На основу овог датума и с обзиром да је он, према Даниловој тврдњи, провео „много времена“ међу Татарима, добијене су основне хронолошке контуре које помажу да се прецизније одреди време склапања споразума између Милутина и Ногаја. Татарско-угарске борбе у Мачви одиграле су се у зиму 1291–1292, а српско заузимање Браничева уследило је непосредно након тога, највероватније још током 1292. Пре Ногајеве интервенције, а по свему судећи годину дана касније одиграли су се и Шишманов поход и Милутиново заузимање Видина. Споразум српског владара са монголским великашем према томе није могао уследити пре 1293. године, а Стефан је могао отићи у Ногајева станишта највише годину дана касније. Позније датовање тешко би се могло помирити са Даниловим казивањем о његовом дугом боравку на том простору, а потврду оваквом закључку, односно одређивању споразума српског владара и монголског великаша у 1293–1294. годину, пружају обавештења о Ногајевим другим активностима у то време.

Пошто је извео преврат у Златној хорди и устоличио Токту, Ногај је веровао да ће нови кан представљати послушно оруђе у његовим рукама. Међутим, Токта је убрзо показао да не намерава да само седи на престолу, већ и да се понаша као прави владар. Локални управљачи у западним руским областима, као и велики кнез Димитрије Александрович Перејеславски (1283–1293) признавали су врховну власт не кана у Сарају, већ Ногаја. Токта је као први значајнији корак у свом учвршћивању одлучио да обнови свој утицај у руским земљама и на непокорност домаћих кнежева одговорио је силом пославши против њих свог брата Тудана (*Дюдень* у руским летописима). Монголска казнена експедиција спалила је током 1293. један

⁶⁴ Тизенгаузен, I, стр. 110–111, 158–159, 435–436. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, ал-Макризи).

⁶⁵ Тизенгаузен, I, стр. 435–436 (ал-Макризи); Мыськов, н. д, стр. 134–136.

број градова и успоставила чврсту контролу над осталима. Пошто је Димитрије умро, његов брат и Токтин човек Андреј Городецки постао је кнез Владимира и Новгорода.⁶⁶ Ногај није оставио своје руске послушнике без заштите и, како новија истраживања показују, упутио је свог сродника Ток-Темура да почетком наредне године притекне у помоћ Тверу.⁶⁷ Ипак, он не само да се није лично ангажовао, већ је његова позиција у борби за контролу над руским земљама била видљиво дефанзивна. Током ових збивања, док је сарајски кан преузимао примат у земљама Златне хорде, Ногај је још увек био заузет учвршћивањем своје доминације у балканским крајевима. Како се сада може приметити, губитак утицаја у руским областима и прве размирице са Токтом су га по свему судећи нагониле да што пре реши питање српског продора у Подунавље. Успех Милутинових изасланика да одврате Ногаја од намераваног похода може се тако макар и делом приписати у заслугу Токтиним настојањима да ограничи утицај свога сродника. Овде се показала и највећа Ногајева слабост која је била последица географског и политичког положаја његових поседа. Он није био у могућности да истовремено води сукобе на два фронта, против локалних подунавско-балканских држава на једној, и кана Златне хорде на другој страни. Све више, он је морао да води рачуна о приликама на истоку где је било упориште супарника који је имао на располагању готово неограничене ресурсе, могао да подигне масовну номадску војску и самим тим био много опаснији од лабаво повезаних хришћанских држава у југоисточној Европи.

О времену које је принц Стефан провео у Ногајевој хорди и околностима његовог повратка готово да нема обавештења. Његов дуги боравак између 1393–1294. и 1297. није необичан у светлу више примера руских кнежева и нарочито њихових синова који су по више година живели међу Татарима.⁶⁸ У исто време, код Ногаја је обитавао и Теодор Светослав Тертер, син бугарског цара Георгија I Тертера. За њега је познато да се пред сам крај XIII века оженио унуком једног локалног утицајног и богатог трговца која се звала Еуфросина и чија кума на крштењу је била истоимена Ногајева жена.⁶⁹ Можда је на овог бугарског принца мислио и Бајбарс ал-Мансу-

⁶⁶ Приселков, н. д, стр. 345–346; Насонов, н. д, стр. 73–78; Vernadsky, н. д, str. 185–186; Егоров, н. д, стр. 185–187.

⁶⁷ ПСРЛ, Т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1928², стубац 483; А. А. Горский, „Политическая борьба на Руси в конце XIII века и отношения с Ордой”, *Отечественная история* 3/1996, Москва 1996, стр. 81–82.

⁶⁸ М. Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой орде*, Москва 1978, стр. 6–20.

⁶⁹ Pachumeres, II, str. 257; Pach/Failler, II, str. 592. Ал-Нувајри наводи да је „господар Влаха” (тј. Бугара) Теодор Светослав био ожењен „једном Чакином рођаком” не спомињући њено име, Тизенгаузен, I, стр. 161.

ри када је наводећи имена Ногајевих војних заповедника ангажованих у сукобу против Токте поменуо и извесног Теркерија.⁷⁰ Светослављев пример показује да словенски принчеви нису били обични таоци или затвореници, већ људи који су сходно свом пореклу уживали високе положаје и одређене почести у Ногајевим земљама.

Што се тиче повратка Милутиновог сина, у старијој историографији се веровало да је он побегао, могућно на основу Данилових речи да му „нико није рекао да се врати“. Међутим, ако се Стефанов повратак није одиграо у смутним околностима после Ногајеве смрти, већ у време док је господар доњег Дунава још увек чврсто држао власт у својим рукама, да ли је уопште било могуће да он побегне? Можда је његов одлазак из прекодунавских крајева уследио као последица некаквих политичких комбинација смишљаних у Ногајевом окружењу и усмерених на балканске државе.⁷¹ Брак Теодора Светослава и Еуфросине, склопљен под Ногајевим покровитељством, док је Бугарска после Смиљчеве смрти 1298. године била лишена централне власти и растрзана унутрашњим међусобицама, свакако је имао политичку позадину.⁷² Занимљиво је и да Данило говорећи о Стефановом повратку не спомиње и властелу која је заједно са њим својевремено отишла из домовине. Да ли је то значи да је још увек било Срба у Ногајевој служби док се његова вишенационална војска тукла са Токтиним, такође етнички разноликим одредима, на Аксају? Ни казивање

⁷⁰ Тизенгаузен, I, стр. 111. (Бајбарс ал-Мансури)

⁷¹ В. Мошин је покушао да докаже да је приликом свог повратка Стефан прошао преко бугарских земаља и да је тада био утаначен брак између њега и Теодоре, ћерке цара Смиљца (Мошин, *н. д*, стр. 180–181.) Међутим, више околности показује да је он склопљен много касније: архиепископ Данило II брак хронолошки смешта после Ногајеве смрти и додаје да је тада Стефан добио зетску земљу на управу, а уз то стоји чињеница да се Душан, дете из ове везе родио тек 1308/9 (Мишић, *н. д*, стр. 14–15). Током 1299. када је Смиљчева удовица покушала да придобије Милутина за заједнички брак такво настојање било би канонски неприхватљиво уколико су се њихова деца већ налазила или се спремала да уђу у брачну заједницу (Г. Николов, „Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в“, *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум, 14–16 септември 2003, София*, София 2005, стр. 108, н. 17).

⁷² П. Павлов, „Теодор Светослав, Ногај и трговецът Пандолеон“, *Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов*, Велико Търново 1994, стр. 177–185. Данас је познато да је иза Смиљца остао малолетни син Иван, под туторством своје мајке и да у Бугарској није било потпуног безвлашћа, као што се некада веровало, И. Божилов, „Бележки върху българската история през XIII век“, *Българско средновековие – Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, София 1980, стр. 78–81. Ипак, власт бугатске царице почивала је на веома slabим темељима и она је настојала да се одржи уз подршку великаша Алдимира (Елтимира), брата Георгија I Тертера, као и да обезбеди свој положај склапањем брака и савеза са Милутином.

познијих извора не пружа могућности да се на било које од ових питања пружи одређенији одговор. Стефанов боравак међу Татарима укратко се на основу *Житија краља Милутина*, али без икаквих додатних обавештења, спомиње у потоњим српским летописима насталим у другој половини XIV века.⁷³ О томе нема ни речи у Стефановој повељи-аутобиографији манастиру Дечани (тзв. *Прва Дечанска хрисовуља*), као ни у једном познијем биографском тексту везаном за овог припадника Немањичке лозе – његовом житију из пера Григорија Цамблака. Татарска епизода из Стефановог младићког живота отишла је можда и намерно у заборав.

Татарски чинилац у српско-византијском измирењу?

Док је Ногај успео да Србију и још интензивније Бугарску доведе у зависни положај, његови односи са Византијом били су врло затегнути и прожети међусобним неповерењем. Након што је након 1285. године већа група Татара упала из Бугарске у Тракију, Андроник II је морао да предузме низ мера да би ојачао одбрану границе. Наредио је премештање становништва из села у утврђења и исељавање Влаха настањених између Константинопоља и Визје у Малу Азију, због страха да би се могли придружити номадским нападачима.⁷⁴ Непријатељство према Византији је током последње деценије XIII века повезивало Ногаја и Милутина. Георгије Пахимер спомиње да је Андроник II имао немало брига због немирних *Тохара* који су посели северне крајеве и због *Трибала*,⁷⁵ док песник Манојло Фил, славећи свог хероја генерала Михаила Главаса, помиње његове победе над *Трибалима* и *Скитима*, односно Србима и Татарима.⁷⁶ Претпоставља се да се наводи оба аутора односе на догађаје који су се одиграли 1297. године.⁷⁷ Тадашњи византијски покушај да једном противофанзивом сломи српска упоришта и поврати преотете територије није дао резултате и Андроник II се одлучио на преговоре са својим суседом. Истовремено, подстакнут жељом да се одбрани од напада Ногајевих Татара који су користили ослабљену Бугарску као базу за продор у Тракију, византијски цар се

⁷³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, стр. 78–79, 103.

⁷⁴ Pachymeres, II, str. 80–81, 106; Pach./Failler, III, str. 92, 120–122.

⁷⁵ Pachymeres, II, str. 257; Pach./Failler, III, str. 284; ВИИНЈ, стр. 34. (Љ. Максимовић)

⁷⁶ *Manuelis Philae Carmina*, II, ed. E. Miller, Paris, 1857, str. 413–414; ВИИНЈ, стр. 595. (Н. Радосевић)

⁷⁷ О датацији уп. Pachymeres, II, str. 847; Никовъ, *Татаробългарски отношения*, str. 30–31; Мошин, н. д, стр. 186. Златарски, н. д, стр. 604; ВИИНЈ, стр. 34–35; 592–595 (Љ. Максимовић, Н. Радосевић).

отворено ставио на страну Токте. Као што је својевремено Еуфросина била послата Ногају, тако је сада Андроникова незаконита ћерка Марија постала супруга сарајског кана, а брак је био склопљен у време када је већ избио рат у црноморским степама.⁷⁸ Татарски напади такође су могли имати утицаја на византијску одлуку да се постигне споразум са Милутином и отклони барем једна од две актуелне опасности по царство. На српској страни је повољног утицаја на такав расплет догађаја могао да има тек повратак принца Стефана и нестанак татарског притиска који је уследио због Ногајеве заузетости током борбе против свог сродника. Милутин је током 1298–1299. преговарао са Константинопољем о окончању ратног стања, промени граница у корист српске државе и орођавању са породицом Палеолога.⁷⁹ Он тада више није био принуђен да гледа преко Дунава, страхујући од реакције моћног Ногаја, његовог вероватно још увек званичног сизерена, непријатељски настројеног према Византији. Ипак, Татари су током ових преговора још увек били узимани као једна од могућих препрека постизања споразума. Док је боравио на српском двору, византијски дипломата Теодор Метохит је у свом *Посланичком слову* приметио да је удовица бугарског цара Смилца, да би осујетила зближавање два суседа, ширила лажне гласине о татарским нападима на Византију.⁸⁰ Без обзира да ли је његово казивање о намерама бугарске владарке веродостојно или не, очигледно је да се у том тренутку веровало да су Ногајеви људи својом појавом јужно од Дунава могли осујетити постизање мира између Србије и Византије.

Метохит је приликом свог путовања на Немањин двор оставио забелешке о свом необичном пратиоцу, извесном Србину који је претходно боравио код *Леонаца* (Угара), *Миза* (Бугара), *Скита* (Татара) и других народа „иза скитског леда“. Овај човек био је за ромејског посланика извор фрустрација, али истовремено и добре забаве. Не водећи рачуна о веома хладном времену Србин је путовао без адекватне заштите од зиме хвалишући се како му је навика да шета гологлав по хладном времену остала са ранијих путовања. Но, због своје нехајности он се прехладио па је и цело посланство морало да застане у једном селу док се он није опоравио од болести и упале грла.⁸¹ У вези са боравком овог Србина непознатог имена међу Татарима, изнета је претпоставка да је

⁷⁸ Pachymeres, II, str. 268; Pach./Failler, III, str. 294; Lippard, *н. д.*, str. 208–209; Vasary, *н. д.*, str. 87–88.

⁷⁹ О тим збивањима види коментаре уз Метохитово дело у ВИИНЈ, стр. 63–143 (И. Ђурић); Острогорски, *н. д.*, стр. 456–457; ИСН, стр. 445–448. (Ј. Максимовић)

⁸⁰ Mavromatis, *н. д.*, str. 118; ВИИНЈ, стр. 141. (И. Ђурић)

⁸¹ Mavromatis, *н. д.*, str. 94–96; ВИИНЈ, стр. 90–92 (И. Ђурић); уп. Р. Радић, *Из Цариграда у српске земље*, Београд 2003, стр. 197–207.

он био један од Стефанових пратилаца приликом његовог путовања и повратка из црноморских степа.⁸² Он се обрео у Константинопољу негде крајем 1298. године, непосредно пре него што је византијско посланство и пошло у Србију. То би противречило ранијим мишљењима о времену Стефановог повратка, али је потпуно у складу са нашим датовањем. Међутим, ако се има у виду чињеница да је он пропутовао много земаља и да је представљао званичног Метохитовог пратиоца послатог од стране српског владара, логична је претпоставка да је у домену његове службе било обављање разних дипломатских дужности. Помен његовог боравка „код Скита“ према томе би се могао односити на путовање посланства које је Милутин отпратио Ногају са циљем да га одврати од похода. Каква је тачно била његова улога приликом тадашњих српско-татарских преговора може се само наслућивати.

Ногајев крах – Татари у српској служби

Док се распламсавао сукоб у црноморским степама, Ногајев утицај на балканске земље бледео је и нестајао. Одлучујућа битка између њега и Токте одиграла се после двогодишњег сукоба крајем 1299. на пољу Кугенлик, недалеко од данашњег Кременчуга на десној обали Дњепра. Ногајева војска била је разбијена, а он сам није успео да побегне на време. Био је већ у поодмаклим годинама, „очи су му биле прекривене обрвама које су му ометале вид, а старост му је ослабила снагу“, примећује ал-Нувајри. Један руски коњаник из састава противничке војске га је заробио и убио на месту. Војник је потом донео главу страдалог војсковође Токти очекујући награду. Уместо тога, кан је наредио да Рус буде погубљен због тога што је одузео живот великог човека, рекавши том приликом: „прост народ не сме да убија владаре“.⁸³ Ако су ове речи ученог Ибн Халдуна тачно пренете, онда је макар и псотхумно Токта свом некадашњем заштитнику и љутом противнику признао оно чему је Ногај целог живота тежио – да постане кан, независни владар и да га други тако доживе.

После борби са остацима поражених снага Токта је преузео власт над земљама свог противника. Канов син Тукул-Бука постављен је за управљача у „граду Сакчи на Дунаву и у местима која су се протезала све до Гвоздених врата“ (Ђердапска клисура).⁸⁴ До та-

⁸² ВИИНЈ, стр. 92, н. 27. (И. Ђурић)

⁸³ Тизенгаузен, I, стр. 113–114, 159, 383. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, Ибн Халдун); Рашид ад-Дин, т. II, стр. 85–86; Веселовский, н. д, стр. 48–49; Федоров-Давидов, н. д, стр. 72–74; Vernadsky, н. д, str. 188–189; Егоров, н. д, стр. 201; Мыськов, н. д, стр. 140.

⁸⁴ Тизенгаузен, I, стр. 117. (Бајбарс ал-Мансури). За идентификацију „Гвоздених врата“ (*Bāb al-hadīd*) са Ђердапском клисуром, види и Vasary, н. д, str. 97.

да снажан монголски утицај на европском југоистоку није, међутим, био обновљен у пуној мери. Србија је била ослобођена стега које су је везивале за прекодунавске крајеве, а југоисточна Европа је током прве две деценије XIV века могла да одахне од татарских пљачкашких напада. Ипак, регион је заплъуснула емиграција бројних номадских скупина из састава Ногајеве хорде. Његов син Чака се уз помоћ свог зета Теодора Светослава за кратко устоличио у Трнову да би, како преносе византијски и арапски писци, и сам убрзо изгубио главу.⁸⁵ Његов син Кара-Кишек, једини преживели припадник Ногајеве лозе нашао је уточиште у Видину, ступивши у службу вазала свога деде Шишмана са пратњом од неких 3.000 коњаника. Ови људи су били активни још неких четврт века касније када је Бајбарс ал-Мансури писао своју вишетомну историју исламског света.⁸⁶ Бројни одреди верних Ногајевих бораца, припадника народа Алана, потражили су заједно са својим породицама и имовином прибежиште у Византији и Угарској.⁸⁷

Једна група Алана и Татара напустила је византијске земље и завршила око 1310. године у Србији, а њихов долазак догодио се у време док је земља била растрзана огорченим унутрашњим сукобом између Милутина и Драгутина.⁸⁸ Корени овог конфликта лежали су у Милутиновом настојању да учврсти свој унутрашњи положај и оповргне одредбе Дежевског уговора из 1282. године, којим је било предвиђено да њега наследе Драгутинови потомци.⁸⁹ Суочен са одметањем своје властеле која се придружила противничкој страни, Милутин се нашао у незавидној ситуацији, односно како стоји у жи-

⁸⁵ Pachymeres, II, str. 265–266. Pach./Failler, III, str. 290–292; Тизенгаузен, I, стр. 117, 161. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри); П. Павлов, „Патриарх Йоаким III, татарски хан Чака и цар Теодор Светослав“, *Духовна култура* 6/1992, стр. 27–33; П. Павлов, „Бил ли е татаринът Чака български цар?“, *Историческо бъдеще* 1–2/1999, София 2000, стр. 71–75.

⁸⁶ Тизенгаузен, I, стр. 119, 162, 385. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, Ибн Халдун); Веселовский, *Ногай*, 58; П. Параска, *Внешнеполитические условия образования молдавского феудального государства*, Кишинев 1981, стр. 64; П. Павлов, „Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV век“, *Военноисторически сборник* 2/1987, София 1987, стр. 112–120.

⁸⁷ Pachymeres, II, str. 306–322; Pach./Failler, IV, str. 339–353; A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Boston-Leiden 2000, str. 213–218, 302–307; A. Pálótyi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989, str. 62–67; Э. Хоргоши, „Два етюда о ясах Венгрии“, *Аланы, Западная Европа и Византия* (ур. В. Х. Тменов), Владикавказ 1992, стр. 130–134.

⁸⁸ А. Узелац, „Источњачки најамници у Србији почетком XIV века“, *Весник војног музеја* 34/2007, Београд 2007, стр. 29–37.

⁸⁹ М. Динић, „Однос између краља Милутина и Драгутина“, *Зборник радова Византолошког института* 3/1955, Београд 1955, стр. 49–80; ИСН, стр. 449–455. (С. Ћирковић)

тију архиепископа Данила II из пера његовог анонимног настављача „беше му велика невоља, јер сва његова властела одметнуше се и не имађаше ни једнога на кога би се поуздао“.⁹⁰ Притиснут тешкоћама, он је тада узео ове Алане и Татаре у своју службу, односно како Данилов настављач сведочи „...те године његове скрби многе војске народа татарскога, турскога и јашкога [аланског] дошавши предадоше му се. И са њима пошавши [Милутин] одби насиље оних који су борбу водили с њим, све добро свршивши Божјом помоћу“.⁹¹ Иако кратке, ове речи српског писца јасно показују ко је био пресудни чинилац који је Милутину обезбедио победу у вероватно најтежем тренутку његове владавине – исти они номади који су крајем претходног столећа представљали тешку и свеprisутну претњу по њега и његове спољнополитичке амбиције. О боравку Ногајевих људи у средњовековној Србији остали су као тихи сведоци топономастички трагови у српским средњовековним повељама са простора данашњег Косова и Метохије: „Ногајевци“ међник једног селишта споменут у Хиландарској повељи Стефана Дечанског из 1327.⁹² и „Татарин“ и „Багатир“, међници села Тмава и Жеравина, наведени у Светоарханђеловској хрисовуљи Стефана Душана из 1348–1350. године.⁹³

Од када су се татарски коњаници у византијској служби обрели на српској територији, преко борби са господарима Браничева и Видина, прихватања Ногајевог сизеренства праћеног слањем принца Стефана и припадника српске властеле у прекодунавске крајеве, до потоње погибије господара западне степе, Стефан Урош II Милутин био је приморан да непрестано води рачуна о овој сили и да јој се потчини. Гледано из данашње перспективе, време татарске доминације, када је регион био доведен у тесну везу са најзападнијим деловима Монголског царства, представљало је пролазну епизоду која није оставила дубље последице по балканске земље и њихов историјски развој. Ипак, готово симболично, тачно у тренутку Ногајеве погибије, када је савременицима могло изгледати да је оријентални и номадски утицај на европском југоистоку постао ствар прошлости, на обзорју анадолске висије јавила се нова непогода која ће у наредном столећу поставити балканске хришћане пред много тежа и дуготрајнија искушења.

⁹⁰ Данило/Даничић, стр. 358; Данило/Мирковић, стр. 272.

⁹¹ Данило/Даничић, стр. 358–359; Данило/Мирковић, стр. 273.

⁹² Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“, *Споменик Српске краљевске академије* 3/1890, Београд 1890, стр. 25.

⁹³ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, стр. 48, 97, 114. Топоним „Татарин“ могао би представљати и сведочанство о српско-татарским борбама које су се одиграле на Дриму у пролеће 1283. године.

Mag. Aleksandar Uzelac

FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE

„KHAN“ NOGAY, KING MILUTIN AND SERBIAN-TATAR CONFLICTS AT THE END OF THE THIRTEENTH CENTURY

(Summary)

*During the last three decades of the XIIIth century, Nogay (c. 1240–1299), a member of Genghis Khan family and founder of independent Mongol state in the former western territories of the Golden Horde gradually extended his control on the Carpathian-Danubian basin and Southeastern Europe. Serbian medieval state was also brought under his sway and from the onset of his reign, Stephen Uroš II Milutin (1282–1321) had to deal with Nogay's Tatars on many occasions. When his vassals, lords of Braničevo and Vidin, suffered defeat in Serbian hands, Nogay was instigated to intervene directly in order to stop further Serbian expansion. The threat of Tatar invasion forced Milutin to accept Nogay's suzerainty and to send his son Stephen and members of Serbian aristocratic military elite „to serve Nogay“, as stated in *The Life of Milutin* written by Serbian archbishop Daniel II. Conclusion, based not only upon that source, but on comparison with other contemporary and relevant texts and events, is that the arrangement among Milutin and Nogay took place in 1293–1294. Furthermore, prince Stephen returned to Serbia as early as 1297 and this happened shortly before the outbreak of war between Nogay and Tokhta, legitimate khan of Golden Horde. In those years Serbian and Tatar interests had one common trait – enmity towards Byzantium and it is therefore not surprising that contemporaries mentioned simultaneous Serbian and Tatar raids on Byzantine lands. Omnipresent Tatar factor even played a role in subsequent reconciliations between emperor Andronicus II and Serbian king. Following Nogay's defeat and death in 1299, region witnessed mass immigrations of nomadic elements from Transdanubian lands. One group of Alans and Tatars found refuge in Serbia in 1310, while the country was torn apart by civil war between Milutin and his brother Stephen Dragutin. These nomads on horseback, previously constant and pervasive menace, entered then Milutin's service and provided crucial victory to him in the most precarious moment of his long reign.*

УДК 94(497.115)"1912/1929" ; 323.285(=18)(497.1)"1912/1929"

Мр Владан Јовановић, истраживач-сарадник

Институт за новију историју Србије, БЕОГРАД

E-mail: gsvlucky@yahoo.com

СУЗБИЈАЊЕ КАЧАКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1912–1929.

АПСТРАКТ: У раду су обрађени развој качачког покрета на Косову и Метохији и државна политика његовог сузбијања, са освртом на генезу и историјски континуитет албанског покрета. Централни део текста је посвећен реконструкцији борбених дејстава, методама и резултатима антикачачких акција које су спроводиле српска и потом југословенска краљевина.

Великоалбанска идеја и генеза качачког покрета

Природа качачког покрета који се развио међу Албанцима на простору Косова, Метохије и западног дела Македоније може се најкраће објаснити простим преводом турске речи *kaçak* која означава бегунца, а у деценијама пред пропаст Отоманског царства израз је коришћен за одметнике од власти и разбојнике који су из заседе отимали оружје турским јединицама. Дилеме историчара око времена појаве качака настале су под притиском свести о хетерогеној природи албанског одметништва које је у периоду 1908–1915. године, у знатној мери политизовано, губећи првобитни смисао. Павле Џелетовић у „качаковању“ види племенску појаву насталу упоредо са лабављењем турске управе, при чему је генерисан и „качачки менталитет“ исказан кроз пасиван отпор према државним законима, а који у почетку није уживао племенску подршку („племе га не

прима, а држава гони“).¹ Богумил Храбак тврди да су качаци „старог типа“ били пљачкаши стоке који су се активирали услед затварања пијаца на горском и шарпланинском подручју, док је у основи одметништва качака „новог типа“ превладао политички моменат и непризнавање актуелног режима.² Качаци дреничког краја били су језгро албанске побуне на Косову у годинама после Првог светског рата и објективно су представљали „наслеђе“ из доба турске управе, овога пута, уз нескривену материјалну подршку Италије.³ Неки аутори су сматрали да је називање албанског тероризма „качачким покретом албанских маса“ било еуфемистичка пракса која је замаљивала његов прави карактер.⁴

Политичко и национално извориште покрета свакако треба тражити у расплету Велике источне кризе и њеним последицама. Пошто је Турска посредством албанског покрета (Призренска лига је 1878. била замишљена као муслимански покрет за очување целовитости Турске) намеравала да после Берлинског конгреса утиче на рад европских комисија, прерастање Лиге у аутономистички покрет постало је фактор нестабилности због чега је Турска радикално променила своје држање према њој. Ефикасан обрачун са Призренском лигом био је логичан заокрет у турској политици, иако разарањем њених месних организација великоалбанска идеја није била угушена.⁵ Штавише, „окасни национални романтизам“ Албанаца и неостварене амбиције за стицање аутономије у оквиру Отоманског царства имали су солидну међународну потпору услед процене да ће се тиме на Балкану, у територијалном и етничком погледу, створити „предзиђе од словенске инвазије“. Аустро-угарска дипломатија је решавање престижа на балканским просторима тражила управо у преузимању контроле над Косовом.⁶ Непосредно после оснивања Пећке лиге (1899) албански прваци суспендовали су турску власт у делу Битољског вилајета и подстакли побуне у Косовском вилајету, па је Порта крајем наредне године угушила и тај покрет.

¹ Павле Џелетовић Иванов, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990, стр. 10–16. Џелетовић разликује шест категорија качака: „усамљенике“, пљачкаше, пљачкаше-убице, одметнике од закона после 1912, одметнике из страха од санкција за злочине почињене током периода 1912–1918. и одметнике из политичких побуда.

² Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање, 1988, 232–233.

³ Дмитар Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008, 476.

⁴ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1985, 190.

⁵ Михајло Војводић, „Берлински конгрес и Призренска лига“, *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд, 1989, 20–21.

⁶ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995, 6–9, 44–45.

Албански национализам постао је видно агресивнији након избијања Младотурске револуције (1908–1912) која је најавила темељну трансформацију турског друштва и повољнији положај хришћанског становништва. Пошто је неколико албанских првака свој неулазак у турски парламент доживело као маргинализацију својих саплеменика, од априла 1912. раширена је устаничка агитација по Косову и у средњој Албанији под политичким вођством Хасана Приштине, Неџиб-бега Драге и њихових војних команданата (Бајрама Џурија, Исе Бољетинца, Ризе Криезијуа, Идриза Сеферија, Луиђија Гуракуђија).⁷ Напета ситуација у Косовском вилајету постала је још критичнија после насиља арнаутског становништва над Србима, због чега је неколико српских влада скретало пажњу Турцима на опасност од анархије. У пролеће 1912. српски конзул у Солуну извештавао је о опсадном стању у пећком крају где је више од 2.000 бунтовника захтевало уклањање железничких инжењера и преки изградње путева „који им не требају“. Општи покрет Албанаца био је озбиљнији од ранијих и по томе што су од самог почетка заједнички наступали Албанци муслиманске и католичке вероисповести.⁸ Србија није успела да придобије ове устаничке команданте за борбу против Турске, па су албанске јединице по избијању Првог балканског рата преузеле одбрану Косовског вилајета. Око 20.000 Албанаца борило се под командом Исе Бољетинца против српских снага.⁹ Учесници у борбама сведоче о лукавству и бруталности Албанаца који су се масовно предавали, а потом пуцали на српске војнике из српских кућа. Нарочити проблем представљала је употреба распрскавајуће муниције ручне израде („синџирлија“ и „дум-дум куршума“ везаних ланцима) која је тадашњим међународним конвенцијама била забрањена.¹⁰ Ипак, крхко турско-албанско јединство распинуло се после вишегодишњих албанских побуна и устанака, што се исказало кроз изузетно слаб одзив Албанаца. Тиме је значајно олакшан посао српској Трећој армији која је убрзо запосела Косово.

Решења Конференције амбасадора у Лондону (1912/13) о статусу Албаније и њеним границама нису задовољила апетите промотера великоалбанске идеје, премда су и Британци и Руси са скепсом гледали на формирање државе од завађених и нецивилизованих

⁷ Ђ. Борозан, н. д. 51.

⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. V, св. 1, приредио Михајло Војводић, Београд, 1984, 570, 606, 629, 724, 816, 822.

⁹ М. Р. Pipinelis, *Europe and the Albanian Question*, New York, с. а, 27.

¹⁰ Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913, 70–72, 104; О томе више: Владимир Станојевић, *Историја српског ратног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, ВИНЦ, Београд 1992.

племена.¹¹ Ривалство албанских политичких вођа (Исмаила Кемала и Есад-паше Топтанија) само је олакшало довођење стране династије на албански престо, чиме је „неуморни иредентизам“ још више распаљен. Албанска влада у Валони излазила је у сусрет аустроугарским цивилним и војним властима очекујући заузврат Албанију у етничким границама, а када се план изјаловио, створени су Комитет за одбрану Косова (1913) и организација „Јединство“ (1915), следећи традиције Лиге и борећи се за Албанију по етноцентристичким основама.¹² Снажан „арбанашки мотив“ за сукоб са Србијом тињао је у „неправедном“ разграничењу између Србије и новостворене Албаније којим су знатне масе албанског становништва отргнуте од своје матице. Са друге стране, Србија је албанске акције користила да покаже свету како се главна гнезда качачког покрета морају нацификовати и прикључити српској држави.

Проблем албанског одметништва у Краљевини Србији

Увођење српске управе над областима које је држала њена војска је правно и формално окончано у септембру 1913. године, а покушај разоружавања Албанаца допринео је стварању „првих нових одметника од власти“. Немачка и бечка штампа су акције одузимања оружја квалификовале као „грозоте српског режима“, за шта су им поступци црногорске војске око Ђаковице ишли на руку. Први сукоби са одметничким групама забележени су код Лепосавића и Истока, док је стање анархије било нарочито упадљиво у качаничком срезу чији је планински венац дуго био ван домашаја цивилне власти. Озбиљнији напад качака на српске власти десио се у јануару 1913. у селима око Вучитрна и према планини Чичавици, када су убијена тројица војника. Јака агитација двеста одметнутих Албанаца у приштинском крају против предаје наоружања резултирала је масовном акцијом сакривања пушака и револвера на читавом Косову, због чега је од марта до маја 1913. спроведено кажњавање „непослушних“ села у призренском крају и том приликом убијено је 86 људи (од тога 76 у селу Кабаш). Напади албанских чета на војску, општинске чиновнике и свештена лица настављени су и у лето, а у

¹¹ М. Р. Pipinelis, *н. д.* 11–12, 28. Према сведочењу британских дипломата, албанске вође су и 1912. биле свесне да њихова земља још 20 година неће бити спремна за независност, те су се зато борили „за слободу у којој би се припремили за стицање независности“.

¹² Ђ. Борозан, *н. д.* 6–9, 57–59.

време српско-бугарског рата у области Дренице заплењено је више од 20.000 пушака. Ипак, Бајрам Џури је кријумчарским каналима достављао оружје својим сународницима, припремајући их за устанак, док су из Цариграда у Валону стизали официри за обуку албанских герилаца.¹³ Влада Исмаила Кемала имала је на располагању и око 20.000 Албанаца који су се после Првог балканског рата склонили у Албанију.¹⁴

У пролеће 1913. учестали су упади са демаркационе линије којима су руководили Хасан Приштина и Иса Бољетинац, а под покровитељством валонске привремене владе. Крајем лета међу Албанце стижу и искусније бугарске комите, због чега је српска влада образвала специјалну комисију и наложила јој да прати пограничне прилике. Гласине о скорашњем устанку великих размера, на који су упозоравали српски агенти, освануле су и у вестима светских агенција које су јављале да се 20.000 Албанца креће ка Битољу, али је српска влада доста флегматично пратила развој прилика на демаркационој линији. Силина септембарског удара допринела је утиску да се ради о „трећем балканском рату“, а напад је извршен из два правца. Последнице упада са југа, којим су руководили Иса Бољетинац са 12.000 људи и бугарски официри из Драча са комитским четама и заосталим турским корпусом, биле су запоседање Дебра, Охрида, Струге и продор ка Гостивару, док су северним правцем ишли емигранти са Косова који су запосели Љуму, опколили Призрен и заузели Ђаковицу. Акција је синхронизована са мобилизацијом европског јавног мњења којем су сервирани извештаји о српско-црногорским злочинима над албанским цивилима. Упоредо с тим, као узрок побуне непрекидно је понављана чињеница да је Србија затворила тржнице Албанцима из Албаније, тј. да су им Призрен, Ђаковица и Дебар били неправично одузети. Победа српске војске код Пишкопеје допринела је њеној консолидацији, па је 30. септембра поново ушла у Дебар: уследило је чишћење терена у западној Македонији, али и прелазак српске војске на тло Албаније. Неки европски листови су септембарски упад качака и комита тумачили као временски спретно координирану акцију са заостравањем турско-грчких односа, преувеличавајући српске губитке, одмазду српских власти и број албанских избеглица. Превентивно запоседање кризног подручја на линији Јуник – Љум Кула окончано је 12. октобра 1913. године.¹⁵

¹³ Б. Храбак, н. д. 11–28.

¹⁴ Ђ. Борозан, н. д. 61.

¹⁵ Б. Храбак, н. д. 33–38, 52–69; Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Kruševac-Beograd, 1997, 50–54.

Иако устанак није успео, немири су настављени у дреничком крају, због чега је српска власт покушала да изолује област и очисти је од наоружаних качака. Примена „црногорских метода“ показала се неефикасном и дипломатски штетном (одмазда над Албанцима у Љуми, Јунику, Истоку, Гостивару, Горњем и Доњем Дебру). Иако је непокретна имовина качака обично конфискована, имања богатијих Албанаца (Исе Бољетинца, Мехмед-паше Дерхале, Хасана Приштине) се, зачудо, нису нашла на мети српских власти. Штавише, било је познато да су поменути албански прваци били чланови тајне организације која је увелико развијала своју устаничку мрежу на српском државном подручју.¹⁶

У марту 1914. избила је локална побуна Албанаца код Суве Реке којом су руководили качаци из Влашког Дреновца и Вучитрна хвалећи се како им је „Европа одобрила да заузму до железничке пруге К. Митровица – Феризовић“. Иако је побуна брзо угушена, претрага терена трајала је до почетка априла. Према извештајима аустроугарског конзула приликом гушења побуне је спаљено 980 домова у 11 села, док су српске новине говориле о 600 побуњеника. Изгон Есад-паше и муслиманско-турски устанак у средњој Албанији допринели су концентрисању српске војске код Дебра и њеним припремама за нови упад у Албанију.¹⁷ Унутрашња неслога у Албанији (Кемалова влада у Валони и влада Есад-паше у Драчу) имала је за последицу њихове оставке, па се Албанија нашла у надлежности Међународне контролне комисије. У марту 1914. Вилхелм Вид изабран је за „принца од Албаније“, што је изнова охрабрило Беч да верује у успешно сламање Србије посредством побуне и отпора Албанаца. У том духу је координисан рад на организовању албанских дезертера из српске војске који су око Ораховца почели да образују качачке групе.¹⁸

После Сарајевског атентата Аустро-Угарска је ангажовањем косовских емиграната и албанских најамника намеравала да отвори бочни фронт према српској војсци, при чему је Херцег Нови постао њен логистички центар. Финансирање албанског устанка ишло је преко аустријског представника у Међународној контролној комисији у Албанији. Он је био задужен и за транспорт експлозива и муниције које су аустроугарски бродови допремали у Медову. Ипак, незавидно стање међу католичким албанским племенима и успорени транспорт оружја ка Пишкопеји ометали су предвиђени

¹⁶ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Београд, 1990, 378–379.

¹⁷ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 33–38, 75–99.

¹⁸ Ђ. Борозан, н. д. 65–67; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Београд, 2002, 29.

упад Хасана Приштине, те се планирани устанак свео на неколико качачких инцидената и пљачкашких похода око Призрена.¹⁹ Албански герилци су у групама нападали и стране војнике. Опљачкани су и Аустријанци при повлачењу, па се причало да су вагони шећера, гриза, кафе и сапуна издржавали Дреницу пуне две године.²⁰

Улазак Турске у рат на страни централних сила свакако је допринео фанатизовању албанског становништва, мада је средином децембра 1914. наступила нова етапа и на противничкој страни, после српског тријумфа у Колубарској бици. Заповедник трупа „нових области“ генерал Дамјан Поповић добио је наређење да се спреми за запоседање стратешких тачака ради спречавања упада и већ у фебруару 1915. у сукобима код Жура и Морине поражен је Хасан Приштина, премда је био добро наоружан аустроугарским топовима и митраљезима. У Србији је сазрело уверење да се већи упади качака могу спречити само окупацијом северне Албаније, те је вапај Есад-паше из опкољеног Драча убрзао одлуку Пашића да затражи дозволу од Антанте. Упркос противљењу савезничких сила, операција спасавања Есад-паше покренута је и трајала је непуних месец дана, после чега су освојени Елбасан и Тирана и предати „српском савезнику“ Есад-паши.²¹ Уследио је прави грађански рат у Албанији. Албански прваци били су у потпуном расулу па се Есад-паша одужио Пашићу немилосрдно их гонећи из земље. Средином октобра 1915. нови командант трупа „нових области“ постао је генерал Петар Бојовић који је, услед честих напада на Качаник, пут Ђиљане-Урошевац и Криву Реку, наредио узимање талаца из редова утицајних мештана села у којима су избијали нереди. Већ у новембру кренула је права побуна косовских и македонских Албанаца уз подршку бугарске пешадије, а уследило је и масовно дезертирање муслимана из српске војске приликом њеног повлачења. Како се аустријска претходница приближавала Новом Пазару, тако су и злочини према српској војсци кулминирали, па су качаци из села Кабаш (светећи се због репресивних мера српске војске из марта 1913) у манастиру Св. Марка код Призрена убили 130 војника једне чете 3. пука и неколико десетина избеглица, потенцијалних сведока.²² У округу К. Митровица деловале су три добровољачке чете које је Хасан Приштина ставио на располагање Аустријанцима.²³ Само у току 1914/15. године српски жандарми су на подручју Македоније и Старе Србије ликвидирали 400 качака и комита, а сами су имали 277 мртвих и осам рањених људи.²⁴

¹⁹ Б. Храбак, н. д. 124–148.

²⁰ *Žandarmerijski kalendar za 1937. godinu*, S. Kamenica, 1937, 124.

²¹ М. Екмечић, н. д. 393–394.

²² Б. Храбак, н. д. 155–195, 231–235.

²³ Andrej Mitrović, *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd, 1987, 45.

²⁴ *Žandarmerijski kalendar za 1933. godinu*, 65.

Када је у јуну 1917. италијански генерал Фераро у Ђирокастру прогласио „уједињење независне Албаније под протекторатом Италије“, дошло је до деморалисања косовских првака које је било потпуно доласком српских трупа на Косово у октобру и новембру 1918. године. Уследио је нови талас косовске емиграције (губљење стечених привилегија и права из претходног доба) и побуњеништва из којих је ревитализован качачки покрет. На основу мандата добијеног на Лондонској конференцији и тајног Лондонског уговора (1915), Италија је као заштитница Албаније покренула широку антијугословенску кампању, политички и материјално помажући Комитет за ослобођење Косова који је основан у Скадру у новембру 1918. године. Деловање Косовског комитета представљало је континуитет са експанзионистичким циљевима претходних организација тог типа, па су на дан албанске независности (28. новембар) у Скадру обнародовани захтеви за територијалном и етничком Албанијом до Скопља и Новог Пазара.²⁵ Организација је била повезана са комунистичким покретима у региону, због чега је уживала симпатије Комунистичке интернационале и Балканске социјалистичке федерације који су подржавали качачки покрет као национални покрет албанског народа; штавише, Коминтерна је качаке окарактерисала као партизане, а њихов покрет партизанским.²⁶ Време настанка Косовског комитета везано је за питање протежирања албанских граница на Конференцији мира, а једно од средстава за њихову корекцију било је управљање качачким покретом посредством разрађених обавештајних канала (Италија – Скадар – Ђаковица).²⁷ Све до повратка Ахмеда Зогуа на власт Комитет је управљао качачким акцијама из Скадра, а после пада режима Фана Нолија пребачен је у Италију.

Међународни оквир после 1918.

И током Мировне конференције у Паризу стање на југословенско-албанској граници било је критично, премда је СХС делегација била правовремено обавештавана о немирима и италијанским плановима везаним за Скадар.²⁸ Није била тајна да је Италија усмеравала субверзивну делатност Албаније према Краљевини СХС, иако јој је

²⁵ Ђ. Борозан, н. д. 73–74.

²⁶ Милутин Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина, 1987, 166.

²⁷ Ђ. Борозан, н. д. 75–76.

²⁸ *Југословенска држава и Албанци*, прир. Љ. Димић, Ђ. Борозан, том 2, Београд, 1999, 224, 235.

мемоаром од 9. децембра 1919. била забрањена „употреба Албаније у војну сврху и колонизацију“. Штавише, Италијани су увелико куповали шуме од Мирдита и приводили крају преговоре за концесију албанских железница.²⁹ Поменути савезничким меморандумом Италији је био понуђен мандат над Албанијом уз обавезу да јој организује администрацију, што је изазвало огорчење СХС делегације.³⁰

Под утицајем снажног албанског ослободилачког покрета, у пролеће 1920. почело је повлачење савезника из Албаније после чега су српске трупе окупирале тзв. демаркациону линију која се протезала од области јужно од Дебра, преко Црног Дрима, до северних обода Скадра и ушћа Бојане у Јадранско море.³¹ Критика албанских граница из 1913. имала је смисла све до краја 1920. када је Албанија примљена у Друштво народа и тиме угрозила право снагама Краљевине СХС да одржавају демаркациону линију. У јулу 1920. албанске јединице под командом Ахмед-бега Зогуа и Бајрама Џурија извеле су упаде ка Дебру и Ђаковици, због чега је Команда Треће армијске области затражила увођење ванредног стања и у септембру истиснула побуњенике преко демаркационе линије. Погоршање односа на релацији Тирана – Београд поспешено је гласинама о новим акцијама Косовског комитета.³²

У септембру 1921. Албанци су нанели неколико пораза југословенским снагама код Араса, па је уследио противудар под изговором да је тиме угрожен престиж југословенске војске.³³ Конференција амбасадора била је у току и њене одлуке ишле су у корист Краљевине СХС, због чега је Пашић прихватио предложену корекцију граница и обећао повлачење трупа. Већ у марту 1922. дошло је до формалне нормализације југословенско-албанских односа, срачунате на што бољи третман код тек формиране Комисије за утврђивање границе. Ова комисија заседала је у Фиренци од 1922. до 1926, када је после неколико територијалних проблема и међусобних уступака решено питање југословенско-албанске границе. Узгред, установљена је и „неутрална зона“ (Јуник, Батуша, Молићи, Морина, Бровина, Поношевац, Шишман, Поповци) преко које је требало да прође дефинитивна граница, али је она више служила као савршено уточиште групама Бајрама Џурија и Хасана Приштине које су биле

²⁹ Исто, 221.

³⁰ Десанка Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд, 1979, 61.

³¹ Демаркациона линија је установљена према одлуци команданта савезничких снага Франша Депереа.

³² Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd, 2002, 159.

³³ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd, 1988, 52–53.

снажан инструмент за утицање на рад Комисије.³⁴ Посредовањем вође дреничких качака Азема Бејте дошло је до измирења Цурија и Зогуа, па је оштар однос албанске владе према качацима јењавао. У јулу 1922. око триста качака је из Неутралне зоне упало између Дечана и плавско-гусињског среза, при чему су Јуник и Братуша били главна места из којих је ометан рад Комисије за разграничење.

Италијанско-албанска сарадња за дестабилизацију Краљевине СХС није се сводила само на убацивање качачких одреда већ и на синхронизацију више сепаратистичких покрета. Гроф Ђано је у свом „Дневнику“ правилно проценио да би перманентан иредентистички проблем на Балкану могао бити „нож уперен у кичму Југославије“.³⁵ С тим циљем, подручје Барија и Бриндизија је 1922. било оаза избеглих албанских првака (Војна лига, Грађанска лига, Косовски комитет) који су после честих контаката са вођама ВМРО договорили образовање заједничког комитета који би се састојао од албанске, македонске и црногорске секције.³⁶ Током 1924. у Валони је договорена синхрона акција качака и комитета (северно и јужно од Качаника), али она није могла бити остварена услед унутрашњих потреса у Врховистичком комитету.

У јуну 1924. православни епископ Фан Ноли је за кратко срушио Зогуов режим, који је уз помоћ Београда већ у децембру враћен на власт. Растрзан између Београда и Рима Ахмед Зогу приклонио Италији се, сматрајући њене претње опаснијим. Поред тога, Италија је обезбедила и значајан економски престиж у Албанији, а будући да се Зогу измирио са емиграцијом која га је први пут свргла са власти, чинило се да је југословенски утицај потпуно сузбијен. Потписивањем два тиранска пакта (1926, 1927) Италија је постала гарант политичког, правног и територијалног *statusa quo* у Албанији, уз право да интервенише приликом унутрашњих политичких немира. Стање фактичког италијанског протектората у Албанији, која је 1928. проглашена за краљевину, погодновало је јачању војно-обавештајних активности и бујању „косовских интерната“ у којима су држани курсеви за диверзантско-терористичка дејства у граничним зонама. Уплашен превеликим италијанским присуством у земљи, Зогу се поново окренуо поправљању односа са југословенским суседом.³⁷

³⁴ Документи о питању границе са Арбанијом код манастира Св. Наума, МИД, Београд 1924, 7–9, 13–14; Ђ. Борозан, н. д. 95. Ахмед Зогу, нови шеф албанске владе навукао је гнев северних племена јер је 1922. спровео разоружавање становништва, у духу нормализације југословенско-албанских односа.

³⁵ Ђ. Богдановић, н. д. 191.

³⁶ АЈ, 14–28–75, л. 733–739, белешке пуковника Танасија Ђ. Динића.

³⁷ Ђ. Борозан, н. д. 111–118; Ч. Попов, н. д. 239.

Снаге безбедности Краљевине СХС и покушај разоружавања становништва

Слаба консолидованост југословенске државе ишла је на руку оживљеном качачком покрету у граничној зони. Упркос лоше организованом чиновничком апарату, окружна начелства постала су центри обавештајне службе дотичних округа, па је сваки окружни начелник био одговоран за стање безбедности у свом рејону.³⁸ Слаба сарадња жандармерије и војске, као и колизија између војних и полицијских власти представљали су објективну сметњу за спровођење одређених државних планова. Приликом договореног уписивања Арнаута у југословенску војску, окружни начелник у Призрену похапсио је све пристигле Албанце који су заједно са жандармеријом били намењени за мисију умиривања својих саплеменика. У питању су били припадници плаћених батаљона „организованих Арнаута“, намењени за дејство у граничном појасу према Албанији. Неки од окружних начелника упозоравали су ресорног министра да су Албанци неједнаки пред законом, те да је побуна у Дреници била резултат „рђавог рада полицијских органа“.³⁹

Прве године југословенског провизоријума неминовно су се одразиле и на конфузну ситуацију на терену, тако да су нпр. у 17 сeosких општина гњиланског среза на 20–30 качака долазила тек по два жандарма!⁴⁰ Стога је унификована југословенска жандармерија (1919) веома брзо постављена на војничку основу, при чему је највећим делом била на буџету Министарства унутрашњих дела, док ју је Министарство војске снабдевало наоружањем и опремом.⁴¹ Употреба оружја „у најширем смислу“ захтевана је управо у окршајима са наоружаним групама качака и комита, при чему су жандарми имали право да затраже појачање од наоружаних мештана „не саопштавајући никоме раније прави циљ подузећа“.⁴² Област „Јужне Србије“ била је у надлежности Друге жандармеријске бригаде чији је други штаб био у Косовској Митровици. У немогућности да сами финансирају жандармерију, косовски Албанци су преко лета сакупљали младиће од 20 до 25 година живота, али је одзив био незадовољавајући.⁴³ Иначе, током двадесетих година бројно стање регу-

³⁸ *Uput za suzbijanje antidržavne propagande i strane špijunaže*, MUD, Beograd, 1923, 24–32.

³⁹ *Југословенска држава и Албанци*, књ. 2, 729–731.

⁴⁰ Dragi Maliković, „Kačaćki pokret na Kosovu i Metohiji 1918–1924“, *Novopazar-ski zbornik*, knj. 25, Novi Pazar, 2001, 229.

⁴¹ *Zakon o žandarmeriji i žandarmerijskom penzionom fondu*, Beograd, 1922, 3–4; Milutin Stefanović, *Naša žandarmerija*, „Policija“, br. 9–12, Beograd, 1936, 618–620.

⁴² *Privremena pravila za vršenje žandarmerijske službe*, I deo, Zagreb, 1920, 84–86.

⁴³ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), П-4/3, кут. 58, фасц. 3, бр. 1/169, пук. Милојевић Команди Треће армијске области, 8. август 1920.

ларне југословенске жандармерије кретало се од 16.000–20.000 људи, од тога је скоро две трећине је готово две трећине отпадало на покрајину Јужну Србију. Половином тридесетих година њен састав је незнатно редуциран, са објашњењем да је то омогућила све масовнија „добровољна сарадња грађана“ на југу, а сличан модел народне милиције предложен је и за северозападне делове земље.⁴⁴

У војном смислу област Косова и Метохије била је у надлежности Косовске дивизијске области која је потпадала под Трећу армијску област са седиштем у Скопљу. Вишегодишње ратовање српске војске и нерешена политичка питања проистекла из Првог светског рата изискивали су одржавање мобилног стања још извесно време.⁴⁵ Тако је у јулу 1919. извршен покушај регрутације 3.254 регрута на подручју Косовске дивизијске области, али је одзив био изузетно слаб. Формирани су специјални одреди за привођење одбеглих регрута, мада је новембарска побуна метохијских Албанаца приморала цивилне и војне власти да регрутацију одложе за извесно време.⁴⁶ Опште стање војске на тлу Косова било је незадовољавајуће услед недостатка официрског и подофицирског кадра, честих помиловања војних изгредника, непрекидних промена састава јединица током двомесечних вежби, слабе исхране и хигијене итд. Имајући у виду исцрпљеност војске и очигледан пад морала, Команда Треће армијске области поручивала је команданту Косовске дивизијске области да што чешће убеђује потчињене старешине и војнике „у моћ нашег оружја, а у кукавичлук Арнаута“.⁴⁷

Пешадијска формација на Косову подразумевала је присуство 24. пешадијског пука у Митровици са батаљонима у Митровици, Пећи и Новом Пазару, 30. пешадијског пука у Призрену са батаљонима у Призрену и Ђаковици и 31. пешадијског пука у Приштини са батаљонима смештеним у Приштини, Урошевцу и Вучитрну. У Скопљу је било седиште 27. артиљеријског пука са пољским дивизионима у Приштини и Митровици, док је у Приштини било седиште 28. артиљеријског пука, са хаубичким дивизионом у Приштини, брдским дивизионом у Призрену и три батерије у Ђаковици и Призрену.⁴⁸ Штаб ваздухопловног пука био је смештен у Скопљу и током првих година после рата авијација је првенствено коришћена у извиђачке сврхе, изузев неколико бомбардерских акција на албанском фронту. Авиони су имали значајно психо-

⁴⁴ Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2/2007, Београд, 2007, 11–12.

⁴⁵ О томе више: Д. Тасић, *Рат после рата*, 29–52.

⁴⁶ АВИИ, П-4/3, кут. 57, фасц. 7, бр. 14/48.

⁴⁷ *Југословенска држава и Албанци*, књ. 2, 667–670, 697.

⁴⁸ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, 297–301.

лошко дејство на албанске одметнике у граничном подручју, због чега су учестали захтеви пешадије и артиљерије за овом врстом подршке. Крајем августа 1920. команде подримских трупа, дебарског, голобрдског и љумског одреда добиле су четири авиона с циљем извиђања и бомбардовања подручја око Араса, Дебра и Пишкопеје.⁴⁹

Поред војске, безбедност на југу Краљевине Југославије одржавала је и Гранична трупа, мирнодопска војна формација чији је задатак био да чува и надзире државне границе. Она је формално била специјална трупа војске и морнарице, те се сматрала помоћним родом војске. Њено устројство је било прописано Законом о граничној трупи из новембра 1931. и правилником од априла 1932. године. Овим актима Гранична трупа је у сваком смислу била потчињена војном министру, премда је положај њених припадника био скоро идентичан положају жандарма.⁵⁰ Њена команда била је у Скопљу и у почетку је у својој надлежности имала три гранична одсека са 14 чета које су покривале граничне појасеве уз Албанију, Грчку и Бугарску. С обзиром на неповољне безбедносне прилике Гранична трупа бројала је све више чета. Служба је обухватала патролирање и постављање заседа, а с обзиром на неповољне временске прилике, зими су се повлачили ка унутрашњости а у пролеће излазили на „летње положаје“, уз граничну линију. Недостатак прописних караула приморао је граничаре да бораве у провизорним заклонима, а отежано снабдевање и лоша опрема срозавали су морал и дисциплину. Иако је у командном смислу била директно одговорна министру војске, Гранична трупа била је природно ослоњена на команду Треће армијске области у Скопљу.⁵¹ Ова формација је 1922. била привремено укинута, да би од њеног људства биле образоване тзв. финансијске страже, али је услед компликација на албанској граници 1923. Гранична трупа била поново у формирању. Крајем 1925. године бројала је 30 чета са 2.880 људи распоређених у пет сектора. Трећина Граничне трупе била је стационирана према Албанији, и то претежно у сектору Призрен. Свака чета према Албанији и Бугарској бројала је по три официра и сто војника, док је према Грчкој имала у просеку 70 људи.⁵² У периоду 1919–1934. Гранична трупа је утрошила нешто мање од пола милиона динара, од тога је највећи проценат ишао на плате њених припадника.⁵³

⁴⁹ АВИИ, П-4/3, кут. 58, фасц. 4, бр. 1/191, наређење команданта Треће армијске области од 27. августа 1920. Пилоту који је требало да извиди област Пишкопеје сугерисано је да се уздржи од бомбардовања самог места, јер је тамо било доста рањеника југословенске војске.

⁵⁰ Laza M. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj I („Ustrojstvo uprave“), Beograd, 1933, 193.

⁵¹ Д. Тасић, н. д. 88–90, 95–96.

⁵² М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, 38.

⁵³ АЈ, 37–22–174, л. 331, *Summary of material outlay incurred for defence...*

Формирању тзв. летећих одреда претходила је пракса оснивања „окружничких потера“ састављених од „оданих грађана“ у улози привремених жандарма за гоњење качака и комита.⁵⁴ „Потернике“ су издржавали сами мештани и сељаци, али су они и даље оскудевали у храни и одећи, налазећи једину сатисфакцију у томе што су им њихови сељани, по обичају и договору, обрађивали имања у њиховом одсуству. Окружни начелници су, свесни тога, захтевали да се потерницима удвоструче месечна примања због опасности којима су се излагали ови жандарми-аматери.⁵⁵ Од септембра 1922. образовано је двадесет летећих одреда „за гоњење одметника и бугарских чета“ који су били састављени од 40 официра, 80 подофицира и 420 каплара и редова из четири армијске области које су их и опремале наоружањем.⁵⁶

*

Навика албанског становништва да се нерадо одриче оружја није била чисто питање традиције и фолклора, премда су и Британци уочи Првог светског рата приметили како су „Албанци увек спремни за борбу, са или без разлога“.⁵⁷ Побуне из 1913. и упади наоружаних група на српску територију испровоцирали су замашну акцију разоружања коју је спровела српска војска. Отпор становништва довео је до одмазде над неколико села, али је разоружавање обустављено повлачењем српских трупа са албанске територије. Први светски рат искомпликовао је стање, па је задатак нове, југословенске државе био утолико сложенији. Покушај Југословенске дивизије из новембра и децембра 1918. да разоружа поједина села изазвао је организовану побуну у звечанском, источком и дреничком срезу, појачану агитацијом тек основаног Косовског комитета.⁵⁸ Компликовање законске процедуре за издавање оружних листова, награђивање оних који врате оружје са „македонског војишта“, доношење нових закона и претње санкцијама – имали су више него скромне ефекте.⁵⁹ Питање разоружања албанског становништва било је деликатније због саме природе „албанског отпора“ који је маркиран као један од пет горућих проблема нове државе. На конференцији у штабу Треће армијске области 31. децембра 1919. констатовано је

⁵⁴ АВИИ, П-4/3, кут. 59, фасц. 1, телеграм 33351 од 20. августа 1920.

⁵⁵ АЈ, 14–179–664, л. 769, 773.

⁵⁶ АЈ, 14–177–656, л. 1117.

⁵⁷ М. Р. Pipinelis, *n. d.* 21.

⁵⁸ D. Maliković, *n. d.* 225–226.

⁵⁹ *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 109, 16. мај 1923, 1; бр. 96, 2. мај 1927, 2; бр. 261, 8. новембар 1928, 15; *Закон о држању и ношењу оружја*, „Zbirka zakona“, sv. 45, Beograd, 1928, 6–12.

да је разоружање неопходно обавити пре пролећа („и општинских избора“) и то првенствено у местима Дреница, Пећки Подгор, Топољани, Шиштевац, Кабаш, Лаб, Шаља, Призренска Подгора, Штавица и Пештер. У плану је била и акција хватања и ликвидације качака Азема Бејте, Садика Раме, Рамадана Шабана, Мехмеда Коњуха и Абиба Љупчета „уз што мање паљења кућа и пљачке“.⁶⁰

Разоружавање косовско-метохијских округа, у покушају намећања пољуљаног државног ауторитета, дало је скромне резултате углавном због отпора качака Азема Бејте кога је помагала читава Дреница.⁶¹ Ситуација је измицала контроли и у Звечанском округу, због чега је војни министар пожуривао акцију разоружавања. Према подацима помоћника команданта Друге жандармеријске бригаде, у акцији разоружавања 1920. учествовало је 1.666 жандарма из редовних посада који су том приликом запленили 5622 пушке и 394 револвера, ухватили 89, а ликвидирали 19 качака.⁶² Нова акција разоружавања на Косову је изведена током јануара 1921. али су њени резултати били много скромнији. Разлози за неуспех пронађени су у неспособности полицијских власти, али и у отвореној сарадњи неких чиновника са породицама одметника.⁶³ Стању неконтролисане анархије допринела је и одлука власти да колонисти, ради одбране од пљачкашких похода, могу задржати наоружање (у приштинском крају српским колонистима било је наређено да оружјем чувају своју летину), а они који га нису имали могли су да га добију по једноставној процедури из магацина Повереништва за аграрну реформу. Војни министар је још 1919. наложио свакој општинској управи да по сопственом нахођењу подели 20–30 пушака „за одбрану и потпомагање жандармерије“.⁶⁴ Тек после случаја у лабском срезу, где су српски насељеници масовно продавали оружје Албанцима, донета је одлука да се и они разоружају.⁶⁵

Хаотична безбедносна ситуација додатно је искомпликована одлуком југословенских власти да наоружане Албанце ставе у своју службу и уклопе их у систем безбедности граничног појаса! Југословенска војска користила је ове чете за диверзантска дејства на тлу Албаније, а током 1920. ове формације снабдеване су преко команди дивизијских области и званично финансиране као пропагандне ак-

⁶⁰ Југословенска држава и Албанци, књ. 2, 525–526.

⁶¹ О акцији разоружавања у пролеће 1920: Д. Тасић, *Рат после рата*, 248–250.

⁶² Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у `новоослобођеним областима` 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2/2002, Београд, 2002, 44.

⁶³ D. Maliković, n. d. 240–241.

⁶⁴ АВИИ, П-4/3, кут. 57, фасц. 5, бр. 10/22.

⁶⁵ Југословенска држава и Албанци, књ. 2, 750–759, 845.

тивности. Стиче се утисак да је за овом мером посегнуто из очајања и услед недостатка људства, али и под утиском добронамерности и лојалности албанских првака југословенској држави. Сходно томе и ефекти су били лоши, због чега су локални органи захтевали хитну смену пограничних стража састављених од Албанаца регуларном жандармеријом.⁶⁶ Полемика о евентуалном распуштању арнаутских одреда заснивала се на различитим искуствима цивилних и војних власти на терену. Једни су тражили моментално распуштање „организованих Арнаута“, док су други у њиховом постојању видели прикладну снагу за амортизацију евентуалног директног судара италијанске и југословенске војске. Процењивало се да би распуштањем хиљаду наоружаних људи сви пришли Италијанима, а и сам покушај њиховог разоружавања носио би велики ризик. Напротив, команда Треће армијске области предлагала је да се, из обзира према Есад-паши, чете „организованих Арнаута“ боље уреде, редовније плаћају и снабдевају, а ако се и распуштају, требало им је обезбедити пензију како се не би окренули против бивших послодаваца!⁶⁷

Методe сузбијања качака и биланси сукоба

Процене југословенских власти о методама и средствима за обрачун са наоружаним одметничким групама свакако су имале у виду и шестогодишње искуство Краљевине Србије која се са тим проблемом носила у ратним околностима. Ипак, у акцијама које су уследиле почетком двадесетих година могу се уочити недоследност, лоша организација и координација снага безбедности, па чак и понављање тактичких грешака из периода 1912–1918. године. Већ крајем маја 1920. команда Косовске дивизијске области је захтевала интернацију качачких породица, конфискацију њихове имовине и оснивање преких судова који би вршили егзекуције на јавним местима. На конференцијама окружних начелника одржаним у јуну 1920. У Косовској Митровици и Скопљу су за основне узроке лошег стања безбедности означени недостатак законских могућности за „кажњавање одметничких фамилија и села“, бројно стање војске и жандармерије, лоше чиновништво и телефонска мрежа, сиромаштво људи у управи и сл. Предложено је доношење закона сличног бившој Уредби о хајдучији којим би се брутално, али ефикасно, сасекло одметништво. Са истим циљем требало је правно регулисати наоружавање „поузданог елемента“, донети најоштрије мере за разо-

⁶⁶ В. Јовановић, „Жандармерија“, 46–47.

⁶⁷ Југословенска држава и Албанци, књ. 2, 378–381.

ружање Албанаца („батинање, интернирање, контрибуције, робије, чак и смртне казне“), упошљавати Албанце на изградњи саобраћајница (претпостављало се да би их редовна плата одвратила од пушке), довући артиљерију из Ниша и Врања у Таковицу, као и распустити неколико батаљона организованих Арнаута који су пљачкали стоку.⁶⁸ Чак и у случајевима где су жртве качака били сами Албанци, њихова комуникација са властима била је ограничена канонима, тј. љубоморним чувањем „права породице“ да се освети убици.⁶⁹ Народни посланик демократа Сретен Вукосављевић је иза качачких злочина видео колективну одговорност албанског становништва, па је заговарао бруталне „црногорске методе“ којима је наводно било сређено стање у Метохији. Иако екстреман у својим ставовима, он је радикалску политику на југу прецизно осликао као наизменично и непринципијелно надмудривање са албанским становништвом.⁷⁰

*

Албански одметници су после 1918. деловали у тринаест реона Косова и Метохије, а поред поменутог вође дреничких качака Азема Бејте деловало је још више десетина наоружаних чета.⁷¹ Њихова иницијатива је била нарочито изражена у Метохији (Пећ, Исток) где су током 1919. нападали војне транспорте.⁷² Бејтини качаци су крајем 1919. изазвали такву пометњу у звечанском крају, да је локална власт тражила увођење ванредног стања и испомоћ авијације. Злогласни вођа дреничких одметника је у лето 1920. једва извукао живу главу, када је његову групу, након што је изнуђивала новац од општине Обилић,

⁶⁸ Исто, 739–744, 695–696.

⁶⁹ Полиција, XIX/бр. 19–20, октобар 1932, 1014.

⁷⁰ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, 64. ред. саст, 20. март 1924; В. Јовановић, „Жандармерија“, 48.

⁷¹ П. Џелетовић-Иванов, Качаци Косова и Метохије, 153–154. ДРЕНИЦА (Азем Бејта, Рамадан Малићи, Бајрам Трнавци, Шабан Реџа, Фазли Берани, Мехмет Делија, Дон Дироци); РУГОВО (Садри Барђи Барлов, Кера Барђи, Миџ Соколи); ИСТОК (Рам Алија, Бећир Реџа, Рамадан Шабани, Зећир Реџа, Рам Беко, Нак Бериша); ЂАКОВИЦА (Рам Бинаку, Нимон Феризи, Бајрам Џури, Зеф Вогељ, Исљам-ага Батуша); ПЕЋ (Демуш Рахмони, Сали Рама, Рам Коши, Мал Бајрами, Ђон Таранца, Садик Гера); ОРАХОВАЦ (Маљуш Мирићи, Садик Рама, Бали Фазлија, Мет Имери); ПРИЗРЕН (Сали Шабани Кабаши, Дели Адеми, Марк Матеја, Хисен Есати); САЉА И БАЈГОРА (Хабит Лубђит); ВУЧИТРН (Мехмет Коњуџи, Бећ Рама Пантина, Адем Гјакја, браћа Бајчиновци); ЛАБ (Осман Полата, Рам Власи Бећировић, Тахир Ука, Сахит Репа, Хус Попова); ПРИШТИНА (Ибуш Вучитлија, Иљаз и Адем Речаку, Гјекуш Барјактари); УРОШЕВАЦ (Бислим Тахири, Имер Деветаку, Реџеп Бериша); ГЊИЛАНЕ – КАРАДАК – КУМАНОВО (Гелј Гури, Беџет Рушица, Лот Ваку, Али Некуштаку).

⁷² D. Maliković, n. d. 226–227.

уништила југословенска артиљерија. Током исте године качаци су напали поштанска кола код Суве Реке, а након силовите побуне у Пећи тамошња команда затражила је помоћ 1.500 наоружаних Васојевића. У мају 1920. качаци су спалили неколико српских села у дреничком и источноком срезу, при чему је за два дана убијено петнаест Срба.⁷³ Консолидованост качака у шест срезова Призренског округа током 1920. приморала је власти да изврше реорганизацију жандармеријских постаја и станица. Тако је 299 жандарма било распоређено у 28 станица, од којих је највећи број био стациониран у шарпланинском срезу. Већ у априлу 1921. од идентичног броја жандарма формирано је 20 станица на простору три среза Метохијског округа.⁷⁴

У јануару 1921. министар унутрашњих дела издао је проглас којим се амнестирају сви качаци који се предају, под условом да се нису теретили за убиство. Одзив је био поражавајуће слаб, па је рок од два месеца у неколико наврата продужаван. Углавном су се пријављивали војни бегунци и ситнији преступници. Два месеца касније почела је операција интернирања качачких породица са Косова у специјални логор у Нишу (где је за месец дана пребачено око сто породица) и из Санџака у логор у Горњем Милановцу. Како ни кампања интернирања није утицала на дезорганизацију качачког покрета, министар унутрашњих дела Милорад Вујичић распустио је нишки логор по ступању на своју дужност. „Објавом“ владиног комесара Михаила Церовића с почетка 1921. извршен је покушај новчаног кажњавања општина на чијим су територијама почињене (не-разрешене) пљачке и убиства, али су ефекти такође били незапажени.⁷⁵ Средином 1921. године мета качачких напада поново постају саобраћајнице, док је у качаничком срезу банда Адема Мерџана Буљка убила председника општине Ђенерал Јанковић. Потрага за њима остала је без резултата, мада је на Јуничкој планини жандармерија ликвидирала двадесетак качака.⁷⁶ Током 1922. наоружане групе су олако прелазиле на територију источног среза, док се у стање у околини К. Митровице лично уверио и Пуниша Рачић, у својству изасланика Министарства спољних послова.⁷⁷

Чини се да су се југословенске власти често уљуљкивале и губиле у јаловој статистици која, на крају крајева и није говорила тако похвално о стању ствари. Из експозеа министра унутрашњих дела Вујичића који је прочитао пред народним посланицима средином марта

⁷³ В. Јовановић, „Жандармерија“, 46.

⁷⁴ D. Maliković, n. d. 234–235, 245–246.

⁷⁵ Isto, 239–243; П. Целетовић, н. д. 120–121.

⁷⁶ AJ, 14–179–664, л. 864, бр. 767/14003; В. Јовановић, „Жандармерија“, 48.

⁷⁷ D. Maliković, n. d. 255.

1924. произлази да је од укупно 553 качака, колико их је „прошло кроз полицијске руке“, десетина ликвидирана. Оно што буди сумњу у стварну ефикасност снага безбедности јесте податак да се од тог укупног броја качака чак 478 (или више од 86%) добровољно предадо. Број активних качака и одметника непрекидно је варирао, а највише их је било у дреничком, гњиланском и вучитрнском срезу. Неодазивање на предају и аболицију Вујичић је тумачио навиком просечног Албанца да се и због најбенигнијег прекршаја радије одмеће у качаке, него предаје државним органима. Слично објашњење нуди и Павле Џелетовић: „Кад ко добије судски или административни позив, он иде у качаке, а такође, кад се позове у војску, кад је нешто незадовољан према општини, кад му неко шапне да се на њега мотри и просто – кад му досади да једе свој хлеб и седи код своје куће“.⁷⁸

Иако је на истеку прве деценије југословенске државе регистрован општи пад криминалитета за 50%, при чему је потенциран његов висок ниво у Хрватској и скоро занемарљив у Црној Гори и „Јужној Србији“, качачко и комитско питање су у официјелној политици и даље били маркирани као два од пет кључних проблема власти. Феномен албанског одметништва кулминирао је 1924. када је број качака западно од Вардара, на Косову и у Санџаку досегао 1.200 наоружаних људи. За свега три године убијено је 316, ухваћено 175, а предало се 626 качака, док је остатак пребегао у Албанију. Већ 1932. године забележен је само један покушај убацивања качака, а упоредо са стишавањем качачких упада регистрован је и драстичан пад броја случајева крађе стоке.⁷⁹ Поглед на делатност Апелационог суда у Скопљу, који је био надлежан и за Косово, показује да је тамо до 1925. било изречено 36 смртних казни, од тога по 14 у 1922. и 1923. години.⁸⁰

Евиденција качачких упада у јужне делове Југославије показује да се њихов број од 84 (колико их је било 1924. године) с тешком муком сузбијао, да би 1932. био забележен само један покушај убацивања качака.⁸¹ Средином 1926. године власти су се хвалиле како су качаци „похватани, побивени и растерани“, те да се Арнаути похвално изражавају о летећим одредима и жандармерији, а почетком 1928. качака је било још само у гњиланском срезу.⁸² Већ 1932. за жандармеријску станицу у „умиленој Дреници“ писано је да личи на

⁷⁸ П. Џелетовић, н. д. 129; В. Јовановић, „Жандармерија“, 47.

⁷⁹ *Полиција*, XVI/1–2, јануар 1929, 38–39; XX/бр. 7–8, април 1933, 318. Током периода 1921 – 1924. годишње је пљачкано око 22.000 грла стоке, да би у 1927. тај број био сведен на свега 129 украдених оваца!

⁸⁰ *Полиција*, бр. 1–2, јануар 1933, 64.

⁸¹ *Полиција*, бр. 7–8, април 1933, 318.

⁸² *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 58. ред. саст, 5. март 1926, 277–278; 36. ред. саст, 5. март 1928, 229.

„господски летњиковац“ у који радо свраћају и Албанци повређени на пољским радовима, тражећи кинин за децу, савете за калемљење шљиве итд. Са сличном дозом самоуверености власти су и за једну планину познату по качацима тврдили да је захваљујући ефикасности жандармерије постала „безбедна као Груза“.⁸³ О делимичном смиривању ситуације сведочи и податак да је током 1930. године против Арнаута подигнуто „свега“ 279 кривичних поступака за дела против имовине, 134 за „насртаје на личност“ и 25 за угрожавање јавног реда и мира.⁸⁴ Ако се консултују државни подаци о броју жандарма који су страдали током сукоба са качацима, приметна је тенденција наглог опадања после 1924. године, премда су жртве евидентиране све до средине тридесетих година. Највише жандарма је убијено током 1920. и 1924. године:

Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима 1919–1933.

година	УБИЈЕНО официра	УБИЈЕНО жандарма	РАЊЕНО официра	РАЊЕНО жандарма
1919.	–	30	–	29
1920.	2	77	–	55
1921.	1	21	–	22
1922.	1	18	–	11
1923.	–	40	–	18
1924.	1	56	–	19
1925.	–	10	–	7
1926.	–	12	–	3
1927.	–	8	–	9
1928.	–	5	–	4
1929.	–	1	–	1
1930.	–	1	–	–
1931.	–	1	–	–
1932.	–	1	–	–
1933.	–	6	–	–
укупно	4	277	–	178

AJ, 37–22–174, l. 330, Losses in officers and men of the Corps of Gendarmerie

У поређењу са бројем жандарма који су у истом периоду погинули приликом оружаних сукоба са комитским четата (70), качачки покрет делује неупоредиво опасније по југословенску жандарме-

⁸³ Жандармеријски календар за 1932. годину, 82–86.

⁸⁴ Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1930. годину, књ. II, Београд 1933, 430–431.

рију.⁸⁵ Највећи проблем при сагледавању укупног броја жртава представља њихово збирно навођење (независно од околности под којима су погинули или умрли), као и слаба могућност увида у губитке војске, чиме је замагљена права слика исхода незавршене борбе југословенских оружаних снага са албанском герилом.⁸⁶

Перцепција качака у народној свести и парадокси југословенке политике

Представа о качацима у свести тадашњег становништва, јавности, чиновника, војника и жандарма има широко традиционално, културно, па и психолошко утемељење. Вишевековна турска управа и склоност глорификацији хајдука допринели су томе да је народ са југа Србије радо и са симпатијама слушао епске песме о качацима из 19. века, чак и након што су се политичке околности драматично измениле.⁸⁷ О „антихеројима“ наоружаним турским, руским, аустријским и српским пушкама, одевеним у црне блузе и чакшире (често и са српским шајкачама), у народу се причало са страхопоштовањем, уз мноштво детаља из биографија харизматичних вођа. Тако се знало да је Азем Бејта (кога су његови качаци прозвали „Дуче“) својевремено дезертирао из аустроугарске војске због убиства рођеног брата, као и да је Елез Јусуф, бивши турски жандармеријски официр, био познат по рекетирању пљачкаша стоке на граници. Покушаји да се са солидне дистанце дочарају „албанска дивљина“ качачког менталитета (где је убијање „свесна правна одмазда“, али и социјална потреба)⁸⁸ и физиономија типичног качака, остали су на нивоу антрополошких стереотипа: „...Чело ниско, изборано, нос кратак, крушкаст, веће наднете, предвојене кратко двема дубоким браздама, теме обријано. Сав израз намћораст. Он је верски фанатик... Тамне масти, омален, плећат, хитрог и сјајног ока и симетрично кукастог носа...“⁸⁹

Занимљиво је да су жандарми у *Жандармеријском календару*, у издању Жандармеријске подофицирске школе у Сремској Каменици, могли читати и трактате о етногеографским одликама подручја у којем су службовали. Тако је Григорије Божовић записао: „Несумњиво,

⁸⁵ AJ, 37–22–174, л. 330, *Losses in officers and men of the Corps of Gendarmerie in the struggle against kačaci and komitadjis*.

⁸⁶ В. Јовановић, „Губици југословенске жандармерије“, 15–18.

⁸⁷ Момчило Златановић, „Народне песме о качацима на југу Србије“, *Врањски гласник*, књ. XI, Врање, 1975, 461.

⁸⁸ П. Џелетовић, н. д. 156–159, 125.

⁸⁹ Мих. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље, 1933, 49–52.

Арнаути имају у себи прилично трачкога градива од којег је садељан Влах... Отуда је похлепа за туђим, рабност за новцем, подмуклост, која нимало не приличи нашем жустром Арнаућину, помешаном Илиру, Келту и Србину. Отуда је и воља за намерним лагањем, прорачунатим обмањивањем. Ти су људи на муци слаби..."⁹⁰ Међутим, у истом календару наилазимо и на информативне текстове намењене младим жандармима у којима се готово глорификују познати качаци. За Азема Бејту се каже да је био више „качак из моде“ који се борио „између витеза и никоговине... неугледан као Циганче, а ипак леп и некако опет мио, да нисте могли да га омрзнете“. И Фериз Салковић је представљен као „уписана мушка лепота и велики јунак на пушци“ који је на потере пуцао „тек у крајњем моменту“. За одметање бившег аге Хусеина Бошковића у качаке се чак сугерише и друштвено прихватљив мотив („погодила га аграрна реформа“)!⁹¹

Ту, наравно, парадоксима није крај. Спрега владајуће партије са Џемијетом није била само техничка коалиција за потребе несметаног рада парламента већ је имала озбиљне симптоме систематске политичке трговине на свим управним нивоима. На то веома сликовито упућује судбина вође Џемијета Ферад-бега Драге и афера око његовог хапшења и суђења у Косовској Митровици 1922. године. Наиме, он је тада оптужен за организовање чета качака 1916–1918. и убиство 18 Срба, прикупљање добровољаца против српске војске и утају државне имовине, али је суд и поред комплетираних доказа одложио процес. Суђење је настављено тек у децембру 1926. када га је порота прогласила кривим, а суд му изрекао казну од 20 година робије. Док је лежао у затвору, преко посредника му је предложена „сарадња са радикалима“ у замену за помиловање. Заиста, Касациони суд је већ у фебруару 1927. вратио предмет митровичком првостепеном суду који је не оклевајући предложио да се Драга не казни („јер су дела застарела“), па је ослобођен као невин!⁹²

Политичка трговина довела је и злогласног качака Шахзимана Орана на место председника општине, након што је 1926. дао писмену изјаву како приступа радикалима!⁹³ Да су тренутни политички поени често имали примат над страначком идеологијом и традиционалном неповерљивошћу према албанској мањини показује случај из септембра 1927. када је уочи парламентарних избора радикал Тома Поповић у Гњилану, после завршетка предизборног скупа, поделио присутним Албанцима петсто државних пушака!⁹⁴

⁹⁰ Жандармеријски календар за 1933. годину, 194.

⁹¹ Жандармеријски календар за 1937. годину, 114–129.

⁹² Архив САНУ, бр. 13316/103, „Ферад бег Али Драга“, стр. 1–3.

⁹³ АСАНУ, бр. 13314/56, „Шахзиман Оран“, стр. 1; *Политика*, 16. јул 1927, 8.

⁹⁴ АСАНУ, бр. 13315/73, „Демократизам Веље Вукићевића“, стр. 1–9.

И Пуниша Рачић је, упркос својим демагошким наступима у Народној скупштини, показао да није био гадљив на криминалну прошлост својих пословних партнера. Користећи се пријатељством са синовима Исе Бољетинца, а заклоњен иза Пашићеве моћи, Рачић је дошао до шума које су припадале селу Истинић – штавише, качаци тога краја се појављују као чувари његових шума.⁹⁵ У овој насумичној градацији нелогичних појава долазимо и до посланика Демократске странке који су на једном скупштинском заседању предложили министру унутрашњих дела да је на улицама Скопља виђен Бајрам Цури у униформи југословенског жандармеријског пуковника! „Шепурење“ вође качака представљали су као апсурд и круну радикалско-џемијетске коалиције, најављујући неминовност скорог распада државе у којој су такве ствари биле могуће.⁹⁶

Распламсавање качачког покрета на Косову, Метохији и у западној Македонији у првој деценији југословенске државе било је свакако у првом реду последица нерешених територијалних питања после ратног периода 1912–1918, при чему је „албанско одметништво“ из турског периода еволуирало у моћно средство аустроугарске, италијанске, албанске и бугарске политике на Балкану. Кулминација оружаних упада из Албаније (1918–1924) затекла је власти тек формиране Краљевине СХС у крајње незгодном тренутку. Распета између правног провизоријума кроз који је пролазила, националних трзавица на северозападу и тешких борби са бугарским комитама на југоистоку земље, југословенска држава је доста неспретно ушла у решавање качачког проблема. Ситуацију су јој отежавали стање поратне анархије, „урођени страх од власти“, отворена граница према Албанији, неконсолидованост државног апарата и синхроно деловање качачког и комитског покрета. Ипак, до делимичног сузбијања качака дошло је 1924. године, под околностима које су срећно коинцидирале на унутрашњем и спољном плану (рестаурација Зогуовог режима и нормализација југословенско-албанских односа, убиство вође дреничких качака Азема Бејте, амнестија коју је прогласила Давидовићева влада итд.). Иако је покрет изгу-

⁹⁵ Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 512–513.

⁹⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 64. ред. саст, 20. март 1924. На истој седници демократа Јован Маговчевић је, поводом интерпелације групе посланика Џемијета о „лабском покољу“, те догађајима у Думници и Влахијама, на прилично оригиналан начин дошао до узрока тих трагедија: „Пре свега, господо, ја се морам запитати, који је узрок поменутих догађајима? Одговор је готов. Качаци, качаци су узрок. Ко подржава и помаже качаке? Одговор је: Џемијет. Ко подржава Џемијет? Влада. А зашто? Зато што је њој Џемијет потребан да се одржи на власти (Пљесак). То је логика“!

био на снази, а његови идеолози се нашли у емиграцији, показало се да је проблем био само одложен. Немогућност дефинитивног сузбијања албанског одметништва може се тражити у широкој племенској солидарности косовских Албанаца, снази великоалбанске идеје, али и у политичкој трговини преживеле беговске олигархије са радикалима, због чега ће албански иредентизам букнути и уочи Другог светског рата.

Mag. Vladan Jovanović

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

„REINING IN“ OF KAČAK MOVEMENT IN KOSOVO AND METOHIJA BETWEEN 1912–1929

(Summary)

Spreading of the Kačak movement in Kosovo, Metohija and western Macedonia in the first decades of the Yugoslav state was primarily result of the unsolved territorial issues after the period of wars between 1912 and 1918. The Albanian insurgency against the Turkish rule had meanwhile evolved into a powerful instrument of the Austro-Hungarian, Italian, Albanian and Bulgarian policy in the Balkans. The culmination of armed incursions from Albania (1918–1924) took place in an extremely difficult moment for the authority of the newly formed Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Being caught between the legal transitional period it was going through, ethnic tensions in the northwest and heavy fighting with Bulgarian Komitas in the southeast of the country, the Yugoslav state took up tackling the Kačak issue in a quite inapt manner. The situation was aggravated by the anarchy in the aftermath of the war, „innate fright of authorities“, the open border with Albania, the unconsolidated state apparatus, and synchronic activities of the Kačak and Komita movements. However, the Kačaks were partly subdued in 1924 under the circumstances which luckily coincided both at home and abroad (restoration of the Zogu's regime and normalisation of the Yugoslav-Albanian relations, the assassination of the Kačak leader in Drenica Azem Bejt, the amnesty granted by the Davidovic's government, etc.). Although the movement lost its vigour and strength, and their ideologist left the country, the problem eventually turned to have been merely postponed. The failure to eradicate the Albanian insurgency may be explained in the light of the wide-spread tribal solidarity among Kosovo's Albanians, the power of the ideas on Greater Albania, and political trade of surviving landowners (beys) oligarchy with the Radical Party leaders, which eventually led to the outbreak of Albanian irredentism shortly before the World War II.

УДК 323.27 : 329.15(470)"192/193" (093) ;
355.425.4:329.15"192/193" (093)

Мр Алексеј Тимофејев, истраживач-сарадник
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД
E-mail: gunjevic@yahoo.com

„ПАРТИЈА ГРАЂАНСКОГ РАТА“: ПРИПРЕМЕ КАДРОВА КОМИНТЕРНЕ ЗА ИЗВОЂЕЊЕ ПАРТИЗАНСКОГ РАТА И РЕВОЛУЦИЈЕ

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивских извора, штампе и релевантне литературе анализира развој идеје партизанског рата у Русији и СССР-у до почетка Другог светског рата у организацији Коминтерне.

У међуратно доба СССР је услед сплета околности био лидер у практичним и теоретским припремама за организацију герилског рата. Наиме, Енглеска је ставила *ad acta* искуство Томаса Едварда Лоренса (Thomas Edward Lawrence), вејмарска Немачка је такође заборавила искуство Паула фон Летов-Ворбека (Paul von Lettow-Vorbeck), Француска се више интересовала за начине борбе са инсургентима него за њихову организацију, а државни врх САД је тек разматрао идеју о организацији неког органа за субверзивну делатност у иностранству.¹ Само неке мање државе у Европи су у то доба

¹ Веома индикативна је чињеница да савремене америчке библиографије герилског ратовања заобилазе раздобље између Првог и Другог светског рата и обично одмах прелазе од Лоренса на герилце Другог светског рата. Joes Anthony James, *Guerrilla warfare: a historical, biographical, and bibliographical sourcebook*, Westport (CT), 1996; Mark R. Costa, *Insurgency / counterinsurgency. A Selected Bibliography*, Carlisle Barracks (PA), 2007.

укључивале партизански рат у свој одбрамбени систем.² Совјетска Русија, недовољно оспособљена за директну борбу услед тешких последица Првог светског и Грађанског рата кроз које је прошла, имала је добар разлог да уврсти припреме за партизански рат у свој одбрамбени систем. Ове припреме су водиле паралелно и војне и безбедносне структуре Совјетског Савеза.³ Уз дефанзивни карактер припрема за партизански рат у Белорусији и Украјини, совјетске војне структуре учествовале су и у организацији и подршци неколико офанзивних партизанских акција: двадесетих година у Пољској и тридесетих у Кини.

Поред војних и безбедносних структура, припремом партизанског рата у СССР-у између Првог и Другог светског рата бавила се још једна организација – Коминтерна. Припреме Коминтерне за партизански рат имале су изразито офанзивни карактер. Иначе, ова организација се у совјетској и југословенској историографији обично посматрала као веома аморфно и саветодавно-неутрално тело, нешто попут Друштва народа за комунистичке партије. Тек после отварања архива Коминтерне почетком деведесетих постала је могућа значајна револаризација слике о улози ове организације. То је била чврста и јединствена организација која је дириговала, финансирала и контролисала унутрашњи живот легалних и нарочито илегалних партија-чланица. Комунистичке партије имале су у лицу Коминтерне не само извор финансирања већ и логистички ослонац, место за опоравак, реструктуризирање и школовање кадрова. Битна основа у школовању партијских кадрова била је припрема за оружани устанак и партизански рат.⁴

Прва војна школа Коминтерне отворена је 1920. године.⁵ Идеја о потреби припреме и организације револуција у другим земљама јавила се код большевичких лидера одмах након стабилизације ре-

² Иако се идеја герилског рата као део концепта одбране појављивала у више земаља међуратне Европе (прибалтичке државе, Југославија и др.) доктрина партизанског рата у одбрамбене сврхе достигла је највећи степен развоја у Швајцарској. Међутим, и у Швајцарској је герилско ратовање почело да привлачи пажњу тек уочи Другог светског рата. *Minenfallen im Kleinkrieg*, *Militärwochenblatt* 1934/35, s. 91–92; Barthell Max, *Krieg auf Schweizerboden? Landesverteidigung : vom Ernstfall aus gesehen*, Zürich, 1938; A. Schoch, *Kleinkrieg und Jagdkommandos*, *Revue militaire générale*, 1941, s. 1–27.

³ Опширније о томе видети: А. Тимофејев, „Војне и безбедносне структуре СССР у припреми партизанског ратовања до почетка Другог светског рата, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2008, стр. 36–52

⁴ Коминтерн и вторая мировая война. Сборник документов. Часть I и II, Москва, 1994; Коминтерн и идея мировой революции. Документы, Москва 1998.

⁵ Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Ширина К. К., *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва, 1997, с. 31.

жима у самој Русији. Већ 25. септембра 1922. Извршни комитет Комунистичке интернационале (ИККИ) долази на идеју о стварању сталне Комисије чији би циљ био скупљање и проучавање искустава комунистичких партија из оружаних борби са буржоазијом. На основу проучавања појединих тактичких проблема, чланови тзв. Илегалне комисије писали су и штампали радове и непосредне методолошке препоруке за унапређивање политичке и организационе ситуације у комунистичким партијама Коминтерне, или прецизније – у војним организацијама дотичних партија, илегалним и скривеним од очију не само широке јавности већ и обичних партијаца.⁶ Упутства су се прилагођавала локалним околностима, али су имала иманентну основу: курс ка грађанском рату и револуцији као једином путу за победу пролетеријата. Победа пролетеријата (односно апсолутна власт комунистичке партије) није се могла замислити без одлучне борбе за власт без обзира на средства и методе.

Добар пример принципа које је Коминтерна диктирала својим чланицама садржи поверљива инструкција Илегалне комисије ИККИ Војној организацији Бугарске комунистичке партије, написана у августу 1924, на основу анализе неуспешног Септембарског устанка (1923). Инструкција садржи: препоруке за израду плана оружаног устанка, рекомандације тактичког и стратешког карактера прилагођене локалним географским, социјалним и класним условима, методе легалне и илегалне припреме „живе силе устанка“ до устанка и за време устанка, препоруке о набавци, избору и складиштењу оружја до почетка устанка, методе „дезинтеграције армије и полиције“, држање према домаћим националистима и руским белогардејцима, методе вршења саботажа и коришћења саобраћајних комуникација и телеграфског система, технику организације обавештајне службе уочи и за време устанка. Дух ових бескомпромисних инструкција добро осликава идеја коју су морали прихватити сви чланови партије: „Сваки комуниста мора чврсто да запамти да он није само на речима већ и суштински члан партије грађанског рата (*подвучено у оригиналу – А. Т.*) и као такав мора да се побрине да набави оружје“. Не оставља сумње у карактер ових препорука ни савет за одабрану елиту партије – обавештајну службу војне организације која је уочи устанка између осталог морала да „Установи места боравка (адресе становања) лица која, морају да се, ликвидирају у тренутку устанка, и услове под којима су могући терористички акти“.⁷

⁶ Линдер И., Чуркин С., Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943, Москва, 2005.

⁷ РГАСПИ, ф. 495, оп. 27, д. 14, л. 7–14.

Препоруке су биле допуњене методолошким материјалима за организацију течајева за млађе и средње команданте. Циљ курсева била је припрема довољног броја кадрова за успешно избијање и почетну фазу устанка – сто до сто двадесет старешина које су морале да се школују у групама не већим од десет људи, у трајању од шест недеља, са по шест радних дана и осам сати рада дневно (двеста осамдесет и осам школских часова). Као пожељан кадар сматрани су бивши војници, подофицири и официри са ратним искуством. Програм је укључивао три циклуса предавања: војно-политички, војно-технички и тактички.

Војно-политички циклус укључивао је проучавање одабраних радова класика марксизма – лењинизма о предусловима успешног устанка и његовом току, о путу за претварање националног и империјалистичког рата у грађански рат, о политичкој припреми оружаног устанка и о стварању институција нове власти у оквиру грађанског рата. Пуно пажње посвећено је и „организационим мерама за учвршћивање освојене власти: организација Црвене армије, милиције, Ванредних комисија („ЧеКа“), апарата грађанске управе (револуционарни и извршни комитети)“, као и стварању агентуре обавештајне службе за спољне и унутрашње потребе, односно за потребе прикупљања информација о класном непријатељу и сузбијања активности непријатељеве обавештајне службе.

Војно-технички део укључивао је упознавање са техничким средствима за одржавање веза и начином њиховог уништавања, упознавање са техничким средствима транспорта за ратне сврхе (оклопни возови и оклопни аутомобили) и начином борбе против њих, рад са разним врстама експлозива, коришћење различитих врста стрељачког наоружања типичног за подручја планиране операције, као и стицање основних знања из војне топографије. Посебан нагласак инструктори су стављали на израду импровизованих средстава – од импровизованих оклопних возова и оклопних кола до кућних „паклених машина“ и минобацача занатске израде.

Трећи циклус (тактички) такође је био уско концентрисан на борбене услове партизанског рата у малој брдовитој аграрној земљи. У практичне задатке су спадали: напад на зграду коју држи непријатељ, напад на касарну, блокирање касарне, разоружавање полицијске станице, напад на рејон града под контролом непријатеља, одбрана заузете зграде, одбрана освојеног рејона града, организација одбрамбених позиција са коришћењем теренских услова (одбрана кланаца, мостова, уништавање железничких чворова). Сматрало се да су будући организатори партизанског покрета после завршетка течаја морали да савладају знања потребна за организова-

ње оружаног устанка у различитим тактичким околностима: устанак у слабо брањеном крају и околини без очекиване помоћи споља, устанак у добро брањеном крају са очекиваном помоћи споља, устанак у добро брањеном крају без очекиване помоћи споља⁸...

Кадрови Коминтерне су након посебне обуке активно учествовали у организацији устанака у Немачкој, Бугарској, Естонији и Кини. Иако ниједан од ових устанака није имао успешан завршетак, сваки неуспешан устанак доносио је нешто ново у квантуму знања о организацији „устаничког партизанског рата“, што се одсликавало и кроз наставна средства које је Коминтерна користила за припрему кадрова војних организација страних комунистичких партија. Постојала је посебна „антивојна комисија“, коју су у документима Коминтерне често називали „Војна комисија“. „Војна комисија“ је развила широки план „антиратних“ активности за стране комунистичке партије, који је укључивао врбовање и дезитнеграцију регуларне војске, разраду и припрему оружаног устанка и координацију активности са потребама одбране СССР-а.⁹ Користећи се приликом за унапређивање старих кадрова и школовање нових, Коминтерна је сваки пут спремала нове наставне материјале. Таква је била и скрипта из 1925. године коју је написао помоћник инспектора пешадије Црвене армије Котов. На осамнаест страница, куцаних без прореда, са ознаком „Сов. Секретно“ („Строго поверљиво“) изнете су опште, организационе и тактичке препоруке о начину вођења партизанског рата који се води као грађански рат. Из садржаја скрипте се види да је мањак времена за обуку читалаца аутор покушао надокнадити ужим фокусирањем на посебне проблеме партизанске тактике у конкретним околностима.¹⁰

Ипак, неуспех покушаја изазивања комунистичке револуције у бројним европским и азијским земљама, као и унутрашња логика развоја СССР-а водили су ка одређеним променама у спољној политици СССР-а. Већ у лето 1925, након губитка вере у могућност непосредног избијања светске револуције, Стаљин је на V проширеном пленуму ИККИ лансирао паролу „изградње социјализма у једној земљи“. Ипак, иако су директни покушаји дизања устанака у околним земљама били напуштени, Коминтерна је настављала са школовањем кадрова за потребе војног организовања комунистичких партија. Раскид са троцкистичком идејом „перманентне револуције“ и

⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 27, д. 14, л. 16–22.

⁹ Линдер И., Чуркин С., Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943., Москва, 2005, с. 446.

¹⁰ „Тезисы курса по вопросам организации и тактики партизанской и повстанческой борьбы“, РГАСПИ, ф. 495, оп. 154, д. 247, л. 2–9 об.

сталног потпаљивања устанака на целој Земаљској кугли није значао прекид војних припрема партија. После завршетка VI конгреса Коминтерне одржаног у Москви од 17. јула до 1. септембра 1928. овај нови правац рада Коминтерне сажето је формулисан у облику парола „Борба против ратне опасности“ и „Заштита СССР-а“, што је подразумевало активан рад на стварању међународног комунистичког кадра спремног да помогне СССР-у у случају напада непријатеља. После VI конгреса Коминтерне контролу над „војним крилом“ појачао је Организациони одсек ИККИ.

У новим околностима „привременог затишја“ Коминтерна је добила могућност да пажљиво одабраним кадровима пружи знања, вештине и поуке који су били резултат не само искустава из руске револуције и грађанског рата већ и неуспешних устанака од Естоније до Бугарске и од Мађарске до Кине. Настава се одвијала на бази партизанских школа¹¹ организованих за припрему партизана у оквиру војне обавештајне службе Црвене армије.¹² Поред тога, у ближој околини Москве (код градића Балашиха) диверзанте и организаторе „малог рата“ почела је да припрема једна посебна велика партизанска академија¹³ са Карољем Сверчевским (Karol Swierczewski, 1897–1947) на челу.¹⁴ Школа се налазила под контролом војне

¹¹ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918 - 1933*, Contributions in Military Studies 183, London, 1999. pp. 47–48.

¹² Пошто је обавештајна управа Црвене армије од 1922. до 1945. мењала свој назив осам пута, ми ћемо свуда користити општеприхваћени незванични уједначен назив – РУ РККА („обавештајна управа Црвене армије“).

¹³ Школа у Балашихи је имала дугу историју и после припрема партизанског кадра за потребе Коминтерне. За време Другог светског рата школа је била место припреме елитног диверзантско-партизанског кадра за потребе Црвене армије. После рата школа је под контролом државне безбедности наставила своју активност као Виша школа КГБ СССР. Поред домаћег кадра, тамо су припремали за „народно-ослободилачку борбу“ представнике најразличитијих страних партија и покрета Латинске Америке, Африке и југоисточне Азије. У Балашихи је функционисао чувени КУОС КГБ СССР (претходник свих савремених специјалних јединица у оквиру ФСБ РФ). На пример познати напад на дворец Амина у Авганистану – такође је била операција у којој су учествовали полазници школе у Балашихи под руководством тадашњег начелника курса пуковника Г. И. Бојаринова који је погинуо током операције. А од 1981. године објект у Балашихи је био претворен у базу за припрему специјалне јединице КГБ СССР (ФСБ РФ) „Вимпел“. Кристофер Ендрју, Гордиевский Олег, КГБ: История внешнеполитических операций от Лењина до Горбачева, Москва, 1990; Михаил Болтунов, 'Вымпел' – диверсанты России, Москва, 2003.

¹⁴ Сверчевски је учествовао у Октобарској револуцији и Грађанском рату у Русији, завршио Војну академију „М. В. Фрунзе“ и био официр Црвене армије. Касније је као генерал под псеудонимом Валтер учествовао у Шпанском грађанском рату (командант 14. интернационалне бригаде и 35. интернационалне дивизије). Учесник је Другог светског рата. Један је од организатора просовјетске Армије лудове у Пољској. Погинуо је у борбама са борцима Армије крајове.

обавештајне службе Црвене армије, али се формално налазила у оквиру структуре Коминтерне као Централна војно-политичка школа. Школа се до краја деценије углавном бавила припремом партизанско-диверзантског кадра из различитих партија-чланица за потребе Коминтерне. У школи су се паралелно школовале три изоловане групе, свака од по четрдесет људи. Инструктори школе носили су грађанску одећу, избегавајући да демонстрирају своју припадност војним или безбедносним структурама.¹⁵

Поред предавања у школи у Балашихи, партизански кадар Коминтерне се према потреби припремао и у другим партизанским школама, ако је то било згодно због потребе добијања навика одређеног профила, разлога конспиративности и неких других разлога. Један број студената који су показали посебан афинитет ка војном позиву имао је могућност да се дошкољује у Академији „Фрунзе“ или пешадијским војним училиштима.¹⁶ Да би се подигао општи ниво знања о илегалном раду студенти и постдипломци општепартијских школских установа похађали су наставу из специјалног предмета под називом „Пракса устанака и конспирације“ у оквиру својих студија. Ова пракса била је заступљена на Комунистичком универзитету националних мањина Запада (КУНМЗ, постојао 1921–1936), Комунистичком универзитету трудбеничких Кинеза (КУТК, постојао 1925–1930), Комунистичком универзитету трудбеника Истока (КУТВ, постојао 1921–1938) и Међународној Лењиновој школи (МЛШ, постојала 1925–1938).¹⁷ Допунска настава у општепартијским наставним установама имала је неколико облика рада: теоретска предавања, практичне вежбе и „логорски збор“ (вишедневна вежба са изласком на полигон ван града). Квантум војне обуке за студенте и постдипломце комунистичких школа варирао је од сто осамдесет часова годишње у КУНМЗ до триста часова у МЛШ.¹⁸ Посебне вежбе и припреме обављане су у тајним објектима Коминтерне распоређеним по Москви и њеној околини.¹⁹

¹⁵ Пятницкий В. И., Разведшкола № 005, Москва–Минск, 2005.

¹⁶ Веома често је ову војну обуку посебно одабрани кадар Коминтерне добијао у тзв. „Рязанској пешадијској школи“, будућем Рязанском институту „Ваздушно-десантних јединица“ (падобранска академија).

¹⁷ Детаљна обрада ове теме налази се ван оквира овог истраживања, фондови ових институција чувају се у бившој архиви КПСС. РГАСПИ, ф. 529 „Коммунистический университет национальных меньшинств Запады имени Ю. Мархлевского“; ф. 530 „Коммунистический университет трудящихся китайцев“; ф. 531 „Международная Лењинская школа“; РГАСПИ, ф. 532 „Коммунистический университет трудящихся Востока“.

¹⁸ Линдер И., Чуркин С., Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943, Москва, 2005, с. 453.

¹⁹ Пятницкий В. И., Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории, Минск, 2004, 271.

Шта су могли научити партијски кадрови у оквиру ових допунских предавања? Партијским кадровима Коминтерне пре свега очито су била потребна посебна знања из партијске конспирације, тзв. „партијска техника“. Као пример методолошких препорука у вези са „партијском техником“ може послужити „Правилник о партијској конспирацији“ који су 1928. године припремили специјалисти ИККИ. Фактички, то је био практични приручник агентурног рада прилагођен потребама субверзивно-пропагандних активности. Правила су укључивала следећа поглавља: општа упутства, конспирација у време легалног и полулегалног постојања партије, конспиративни станови и „јавке“, начини одржавања веза, партијски псеудоними, белешке, дописивање, документа и шифре, чување и сакривање архива, илегалне штампарије, конспиративни састанци, конспирација у илегалном раду, илегални боравак у насељима, начини информисања о паду „јавке“ или хапшењу, начини борбе са агентима контраобавештајних и полицијских служби, понашање у случају хапшења и понашање приликом саслушавања и у затвору.²⁰ То је била само једна од бројних брошура коришћених у настави „партијске технике“. На пример, у МЛШ само 1931. године библиотека се обогатила великим бројем сличних радова: „Програм изучавања илегалног рада“, „Програм практичних радова из илегалне технике“, „Програм конспирације за стране студенте настањене у СССР-у“. Ове радове писали су углавном инструктори за илегални или антимилитаристички рад Коминтерне, а након тога су их одобравали војни и безбедносни органи СССР-а.

Наставни план је варирао зависно од конкретних потреба. Тако је 1931–1932. у школи Сверчевског, према његовом извештају, распоред наставе био следећи: „политички део“ – 25% од општег времена течаја, „војно-политички део“ – 15%, „део опште тактике“ – 25%, „део војне технике“ – 30%, „део партијске технике“ – 5%. Из ових сувопарних података Сверчевски је издвојио најбитније, што су његови ученици морали научити на курсевима: теорија и пракса оружаног устанка, распарчавање оружаних снага буржоазије, тактика партизанске и уличне борбе, рад са експлозивима, руковање и одржавање лаког стрељачког наоружања различитих модела.²¹

Представу о предавањима из опште теорије припреме и тактике партизанских операција од устанка до формирања институција нове власти и државног апарата пружали су други детаљни радови коришћени у настави. После завршетка неуспешних револуција у Источној и Централној Европи питомци Коминтерне добили су

²⁰ РГАСПИ, ф. 495, оп. 25, д. 1335, л. 1–65.

²¹ Коминтерн и идеја мировой революции. Документы, Москва, 1998, с. 789.

бројне тематске брошуре и зборнике чланака, као и поменуте радове Дробова и Каратигина објављене за потребу припреме партизанских кадрова у војно-обавештајној служби Црвене армије. Ипак за припрему будућег кадра партизанских устанака комунистичких партија била су потребна обимнија издања која би могла садржавати пун пресек устаничког искуства и бити посебно припремљена за потребе Коминтерне. Први такав рад „Пут према победи: уметност оружаног устанка“²² под псеудонимом Алфред Лангер написао је фински комуниста Туре Лехен (1893–1976) – учесник Грађанског рата, официр Црвене армије, инструктор Анти(војне) комисије Коминтерне (1926–1939), који је касније учествовао у Грађанском рату у Шпанији, а у марионетској „финској“ комунистичкој влади 1940. добио улогу министра унутрашњих послова.²³ Мањи обим Лехеновог рада (32 стране) и већа оријентација на масовне nerede у градским условима уместо теренских партизанских операција нису задовољавали руководство Коминтерне. Већ 1928. године шеф Одсека за међународне везе ИККИ Јосиф Пјатницки је у разговору са Ерихом Воленбергом (представником војне обавештајне службе) изразио жељу да се „Пут према победи“ замени неким новим радом који би требало да напише група стручних аутора.²⁴

Ускоро се наручена књига појавила и објављена је на немачком и француском као језицима најприступачнијим страним комунистима.²⁵ Иако је књига објављена под псеудонимом А. Нојберг, имена правих аутора су позната. То су били Василиј Бљухер, бивши главни војни саветник кинеске револуционарне владе, Михаил Тухачевски, начелник штаба Црвене армије, Јосиф Уншлихт, заменик народног комесара војске и морнарице СССР-а, Ерих Воленберг, начелник војно-политичког одсека Комунистичке партије Немачке и наставник МЛШ, Ханс Кипенбергер, члан ЦК Комунистичке партије Немачке, Палмиро Тољати, ге-

²² Langer Alfred, *Der Weg zum Sieg. Eine theoretische Erörterung über Marxismus und Aufstand*, Zürich, 1927.

²³ Kintner William Roscoe, *The Front is Everywhere: Militant Communism in Action*, Norman, 1954, p. 47; Possony Stefan Thomas, *A Century of Conflict: Communist Techniques of World Revolution*, Chicago, 1953, p. 178; Lazitch B., Drachkovitch M., *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford, 1986, p. 251; Барышников Н. И. Рождение и крах „терийокского правительства“ (1936–1940 гг.). СПб.-Хельсинки, 2003; Tuure Lehén – jämsänkospelainen „punakenraali“. *Jämsänkospelalla* 23–24. 1995 pidetyn seminaarin satoa, Jyväskylä, 1996.

²⁴ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933*, Contributions in Military Studies 183, London, 1999. pp. 45–46.

²⁵ Neuberg A. *Der bewaffnete Aufstand*. Zürich, 1928; Neuberg, A. *L'insurrection armee*, Paris, 1931; сад је углавном доступно издање на енглеском, које има веома студиозан мада и кратак увод о историјату књиге. Neuberg A. *Armed Insurrection*. London, 1970.

нерални секретар Комунистичке партије Италије и члан ИККИ, Хо Ши Мин, председник Савеза револуционарне омладине Вијетнама, Јосиф Пјатницки, члан ИККИ и руководилац ОМС, и Манфред Штерн, сарадник Војне комисије Коминтерне. Књига је имала дванаест поглавља: теоријски увод Бољшевизам и устанак, историјско-идеолошки осврт Друга интернационала и устанак, четири „студије случаја“ – неуспешни устанци у Талину (1923), Хамбургу (1923), Гуангџоу (1927), Шангају (1926–1927), рад комуниста уперен на дезинтеграцију оружаних снага „владајућих класа“, организација пролетерских оружаних снага, партијско руковођење у стварању војске, посебне карактеристике војних акција у почетку устанка, посебне карактеристике војних акција за време устанка, војна активност партије у сеоској средини. Поред Нојберга у настави је коришћена и посебна књига Ровецког о борбама против полиције и режимске војске у градским условима, која је комбиновала методолошке препоруке о организацији јавних нереда са препорукама за оснивање градске гериле.²⁶ Ипак, ови уџбеници били су само једно од помоћних средстава, а сама настава (у партизанској школи и на допунским предавањима) била је утемељена на личном контакту са искусним наставницима и размени стечених знања из личног борбеног искуства између наставника и полазника.

Представу о техничкој и диверзантској припреми могуће је донекле стећи на основу фасцинантног списка оружја које је било коришћено за обуку партијског кадра у војно-политичким установама ИККИ: пиштољи и револвери – „штејер“ (Аустрија), „парабелум“, „маузер“, „валтер“ (Немачка), „браунинг“ (Белгија), „колт“ (САД), „коровин“, „наган“ (СССР); пушке – „манлихер“ (Аустрија), „маузер“ (Немачка), „мосин“ (СССР), „манлихер-каркано“ (Италија), „лебел“ (Француска), „арисака“ (Јапан); пушко-митраљези – „бергман“ (Немачка), „томпсон“ (САД), „фјодоров“ (Русија); митраљези – „хочкис“ (Француска), „луис“ (Енглеска), „мадсен“ (Данска), „максим“ (Немачка), „браунинг“ (Белгија), „колт“ (САД).²⁷ Фактички, ту је било представљено гро лаког стрељачког наоружања Старог света из међуратног раздобља. Не мање импресивна била су предавања из области диверзија и експлозива које је водио за представнике посебно одабраних кадрова страних комунистичких партија више пута поменути И. Старинов. Његови предратни стручни чланци, уџбеник који се користио у војним и коминтерниним школама, као и каснија издања из времена Другог светског рата (написана на основу предратних предавања) представљају писани траг наставе диверзант-

²⁶ Коминтерн и идеја мировой революции. Документы, Москва 1998, с. 790.

²⁷ Линдер И., Чуркин С., Красная паутина: тайны разведки Коминтерна. 1919–1943, Москва, 2005, с. 480.

ских вештина.²⁸ Поред обичних упута за руковање рударским и војним експлозивима и фабричким експлозивним направама совјетске и стране производње, детаљно су сагледани најразличитији начини изазивања експлозије: од примитивне потпале до софистицираних хемијских и електричних упаљача индустријске и самосталне израде. У сваком примеру постоји детаљно објашњење рецепта за „кућну“ израду. Прецизно су објашњени и начини употребе експлозива из неексплодираних граната, мина и авионских бомби за потребе диверзија, за чије је скупљање било препоручено да се стварају посебне групе обучених партизана. Препорукама у вези са експлозивним направама придодавана су и објашњења за самосталну израду ручних бомби и направа за изазивање пожара. Посебна пажња аутора ових упутстава била је посвећена не класичној минерској, већ диверзантској пракси. Детаљно су описани различити начини за уништавање возова, пруга, ауто-саобраћајних средстава, индустријских објеката и зграда. Очито је да су рад са експлозивима и друге врсте извођења диверзија сматрали изузетно битним за кадрове будуће партизанске партијске војске.²⁹ На тај начин полазници школе К. Сверчевског похађали су предавања прилагођена не само потребама револуционог партизанског рата већ су изучавали и у то време веома напредну доктрину употребе експлозивних направа. Мото „Мине нису дефанзивно, већ офанзивно оружје“ касније се претворило у универзално правило специјалних снага.³⁰

Кључна карактеристика „педагошког рада“ Коминтерне, и државних и војно-безбедносних органа у припреми партизанског кадра, била је изузетна краткотрајност и сажетост наставног програма. Зависно од почетног нивоа групе и потребних резултата, дужина трајања обуке могла је да варира. Ако се радило о партијама које су могле организовати додатну наставу у земљи – радило се о року од три месеца, а кадрови потпуно илегалних партија похађали су наставу у трајању од пет до шест месеци,³¹ с тим да је у посебним случајевима обука могла трајати и дуже (од осам месеци до годину дана).³²

²⁸ Старинов И. Г., Из практики подрывного дела// „Война и техника“ № 6, 1929, № 3, 1930, № 4–5, 1930; Подрывное дело для партизан и диверсантов, Москва, 1932; Старинов И. Г. Разрушайте тыл врага. Чернигов, 1941; Минно-подрывное дело для партизан, Москва, 1943.

²⁹ Коминтерн и идея мировой революции. Документы, Москва 1998, с. 790.

³⁰ Turbiville Graham H. Jr., Logistic Support and Insurgency Guerrilla Sustainment and Applied Lessons of Soviet Insurgent Warfare: Why It Should Still Be Studied, Hurlburt Field (Florida), 2005, pp. 9–11.

³¹ Коминтерн и идея мировой революции. Документы, Москва 1998, с. 789.

³² В. И.Пятницкий, Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории, Минск, 2004, 272.

Мунициозна акрибија иначе је типична за ауторе војних правилника и уџбеника, али овде се радило о једном посебном примеру. Из наставе су биле елиминисане све опште и уводне информације, па је на тај начин резултат ове обуке био потпуно супротан појму „широко образовани специјалиста“. На предавањима из војне топографије на пример, предаван је само део који се тицао особености терена земље из које је потицала наставна група. Још један начин за повећавање брзине и ефикасности школовања био је пажљив одабир кадрова.³³ Бирани су млади, активни људи, са претходним ратним искуством или бар у изузетној физичкој кондицији, без породичних обавеза, опрезни и у исто време са одређеном урођеном спремношћу за авантуру.³⁴ Поред лојалности и моралне исправности, будући кадрови ипак нису смели да буду превише истакнути у земљи и не би требало да спадају у „илегалце“ за које је био затворен повратак у отаџбину.³⁵ И. Г. Старинов, један од инструктора који је морао прихватити овај посебан начин обуке, сећао се разговора са Јакиром који је скренуо пажњу на компликованост припреме партизанског кадра Старинову, већ искусном у припреми диверзаната црвеноармејаца: „Мораш да учиш искусне и заслужне људе. Врло искусне! Због тога мораш да предајеш тако да се они не разочарају. Основе не требају да се бубају. Треба давати што више новог. Што више! И треба узети у обзир следеће – у тактици партизанске борбе ученици се засада сналазе боље од вас. Зато немојте да вређате самољубље ових људи и сами учите од њих све, што може да затреба“.³⁶ На ослонац Коминтерне на кратке и сажете, али високо професионалне и садржајне течајеве у припреми свог кадра указао је у свом детаљном извештају о Шпанском грађанском рату и један од кадрова ОМС Коминтерне Ј. Копинич.³⁷

Још једна методолошка особина у настави Коминтерне већ је поменута у Јакировим инструкцијама Старинову – учење од ученика. За стварање ефикасне и брзе наставе у условима веома динамичког развоја „субверзивних операција“ требало је користити искуства свих чланова наставне групе без чврстог супротстављања

³³ Овај принцип селекције кадрова остао је водећи у СССР-у и у каснијем одабиру кадрова за потребе совјетских и страних партизанских одреда. Старинов И. Г, Подготовка партизанских кадрова, Москва, 1989; Брайко П. Е., Старинов И. Г., Партизанская война, Москва, 1983.

³⁴ В. И. Пятницкий, Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории, Минск, 2004, 198.

³⁵ Коминтерн и идея мировой революции. Документы, Москва 1998, с. 788.

³⁶ Овај разговор подробно је описан у поглављу „Партизанска школа“. Старинов И. Г. Записки диверзанта, Москва, 1997.

³⁷ РГАСПИ, ф. 495, Оп. 277, Д. 16., с. 84.

ауторитета учитеља и личних (корисних) знања ученика. Ово се осликавало не само у персоналном прилазу ученицима већ и у томе што је након завршетка течаја неко од ученика као „постдипломац“ могао да уђе у наставу као пуноправни наставник за следећу генерацију студената. Касније је пракса партизанских операција показала да је веома користан овај начин обуке, где је свако не само стицао знања већ се и припремао за улогу будућег инструктора. Свечевски је писао да је, иако је 1931–1932. основни кадар војних наставника долазио из редова сарадника IV управе Генералштаба Црвене армије (војна обавештајна служба), стратешки циљ био да се: „проучавање основних војних предмета (општа тактика, партизанска и улична борба, оружје итд.) ради снагама постдипломца, избраних из редова сопствених курсаната или оних који су већ прошли припрему на течајевима пре тога и радили на практичном раду у земљи (Немци), или остављени специјално из састава последњих течајева (Пољаци). У будућности ови другови водиће рад наставних група самостално, под руководством само једног квалификованог специјалисте...“³⁸ Атмосфера активног протока идеја касније је учинила лошу услугу неким западноевропским ауторима који нису знали за постојање разгранатог механизма за припрему партизанског рата у СССР-у од 1921. до 1937. године и зато су упоређивали Мао Цедунгову брошуру „Питања стратегије партизанског рата против јапанских освајача“ објављену 1937. и комунистички партизански рат у Источној, Централној и Југоисточној Европи. Услед сличности у раду кинеских и европских комунистичких партизана, они су дошли до на први поглед гротескне идеје да се „партизански покрет у СССР-у базирао на концепту Мао Цедунга“.³⁹ Настава се није водила на националним или уско регионалним језицима (иако је било изузетака и вођења наставе на руском и пољском), већ на светским језицима тог доба – немачком и француском, веома често чак и без поделе на националне групе. Овај приступ значајно је побољшавао међусобно прожимање и размену идеја.⁴⁰

Атмосфера релативно либералне „партизанштине“ слабо се уклапала у општедржавну стратегију „стежања и дисциплиновања“ која је све више почела да влада СССР-ом у другој половини тридесетих година. Вишегодишње инвестиције у потпаљивање „светске револуције“ изгледале су као нерационално и апстрактно трошење средстава која су и без тога била преко потребна за индустријализацију и милитари-

³⁸ Коминтерн и идеја мировой революции. Документы, Москва 1998, с. 790.

³⁹ Dixon C. A., Heilbrunn O., *Communist Guerilla Warfare*, London, 1954, p. 46.

⁴⁰ В. И. Пятницкий, Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории, Минск, 2004, 265.

зацију друштва уочи неизбежног конфликта светских размера. Један од добрих примера промене става према Коминтерни и разочарања у међународно братство радничке класе можемо уочити ако упоредимо Стаљинове реферате на XVI партијском конгресу 1930, XVII партијском конгресу 1934. и XVIII партијском конгресу 1939. године.

Увереност да у случају напада капиталистичких земаља на СССР радници тих земаља неће дозволити „да се нападне СССР и удариће у позадину капиталиста“ била је изражена 1930. године.⁴¹ Иста мисао је остала неизмењена 1934. када је Стаљин обећао окупљенима да у случају рата „рат неће да се одвија само на фронтима већ и у позадини непријатеља... многобројни пријатељи радничке класе СССР-а у Европи и Азији покушаће да ударе у позадину својих угњетача, који су започели злочиначки рат против отаџбине радничке класе свих земаља ... већ другог дана овог рата неће да остану на броју неке ... владе које тренутно владају `божјом вољом“.⁴² На конгресу у пролеће 1939. овај оптимизам је нестао и побуна у позадини „буржоаских интервенциониста“ није била поменута. Интересантно је да је у Стаљиновом набрајању седам ослонаца СССР-а у спољној политици у говору 1939, о радницима свих земаља било речи тек у претпоследњој ставци, после снаге државе, јединства друштва, снаге Црвене армије и вештине Министарства спољних послова. А и овај помен је био изузетно благ и без трунке наде у војну побуну, већ је само представљао „моралну подршку трудбеницима свију земаља крвно заинтересованих у очувању мира“.⁴³

После VII конгреса Коминтерне (1935. године) контролу над „војним крилом“ преузео је Кадровски одсек ИККИ (сачувана је одлука ИККИ 1936. године).⁴⁴ Морамо појаснити да је Кадровски одсек (ОК) био пандан интерне котраобавештајне службе „Коминтерне“ која је поред Одсека за међународне везе (ОМС) – обавештајне службе Коминтерне – била директно повезана са другим специјалним службама СССР-а. ОМС је такође имао конспиративне школе везиста које су се разликовале од војно-диверзанстких школа Организационог одсека и Кадровског одсека.⁴⁵ Али и ОМС и ОК су се налазили под

⁴¹ Сталин И., „Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б)“, Полное собрание сочинений, Москва, 1948-. тт.12, објављено први пут: „Правда“ 29 июня 1930.

⁴² Сталин И., „Отчетный доклад XVII съезду партии“, Полное собрание сочинений, Москва, 1948-. тт. 13, објављено први пут: „Правда“ 28 января 1934.

⁴³ Сталин И., „Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б)“, Полное собрание сочинений, Москва, 1948-. тт. 14, објављено први пут: „Правда“ 11 марта 1939 года.

⁴⁴ Адиебеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К., Организационная структура Коминтерна. 1919–1943, Москва, 1997, с. 194–195.

⁴⁵ В. И. Пятницкий, Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории, Минск, 2004, 198.

контролом НКВД. На тај начин долази не само до организационих промена у самој Коминтерни већ и до значајних промена у начину контроле СССР-а над радом страних комунистичких партија. Одлучан испит спремности радничких маса за револуцију сигурно је био Грађански рат у Шпанији који се претворио у прави практични испит партизанских снага и кадрова Коминтерне. Одласком у Шпанију морали су да се очеличе чак и они кадрови које се нису озбиљно спремали за војну акцију. Крвава несрећа шпанског народа није била искоришћена само за испробавање нове војне технике већ и за проверу делотворности „партизанске тактике“. Питомци Коминтерне су у Шпанији успели да се увежбају на најразличитијим војним и војно-безбедносним дужностима од непроцењивог значаја за будуће грађанске ратове и револуције. Услед напредних наставних метода, популарне идеологије и објективних историјских околности питомци Коминтерне која је формално нестала 1943. године (припрема „коминтерниних стручњака за партизански рат“ завршена је у СССР већ 1937. године)⁴⁶ су за време Другог светског рата и после њега учествовали у организацији и вођењу грађанских ратова и герилских операција у широком спектру земаља на више континената, од Кине и Вијетнама до Југославије и Кубе.⁴⁷

Mag. Aleksey Timofeev

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

THE PARTY OF CIVIL WAR: PREPARATIONS OF COMINTERN MEMBERS FOR THE PARTISAN WAR AND REVOLUTION

(Summary)

Comintern in the 20–30s of the 20th century was a strong and unique organization that controlled and financed the net of legal and especially illegal communist parties all over the world. For communist parties Comintern was not only a source of funding, but also logistical background, a place for recovery, restructuring and training of their staff. Preparing for armed insurrection and guerrilla warfare was a significant component in the training of party staff in the Soviet Union in 1920–1937.

⁴⁶ РГАСПИ, Ф. 495, оп. 20, д. 848, с. 2–3.

⁴⁷ Старинов И. Г., Подготовка партизанских кадров, Москва, 1989.

Instructions and courses differed from time to time and from party to party but they always had the immanent backbone – to consider the civil war and revolution as the basic way to install the communist régime.

The lectures were based on the knowledge and methods collected during the Russian revolution and civil war and during unsuccessful rebellions in Germany, Estonia, Bulgaria, Hungary, China etc. There were different levels of military training according to the skill and capabilities of the students: partisan training courses in common Comintern faculties, Military-partisan Academy under K. Swierczewsky and for the most upgraded – partisan and saboteur or military schools of Red Army. All the segments of partisan education were controlled by soviet military intelligence. The key feature of Comintern's „partisan training“ was exceptional brevity and conciseness of the program. It was achieved because: all the general and introductory information was eliminated, the students were carefully selected, there was used a system of active interchange of knowledge between students and lecturers („learning from the students“).

The training activities of Comintern in the USSR were stopped in 193, and after the Civil war in Spain begun military trainings courses for foreign communist staff were transferred to the Iberian peninsular. The Civil war in Spain became a real practical exam for partisan forces and instructors of Comintern and all the communist parties in its net.

УДК 94(497.11)"1941/1945"(093.2) ;
94(282.243.7.043)"1941/1945" (093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: mvterzic@yahoo.com

„ДУНАВ, НАЈВАЖНИЈИ ВОДЕНИ ПУТ ИЗМЕЂУ ЕВРОПЕ И ИСТОКА“

(Извештаји Југословенској краљевској влади
у Другом светском рату)

АПСТРАКТ: У раду се указује на значај дунавског пловног пута у извештајима југословенској краљевској влади за време Другог светског рата. Писан је на основу грађе Војног архива, Архива Југославије и литературе.

Простор југоисточне Европе, кроз који већим делом протиче Дунав, пред Други светски рат и током рата добио је у привредним круговима Трећег рајха специфично место. Сматран је привредним допунским подручјем и река Дунав била је његова главна артерија. У немачким плановима „новог поретка“ је за српски народ било је све мање места и требало га је истиснути „са животно важног саобраћајног тока Дунава“ („најважнији водени пут између Средње Европе и Истока“). Београду је, ради контроле простора, била намењена улога „немачке тврђаве Рајха“.¹ Дунав у немачким плановима добија „готово митске димензије“ и за Хитлера је био речни „ток будућности“, а пут је даље водио према јужној Русији, Кавказу, Блиском истоку, северној Африци итд. За Немачку су рат и блокада подigli значај овог речног пловног пута, нарочито ако се има у виду

¹ Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, стр. 34, 43, 60. и 103.

неопходна нафтна сировина (налазишта у Плоештију у Румунији) и излаз на Црно море. Не треба заборавити и искоришћавање његовог великог енергетског потенцијала.² Окупацијом Југославије немачка ратна машинерија је посебно место придавала дунавском пловном путу јер је трошењем залиха снабдевање нафтом било могуће скоро искључиво из Румуније.³ Управо је у Априлском рату (6. априла 1941. око 2.00 сата после поноћи) отпочео први напад на југословенске положаје након чега су немачке снаге освојиле Сипски канал.⁴ На другој страни, у британским плановима, Дунав је такође заузимао посебно место ради прекида те комуникације (урушавање кланца Казан или потапање шлепова напуњених цементом у Сипском каналу).⁵ Након победе у Априлском рату 1941. Немачка је осигурала своје стратешке циљеве у Југославији, у којима је Србија имала приоритетан значај.⁶

У Априлском рату југословенска војска је поражена, а краљ и влада избегли су из земље. Југословенска краљевска влада добила је савезничко уточиште и савезници су јој признали легитимност представљања војно поражене државе.⁷ Настојала је да буде у вези

² Исто, стр. 272–282.

³ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 113–115. „Могућност повећања пловидбе Дунавом била је ограничена зато што се саобраћај у Ђердапској клисури није могао одвијати током целе године, већ само приликом средњег водостаја. Пловидба је била најтежа кроз Гвоздена врата, где је река достизала брзину и до 18 км на час. За регулисање саобраћаја код места Сип прокопан је канал дужине 2.200 м и ширине 80 м, те је саобраћај могао да се одвија и при ниском водостају, али само у једном смеру, јер мимоилажење бродова није било могуће“, Исто. У даљем тексту: Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*.

⁴ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd, 1982, књ. 2, стр. 279–280.

⁵ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 116.

⁶ „Немачка се, као главни савезник и најјача сила Осовине, у Србији осигуровала завођењем војне управе, контролом Трепче и Косовске Митровице, ради надгледања важне саобраћајнице долином Ибра и експлоатацијом олова, поседовањем важнијих саобраћајница долином Мораве у правцу Скопља и Егејског мора на једној страни, и према Софији и Бугарској на другој, укључујући и дунавски водени пут са експлоатацијом Борског рудника. Истраживачи балканске историје у Другом светском рату запажају значај трансверзале Дунав – Отрант за Осовину... Немци су истовремено морали да се боре с устаницима на неочекиваном ратишту и да заштићују пруге према Грчкој и Бугарској, као и дунавски ток неопходан ради транспорта дереглијама преко Београда за Трећи рајх кокса, бакра, жита, уља, конопље, дрвета, нафте из Румуније. Поред одржавања саобраћајница на Дунаву, Немци су заштићивали и Борски рудник“, Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetском ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, стр. 113. и 229.

⁷ О делатности југословенске краљевске владе и њеног војног министра генерала, Драже Михаиловића више видети: Elizabeth Barker, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978. Jozo Tomašević, *Četnici u Dru-*

са догађајима у окупираној Југославији и разним каналима добијала је информације о стању под окупацијом. У мноштву различитих информација о стању у Југославије, један број односио се и на Дунав.

Британци су југословенској краљевској влади достављали информације о стању на фронтима међу којима и оне које су се односиле на југоисточну Европу. Тако се у информацијама бр. 136 за период 18–25. март 1942, које је југословенски војни изасланик у Лондону (1. априла 1942) проследио југословенској краљевској влади, указује да Немци припремају напад на Турску и да је према новинским извештајима почела пловидба бродова Дунавом.⁸ Следе током периода мај–јул 1942. дописи штаба Врховне команде Председништву владе (Војни кабинет) са информацијама добијеним од штаба британске Врховне команде на Средњем Истоку о југословенској обали Дунава од Баната до бугарске границе: обала Дунава у фебруару била је врло пажљиво чувана од стране немачких трупа; стражарски гарнизони су распоређени по местима Велико Градиште – 200, Голубац 100, Добри 150 и 500 војника у Доњем Милановцу; Немци чамцима често патролирају Дунавом; сва поменута места се налазе у близини Хомољских планина где су у ранијим месецима „патриотске снаге биле нарочито активне“.⁹

Како је рат улазио у дуготрајну исцрпљујућу фазу, када су победника решавали привредни и целокупни економски ресурси, послови су координирани са појединим британским, за то надлежним службама. Југословенско Министарство унутрашњих послова је, 8. јуна 1942, писало посланству Краљевине Југославије у Лондону о обраћању британског Министарства ратне економије. Тражено је да се брижљиво прикупљају, ради општег интереса, и достављају обавештења о стању које влада у земљама под окупацијом: распо-

gom svjetskom ratu 1941–1945, Zagreb, 1979; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb - Beograd 1979; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941–1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb - Beograd, 1981; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb - Beograd 1981; *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb, 1981; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd, 1983. Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama – između nacionalnih i ideoloških izazova*, knj. 1–2, Beograd, 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, knj. 1 i 2, Beograd, 1988; Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 1988; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ...et al.), Beograd, 1996; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Beograd, 2000; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, књ. I–III, Beograd, 2000.

⁸ Војни архив, Емгрантска влада (ЕВ), к. 176, рег. бр. 11/1.

⁹ Војни архив, ЕВ, к. 38, рег. бр. 14/2, Об. О. Бр. 249. Исто: Војни архив, ЕВ, к. 174, рег. бр. 33/1, бр. 997, 998, 1000 и 1004. и к. 177II, рег. бр. 5/6.

ложивост и потрошња бензина и нафте, односно целокупног погонског материјала.¹⁰ Саставни део овога јесте одговор на упитник са питањима од 11. јуна 1942: да Немци све држе под контролом, да су одузели превозна средства, да је ради уштеде погонског горива забрањена употреба бензина у фабрикама и да се гориво превози „шлеповима на Дунаву, железничким цистернама и камионима цистернама”.¹¹

Југословенска војна мисија у Палестини известила је, 7. маја 1942, о писању листа „*Pester Lloyd*” о порушеним мостовима у Југославији (85. мостова у северним деловима Југославије), од тога два на Дунаву.¹² Председник владе Слободан Јовановић је 18. јула 1942. известио Јована Ђоновића у Јерусалиму о Михаиловићевим информацијама које указују на могући напад немачких снага на неутралну Турску:¹³ очекује се пребацивање великих немачких снага и муниције у Бугарску, да кроз Ниш свакодневно пролазе натоварени возови у том правцу и да транспорти иду Дунавом за Црно море.¹⁴ Исто потврђују и Јовановићеве информације од 17. августа 1942, прослеђене војном изасланику у Анкари, о вестима генерала Михаиловића: да Немци форсирано граде пут Вршац – Панчево, Панчевачки мост на Дунаву и да појачани транспорти Немаца иду за Бугарску.¹⁵

Командант југословенског војног контингента у Каиру, пуковник Путник је 26/27. маја 1943. доставио америчком потпуковнику (на његов захтев) Муру (*William Moor*), из савезничке команде на Средњем Истоку, податке који се односе на Дунав, са картом и детаљима.¹⁶ Потом је пуковник Путник 26. јуна 1943. известио југословенске представнике у Лондону да је од врховног британског команданта на Средњем Истоку добио писмо којим потврђују добијање извештаја о реци Дунаву.¹⁷

¹⁰ Архив Југославије (АЈ), 103–186–649, Бр. 466.

¹¹ АЈ, 103–187–658.

¹² Војни архив, ЕВ, к. 171, рег. бр. 11/11, Пов. Бр. 1295.

¹³ О Турској у Другом светском рату више видети: Душан Лукач, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo 1941–1945*, Beograd, 1987.

¹⁴ Војни архив, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 38/3, Д. В. К. Бр. 75.

¹⁵ Војни архив, ЕВ, к. 172, рег. бр. 9/5, Стр. Пов. В. К. Бр. 737.

¹⁶ Војни архив, ЕВ, к. 29Б, рег. бр. 3/1, препис документа.

¹⁷ Оценио је да је извештај од велике важности и да је врло добро оцењен. Пуковник Ракић, из Војног министарства у Лондону, тражио је 14. јула 1943. да се један примерак те студије пуковника Радовића достави авионском поштом у Лондон; Војни архив, ЕВ, к. 7, рег. бр. 35/5, Пов. Об. Бр. 2889, Пов. Ђ. Бр. 1496. На ово је уследио Путников одговор који је проследио Хаџи-Ђорђевић, 22. јула 1943: „Копију студије о Дунаву и остале студије о Подунавским земљама и војним објектима понео мајор Глигоријевић по експедицији”. 688. Молим известите да ли сте примили”; Исто, Пов. Об. Бр. 13289, Пов. Ђ. Бр. 1789.

Мајор Перић, југословенски обавештајни официр у Цариграду, извештавао је 4. и 11. јуна 1943, на основу информација за које се каже да су добијене из „сигурног извора“, о живом саобраћају Дунавом будући да шлепови возе нафту и други ратни материјал.¹⁸ Потом је Перић, 7. јула 1943, известио о стању у Србији: да „Сартид“ у Смедереву ради пуном паром и израђују се делови за шлепове за пловидбу Дунавом.¹⁹ Перић је у извештају од 24. јула 1943. доставио податке да Немци утврђују изворе нафте у Плоештију и конструисали су лажни „Плоешти“ због бомбардовања, који је неколико километара од правог Плоештија и извора нафте.²⁰ Опширне информације добијене из „сигурног извора“, од такозваних „стручњака по Дунавском питању“, мајор Перић доставио је 31. јула 1943. Истакнуто је да Дунав као саобраћајница има огромну улогу у немачком ратном потенцијалу, немачко снабдевање течним горивом је Дунавом 80% и за превоз се користе шлепови којих покрај Београда дневно прође 100–200. Наведено је да су објекти чијим би се рушењем нанела штета саобраћају на Дунаву мост код Черне Воре, чиме би се прекинуо саобраћај са Констанцом, и реч је о највећем мосту на Балкану, а поправак би трајао неколико месеци, пристаниште Олтеница до којег долазе цеви из Плоештија, пристаниште Ђурђију, пристаниште Лом Паланка, где се из Бугарске товари храна за Немачку, велико пристаниште у Турн Северину које има противваздушну одбрану, Сип као важна тачка за вучу бродова, да између Добре и Голупца стоје шлепови, затим Земун, Нови Сад (храна из јужне Бачке), Вуковар (гориво се претовара из танкова у цистерне и даље вози железницом), железнички мост код Баје, Будимпешта и рушење мостова у том граду, Коморан као велико пристаниште, пристаниште Гење, Братислава, где је велика рафинерија, затим Беч и Крајнбург, Линц – Хитлерово родно место, Шлајз са браном за пропуштање бродова, где је најважнија тачка на Дунаву чијим би рушењем била оштећена баварска индустрија и железница и саобраћај на Дунаву, Дегендорф са бродоградилиштем, мост код Штраубинга и Регензбург као велико пристаниште. Као најосетљивија тачка истакнут је Шлајз и у прилогу достављена скица.²¹ Мајор Перић ће и у септембру 1943. извештавати о немачком искоришћавању привреде Србије коришћењем дунавског пловног пута.²²

¹⁸ Војни архив, ЕВ, к. 25, рег. бр. 31/1. и к. 179, рег. бр. 5/1.

¹⁹ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: к. 25, рег. бр. 42/1. Исто: к. 179 Х, рег. бр. 15/1.

²⁰ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: к. 25, рег. бр. 28/2. Исто: к. 55, рег. бр. 45/5. Исто: к. 170, рег. бр. 12/4 и 13/4.

²¹ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. и к. 25, рег. бр. 11/3.

²² Перић 2. септембра 1943. извештава о привредним приликама у Србији што је добио од „поузданих“ и „обавештених“ људи: да је цела привреда у рукама Немаца и да се све извози за Немачку Дунавом; Војни архив, ЕВ, к. 25, рег. бр. 38/3,

Југословенски представник у Швајцарској, Ђуричић, известио је 24. јула 1943. о информацијама добијеним „из разговора са једним Швајцарцем“ који је допутовао из Румуније преко Србије. Подаци су указивали на стање привреде у Србији и немачко утврђивање Дунава као могуће одбрамбене линије.²³

Пуковник Димитрије Путник (Штаб команде Југословенских трупа у Каиру) писао је, 2. августа 1943, југословенском војном министарству у Лондону о стању у Београду добијеном од сервиса мајора Милера: да је поправљен мост на Дунаву јер нису били порушени сви распони на мосту и да је са београдске стране на место првог распона направљен насип.²⁴

Решавање ситуације на светским фронтима (порази Немаца у северној Африци, победоносна офанзива Црвене армије на Источном фронту, искрцавање савезника на Сицилији и очекивана италијанска капитулација Италије) приближили су савезничке армије и фронтове Балкану и Југославији. То је повећало интересовање савезника за југословенску ситуацију. У елаборату Идија (*W. A. Eddy*), савезничког пуковника у Алжиру (*U. S. M. C.*), упућеном 3. августа 1943. помоћнику штаба команде Савезничких снага, указује се на потребу бомбардовања циљева у Југославији. Разлог је у дезорганизацији италијанских колона у повлачењу чиме би герила у Југославији дошла до ратног материјала, а Немци били онемогућени да поседну италијанске положаје. Шири предлози садрже циљеве: Балкан је један стални унутрашњи фронт и треба бомбардовати петролејске изворе у Плоештију који су *објекат број 1 за Осовину*, Будимпешту као центар саобраћаја, рудник Бор, рудник угља Перник у близини Софије, Загреб са важним мостом на Сави и Софију као центар железничких линија. План се сагледава у ширем контексту југоисточне Европе и говори се о намери искрцавања герилаца око Ђердапа (лева обала Дунава), у шумовитој области Озрена у Босни и простору око Велебита с циљем спречавања италијанског повлачења.²⁵ Питање савезничког бомбардовања циљева у Југославији треба сагледавати у оквиру општих савезничких ратних интереса и ширих војно стратешких планова и дејстава на Балкану и у Југославији.²⁶

Стр. Пов. Бр. 442. Исто: Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Перић је 16. септембра 1943. известио о стању у Србији и немачком привредном искориштавању Србије: обновљен железнички мост на Дунаву према Панчеву и дају се подаци о бродарству на Дунаву; Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6.

²³ АЈ, 103–29–182, Бр. 168.

²⁴ Војни архив, ЕВ, к. 25, рег. бр. 22/2, Об. О. Бр. 3005. Исто: к. 29Д, рег. бр. 3/1–61. Исто: к. 29Ц, рег. бр. 4/1.

²⁵ Војни архив, ЕВ, к. 29Ц, рег. бр. 5/1.

²⁶ О овој теми у историографији постоје различита тумачења о наручиоцима бомбардовања. О томе више видети: *Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944.*

Пуковник Димитрије Путник је у писму из средине 1943. указао да је код савезничких команданата тражио бомбардовање циљева: у марту је упућена представка о војним циљевима у Југославији и Бугарској, потом предлог за бомбардовање нафтних постројења и посебан предлог за бомбардовање Дунава као виталне артерије.²⁷

Током 1943. у Југославију је код Југословенске Војске у Отаџбини (ЈВУО) дошло више британских официра чланова војне мисије. Били су снабдевени радио-везама и распоређени код локалних команданата. У источној Србији, простору који непосредно гравитира према Дунаву, били су распоређени мајор Ерик Гринвуд (*Green Wood*) код Пилетића на Хомољу, а коме придружили су му се мајор Џаспер Рутем (*Jasper Rootham*) и Новозеланђанин Хагривз (*Hagrevs*), са плановима акција дестабилизације немачког окупационог система, на Дунаву и у руднику Бор.²⁸ На британско инсистирање за четничку активну улогу против Немаца указује и Живко Топаловић у сећањима, говорећи о сусрету са британским официрима који су били на Хомољу. Реч је о потпуковницима Рутему и Грину који говоре српски језик, који су истакли да ће помагати оне који се боре против снага окупатора, да је потребно ометати пловидбу Дунавом, производњу у руднику Бор и прекинути пругу Ниш Солун.²⁹

Британски пуковник Бејли (*Bailey William*) је, у писму од 24. августа 1943, указао Михаиловићу на неактивност његових команданата на терену, истичући да су активни у борби против партизана и да одбијају сарадњу са британским официрима на терену.³⁰ Генерал Михаиловић је одговорио сутрадан, 25. августа 1943. године, настојећи да објасни да је сукоб са партизанима у „стању нужне одбране“ и да сарадњу са британским официрима треба кординирати у складу са стањем на терену: команданти на Хомољу, мајори Пилетић и Јовановић и капетан Оцокољић, добили су одобрење за напад на Бор и на комуникације на Дунаву.³¹

studija i dokumenti / Momčilo Pavlović, Veroljub Trajković/, Leskovac, 1995; Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd, 1999; Đorđe Stanković, *Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske (1943 - 1945)*, /Istorijski stereotipi i stvarnost/, Tokovi istorije, br. 1-4/2001; Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943 - 1944*, Podgorica, 2003; Milan Terzić, *Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944. godine*, Tokovi istorije, br. 1-2/2005.

²⁷ Војни архив, ЕВ, к. 25, рег. бр. 33/1, к. 29Б, рег. бр. 3/1, к. 52II, рег. бр. 1/7, Стр. Пов. Бр. 454. и рег. бр. 45/8. Ову преписку пуковник Путник доставио је Министарству војске, морнарице и ваздухопловства у Лондону, указујући да су настојања остала без резултата; Војни архив, ЕВ, к. 179И, рег. бр. 23/4.

²⁸ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973, стр. 216.

²⁹ Živko Topalović, *Jugoslavija žrtvovani saveznik*, London, 1970, стр. 39-48.

³⁰ Војни архив, Четничка архива (Ча), к. 20, рег. бр. 36/3. Исто: Војни архив, ЕВ, к. 15А, рег. бр. 24/1.

³¹ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 38/3.

Савезничка мисија код генерала Михаиловића подигнута је на највиши ниво доласком британског генерала Армстронга (*Armstrong Charles*), у октобру 1943. Тражена је активнија улога четника против немачких окупатора а од Михаиловића и његових команданата пресецање важних комуникација с циљем дестабилизације немачког окупационог поретка. Важност операција у источној Србији (напади у хомољском крају и против саобраћаја на Дунаву) генерал Армстронг је истакао у писму Дражи Михаиловићу, 17. децембра 1943. године. Нагласио је да је и поред неповољних метеоролошких прилика, достављено 27 транспорта командантима на Хомољу, додајући: „*Да говорим без околишања, дубоко сам разочаран* (подвукао М. Т.). Ви сте ми сами рекли да сте телеграфским путем обавестили команданте у хомољском крају да једном учине крај конференцијама и да приступају акцији, и да сте наредили потпуковнику Ђурићу да Вам одмах јави разлог зашто не може да изврши операције које смо већ одавно пројектовали. Напослетку, мој главни командант је сада молио, да се извесне операције врше у циљу прекидања виталних непријатељских комуникација које пролазе кроз територију под Вашом Врховном Командом. Ја бих Вас озбиљно умолио, господине Министре, да наредите да се дотичне операције одмах изврше. Уверавам Вас да желим да Вас помогнем, али обзиром на Ваше стално одбијање да ме примите, осећам се немогућним да то учиним“.³²

Немачки порази у току 1944, повлачење њихових армија из Грчке, продор Црвене армије са Истока приближили су светске фронтоне Балкану. Савезници су у оквиру ширег стратешког плана дестабилизације немачког фронта на Балкану бомбардовали и Београд. Управо је југословенски конзул из Цариграда известио (19. маја 1944) да је након бомбардовања оштећен Панчевачки мост и да је на Дунаву саобраћај потпуно обустављен.³³ Партизанским упадом у Србију у лето 1944. и ослобађањем Београда у октобру исте године пресечен је пловни пут Дунавом толико значајан за немачку ратну индустрију.

Дунав је у стратешким плановима Трећег рајха означен као кичма немачког пловног пута. Због тог значаја, савезници су, поготово Британци, настојали да пресеку ову водену комуникацију и од југословенске краљевске владе тражене су информације које би помогле у извршавању тог задатка. Појачани саобраћај Дунавом указивао је савезницима на могућност припреме немачког напада на неутралну Турску. У средишту овог питања јесте пресецање немачког привредног искоришћавања југоистока Европе у чијем је епи-

³² Војни архив, Ча, к. 10, рег. бр. 35/4. Исто: Ча, к. 15А, рег. бр. 15/2. Исто: *Zbornik NOR-a*, Београд, 1983, том XIV, књ. 3, стр. 909–910.

³³ АЈ, 103–160–582, Пов. Бр. 199. Исто: АЈ, 103–183–(643–644).

центру прекид експлоатације нафтних поља у Плоештију у Румунији како би се зауставила немачка ратна машинерија. Управо делатност југословенских представника указује на настојања да се помогну савезнички ратни напори. Међутим, када је од Михаиловића и његових команданата тражена активнија борбена улога на терену, заузели су став исчекивања и у први план истакли борбу против партизанског покрета.

Dr Milan Terzić

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

**„THE DANUBE – THE MOST IMPORTANT
WATERWAY
CONNECTING CENTRAL EUROPE AND THE EAST“
(REPORTS TO THE ROYAL YUGOSLAV
GOVERNMENT
DURING THE WORLD WAR II)**

(Summary)

The Danube was marked as the central navigable route in the strategic plans of the Third Reich. Due to its importance, the Allies, and especially British, tried to cut this water communication and the Yugoslav government was asked to assist in accomplishing of the task. The intensified traffic on the Danube was understood by the Allies as an indication of possible preparations for a German attack on neutral Turkey. The core of the issue was the aspiration to block German economic exploitation of South East Europe, with the focal point in the oil fields in Ploesti, Romania, in order to stop the German war machine. The activities of Yugoslav representatives point to endeavours to contribute to the war efforts of the Allies. However, when Mihailović and his commanders were asked to get actively involved in field combat they opted to wait and gave priority to struggle against the partisan movement.

УДК 355.02(497.1)"1948/1953" ;
327 .7/ .8(497. 1:4-664)"1948/1953"

Мр Дмитар Тасић, истраживач – сарадник
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД
E-mail: mitat@eunet.rs

НЕОСТВАРЕНА ПРЕТЊА

(Могућност совјетско-сателитске агресије
на ФНРЈ 1948–1953)

АПСТРАКТ: Аутор у раду, користећи се домаћим и иностраним архивским изворима и литературом, покушава да одговори на питање да ли је постојала реална опасност од совјетско-сателитске оружане интервенције против Титове Југославије у годинама након доношења Резолуције Информбироа.

Када је у јуну 1948. године донета Резолуција Информбироа и када је уследио одлучан југословенски отпор изнетим тврдњама поставило се питање какав ће бити Стаљинов одговор на овај изазов његовом ауторитету. Једна од могућности била је и совјетско-сателитска агресија на Југославију. Циљ агресије био би промена режима у Југославији чиме би она трајно и сигурно постала повезана са земљама „народне демократије“.

Питање да ли су и како у СССР планирали војну интервенцију против Југославије и даље привлачи пажњу истраживача и неколико њих дало је свој допринос расветљавању ове непознанице. Међународна конференција о краткотрајном војном савезу Југославије, Грчке и Турске склопљеном 50-тих година прошлог века која је одржана у Београду 2005. године била је место где су се могла чути нове појединости, посебно оне које су југословенско-совјетски конфликт стављале у шири контекст међународних односа на почетку

Хладног рата.¹ Рад словеначких историчара Дамијана Гуштина и Владимира Пребилича *The Intervention that Never Happened: Yugoslavia Under the Threat of Soviet Intervention 1948–1953* такође се бави овим питањем.²

Сигурно је да је Титов режим рачунао на ту могућност и да су крајем 1948. и током 1949, када је дефинитивно схваћена дубина сукоба, предузете бројне мере чији је циљ било подизање одбрамбених могућности земље.

Југословенско-совјетски раскид затекао је Југословенску армију у степену организованости и распореду који је био усредсређен на одбрану од напада са Запада.³ Док су границе према западу биле пажљиво чуване и у већој мери припремљене за одбрану, границе према источним земљама као да нису постојале. Безбедносни режим је био лабав, промет скоро неконтролисан, карауле и остали инфраструктурни објекти малобројни и неразвијени.⁴ Реакција југословенског државног и војног врха била је муњевита, а њене последице далекосежне. Током неколико следећих година извршене су бројне дислокације јединица. Тако је Команда ваздухопловног војног училишта са пратећим установама, приштапским јединицама и школским ваздухопловним пуковима предислоцирана из Панчева у Мостар, Ваздухопловна официрска школа из Ковина у Љубљану, 184. ваздухопловни пук из Љубљане у Бањалуку, 32. ваздухопловна дивизија, 109. и 103. ваздухопловни пук из Сомбора на аеродром Плесо, а 117. ловачки ваздухопловни пук из Пуле у Зе-

¹ Више о томе: *Balkanski pakt 1953/54*, Zbornik radova, Institut za strategijska istraživanja, Beograd 2008, поред осталих радови: Jordan Baev, *Bulgaria and the Balkan Pact 1953–1954*, стр. 237–250, László Ritter, *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*, стр. 251–281, Victor A. Gavrillov, *The Balkan in the Context of the Soviet-Yugoslav Relation in the late 1940s – early 1950s*, стр. 219–225.

² Guštin, D, Prebilič, V, *The Intervention that Never Happened: Yugoslavia Under the Threat of Soviet Intervention 1948–1953*, Exiting War. Post Conflict Military Operations, 6th International Conference Military History Working Group, Bratislava – Chateau de Vincennes 2007, pp. 290–305. (у даљем тексту: Guštin, Prebilič).

³ Војни архив (ВА), Архив Југословенске народне армије (ЈНА), к. 13, ф. 1, бр. 2/6, План групације оружане силе ЈА по плану максимум /почетни операцијски план (челик)/, Генералштаб Југословенске армије, I Управа – I Одељење.

⁴ „У вези новонастале ситуације посели смо гушће границе према Албанији и Бугарској а на неким секторима према Албанији где до сада нисмо држали границу поседнуту, сада смо је посели. Још од свршетка рата па на овамо у вези развоја пријатељских односа према Бугарској и Албанији на њиховим границама нити су подизане нове а нити су оправљане старе карауле. Пошто је границу требало хитно посести то смо наредили нашим јединицама да се усеље у оне карауле које су способне за усељење бар у летњем периоду а на местима где оне не постоје или су скроз неупотребљиве да се усеље у приватне зграде најближих села односно да подигну шаторе“; Војни архив, Југословенска народна армија, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725–216, Извештај команде КНОЈ Министарству народне одбране (Генералштаб ЈА), Стр. пов. бр 1095 од 3. 8. 1948.

мун.⁵ Припремана је одбрана са ослоном на планинске масиве јужно од река Саве и Дунава и оживљено је начело герилске борбе које је било запостављено у годинама слепог праћења совјетских узора. Основана је Команда партизанских одреда и формиран је велики број мањих партизанских јединица намењених за локалну одбрану и акције у позадини непријатеља. За команданта Штаба партизанских одреда постављен је Светозар Вукмановић Темпо, за политичког комесара Мијалко Тодоровић, а за начелника Штаба генерал Рудолф Приморац. Президијум Народне скупштине ФНРЈ донео је тајни указ о стављању земље у стање приправности.⁶

С циљем што ефикаснијег деловања, формирани су координациони Комитети народне одбране за сваку федералну јединицу од нивоа републике до нивоа локалне самоуправе у којима су се налазили представници војних и цивилних власти.⁷

У јулу 1949. године почео је процес реорганизације Југословенске армије и Корпуса народне одбране Југославије и прелаза на нове формације и нови мобилизацијски план. Постојећи мобилизацијски план „Јадран“ допуњен је и преименован у план „Бисер“. До 30. новембра 1949. године требало је извршити формирање, расформирање и преформирање по новим личним формацијама и предислоцирање јединица. До 1. марта 1950. године требало је да се регулише материјално обезбеђење: пребацивање материјала, ускладиштење и разврставање унутар ратних и мирнодопских складишта. До 15. марта 1950. требало је да се заврше све мобилизацијске припреме (личне, материјалне, политичке, финансијске, укључујући и саопштавање ратних распореда обвезницима).⁸

Будући да се совјетско-сателитски напад очекивао са севера и истока, југословенски државни и војни врх био је свестан да северни равничарски предели Славоније и Војводине не могу да се одбране. Израђени су прецизни планови за мобилизацију,⁹ као и детаљни прегледи

⁵ ВА, Архив ЈНА, к. 12, ф. 4, бр. 8/1, Наређење за предислокацију јединица Југословенског ратног ваздухопловства, Генералштаб Југословенске армије, I Управа – I Одељење, Стр. пов. бр. 1607 од 28. 9. 1949. године.

⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Knjiga III, Nolit, Beograd, 1988. стр. 235 (У даљем тексту В. Petranović).

⁷ ВА, Архив ЈНА, к. 540, ф. 1, бр. 5/1, Решење о саставу Координационих комитета народне одбране при владама Народних република, Председник Владе ФНРЈ, Министар народне одбране, Маршал Југославије, Стр. пов. бр. 412/49 од 31. 3. 1949. године.

⁸ ВА, Архив ЈНА, к. 670, ф. 2, бр. 5/1, Наређење за реорганизацију ЈА и КНОЈ, прелаз на нове формације и нови мобилизацијски план, Генералштаб Југословенске армије, III Управа – I Одељење, Стр. пов. бр. 1927 од 28. 7. 1949. године.

⁹ Bojan Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta; Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, ISI, Beograd, 2005, стр. 167 (у даљем тексту В. Dimitrijević, *JNA od Staljina do Atlantskog pakta*).

расположивих ресурса у пољопривреди, индустрији, сировинама, стоци, саобраћајним средствима, затим људски ресурси, путне и железничке мреже, лучки капацитет, све са циљем припреме за напад и организовања успешне одбране. Такође, су урађени и планови за евакуацију управног апарата и војноспособног становништва у унутрашњост. Само са подручја Србије, Хрватске и Црне Горе, у Босну и Херцеговину требало је евакуисати 580 000 особа, од чега 466 000 мушке и женске омладине.¹⁰ Једно од озбиљних питања која су се у том тренутку нашла на дневном реду било је питање локације постојећих индустријских капацитета, пре свега оних „чија је продукција од необичне важности за Армију како у рату тако и у миру“. На пример, јужно од реке Саве није било погона текстилне индустрије, па је предложено евакуисање по једне фабрике из Словеније, Хрватске и Србије. Такође, предложено је потпуно евакуисање неколико постројења металске индустрије као што је фабрика камиона „ТЕЗНО“, „ИСКРА“ Крањ, „ЈУГО-АЛАТ“ и „НОВ-КАБЕЛ“ Нови Сад, затим железничарских радионица у Нишу, Зрењанину, Марибору, Скопљу или делимично евакуисање попут „КРОПА“ и железаре у Смедереву. Требало је евакуисати и постојеће погоне фармацеутске индустрије из Београда.¹¹ Прва озбиљна криза наступила је средином августа 1949. године када су власти СССР доставиле ноту да се на слободу пусте руски емигранти у Југославији (белогардејци) који су били изузетно активни у обавештајном рату са ФНРЈ. Ултимативни тон ноте био је праћен покретима совјетских трупа у простору око Темишвара у Румунији и Сегедина и Баје у Мађарској.¹²

Поставља се питање да ли су и како у СССР планирали војну интервенцију против Југославије.¹³ Начин на који је СССР намеравао да се обрачуна са југословенским бунтовницима није искључивао војне мере. Према наводима ЦИА од 9. јула 1948. постојале су информације

¹⁰ ВА, Архив ЈНА, к. 541, ф. 2, бр. 4/1, Извештај о раду Комисије Народне одбране при влади НР Босне и Херцеговине Савету Врховне команде, Стр. пов. бр. 3 од 5. 1. 1951. године, (број Савета Врховне команде – прим. Д. Тасић).

¹¹ ВА, Архив ЈНА, к. 539, ф. 2, бр. 2/1, Записник са конференције по питању евакуације индустрије, одржане 13. 9. 1949. године. (присутни: Јосип Броз Тито, Франц Лескошек, Крсто Попивода, Коча Поповић, Љубодраг Ђурић, Светислав Ћећа Стефановић, Мило Килибарда – прим. Д. Тасић).

¹² В. Petranović, n. d. str. 231.

¹³ Више о томе: *Balkanski pakt 1953/54*, Zbornik radova, Institut za strategijska istraživanja, Beograd 2008, између осталих радови: Jordan Baev, *Bulgaria and the Balkan Pact 1953–1954*, стр. 237–250, László Ritter, *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*, стр. 251–281, Victor A. Gavrilo, *The Balkan in the Context of the Soviet-Yugoslav Relation in the late 1940s – early 1950s*, стр. 219–225; Guštin, D, Prebilić, V, *The Intervention that Never Happened: Yugoslavia Under the Threat of Soviet Intervention 1948–1953*, Exiting War. Post Conflict Military Operations, 6th International Conference Military History Working Group, Bratislava – Chateau de Vincennes 2007, p. 290–305. (у даљем тексту: Guštin, Prebilić).

да се у Мађарској врше припреме за железнички транспорт великог обима и да Мађарска представља „логичну област где би се груписале совјетске трупе за интензиван рат нерава против бунтовног Тита“.¹⁴ Како је време пролазило западне процене су говориле да је сукоб Београда и Москве дубок и да ће његово превазилажење захтевати велике напоре при чему Москва себи не може да приушти „губитак образа и оспоравање непогрешивости“ до чега би сигурно дошло након признања да је Тито макар мало био у праву. Са друге стране Совјети нису располагали са ефикасним дисциплинским мерама против Тита изузев војне интервенције што ће Тито покушати да избегне по сваку цену. Међутим, совјетска одлука да Тита евентуално збаце војном интервенцијом зависиће више од односа на међународној сцени него од југословенских потеза. Чињеница да би таква совјетска акција резултирала погоршањем стања у међународним односима чиме би свет био доведен на ивицу новог светског сукоба представљала је уједно и највећу кочницу за такав развој догађаја.¹⁵

Једно од првих питања које се поставља било је да ли су на Истоку постојали ратни планови за случај оружане интервенције против Југославије?

Према успоменама генерала Беле Кирајија, главнокомандујућег пешадије мађарских оружаних снага 1949–1950, Совјетски Савез и његови сателити планирали су напад на Југославију у периоду од 1949. године па даље. Све припреме – изградња оружаних снага и наоружавање, вежбе и коначна ратна игра на основу стварног „ратног плана“ били су завршени до пролећа 1951, али су напуштене због начина на који су САД реаговале у Кореји.¹⁶ Међутим, мађарски историчар Ласло Ритер доводи у сумњу Кирајијеве тврдње износећи неколико аргумената:

- ниједан совјетски/сателитски архивски или мемоарски извор не потврђује Кирајијеву тврдњу да би Стаљин донео одлуку да се нападне Југославија,

- јачање оружаних снага Мађарске и других совјетских сателита није била мотивисано Стаљиновим ратним плановима против Југославије,

¹⁴ <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/assessing-the-soviet-threat-the-early-cold-war-years/docs.html>, Document n. 86. Weekly Summary Excerpt, 9 July 1948, Eastern Europe: Yugoslavia. [Проверено 2. 6. 2010]

¹⁵ <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/assessing-the-soviet-threat-the-early-cold-war-years/docs.html>, Document n. 107. ORE 48–49, 18 November 1948, The Trends of Soviet - Yugoslav Relations. [Проверено 2. 6. 2010]

¹⁶ Bela Kiraly, *The Aborted Soviet Military Plans against Tito's Yugoslavia*, in Wayne S. Vucinich, ed., *At the Brink of War and Peace: The Tito-Stalin Split in Historic Perspective*, Brooklyn College Press, New York 1982, pp. 273–288.

– мађарска армија никада није од Москве добила ратни план против Југославије, штавише, она је израдила сопствени ратни план заснован на „лажној претпоставци“ да се Југославија придружила „империјалистичком лагеру“ и тако постала претња са непријатељским и агресивним намерама према Мађарској,

– југословенско-мађарска граница утврђена је с намером да се успори и заустави снажна офанзива која би дошла из Југославије,

– тема наведене ратне игре, одржане 1950. године, није била напад на Југославију, већ заустављање и одбијање југословенског напада.¹⁷

Ритер наводи да су совјетски саветници, и поред предузетих мера на војном јачању сателитских армија које су укључивале увођење класичних офанзивних средстава као што су модерни тенкова и млазних авиони, инсистирали на утврђивању читаве мађарско-југословенске граничне линије. Упркос мађарским протестима због тога што су ови радови знатно увећавали укупне трошкове одбране, у наредним годинама изграђен је такозвани **Јужни одбрамбени систем**. Он се састојао од три одбрамбена појаса, дубина сваког од њих варирала је између 10 до 25 километара. Главни одбрамбени појас састојао се низа бетонских бункера и осталих утврђених положаја за смештај митраљеза, минобацача, противтенковских топова и лаке артиљерије, као и осматрачница и командних места. После окончања радова **Јужни одбрамбени систем** састојао се из 3208 бункера и других утврђених положаја, 90 батаљонских и 25 четних одбрамбених рејона, 201 одбрамбеног сектора и 146 одељењских одбрамбених чворишта, 963 система препрека, као и неколико стотина лажних објеката.¹⁸

Насупрот томе, догађаји који су после јуна 1948. године уследили на југословенско-бугарској граници јасно су показали да су Совјети имали јасне намере и планове како и на који начин да се позабаве југословенском „побуном“. Већ у јулу 1948. је на захтев Москве на југословенско-бугарској граници започела прва обавештајна операција под називом „Звезда“. Њен циљ било је успостављање неколико тајних канала за убацивање „анти-титоистичког“ пропагандног материјала. Убрзо затим уследио је југословенски одговор. У близину граничне линије дислоцирано је неколико већих јединица, као што је 16. стрељачка (пешадијска) дивизија која је пребачена из Штипа у Димитровград. Тако се догодило да се до краја те године, према бу-

¹⁷ László Ritter, *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*, Balkanski pakt 1953/54, Institut za strategijska istraživanja, Beograd 2008, стр. 251–281 (у даљем тексту: L. Ritter).

¹⁸ L. Ritter, стр. 273.

гарским наводима, само на југословенско-бугарској граници догодило преко 300 граничних инцидената. У оквиру три гранична сектора бугарске граничне трупе формиране су нове јединице, а током 1949. године у Видину, Сливници и Дупници формирана су три оперативна центра бугарске војнообавештајне службе.¹⁹

После одбацавања билатералних споразума, током 1950. године владе ФНРЈ и Бугарске упутиле су једна другој неколико дипломатских нота у којима оптужују другу страну за неколико озбиљних граничних инцидената у којима је било и људских жртава. Бугарско руководство обратило се за помоћ Совјетском савезу и током 1950. године специјална совјетска делегација је након тромесечне инспекције препоручила да се, као и у мађарском случају, дуж граница са Југославијом, Грчком и Турском конструише неколико одбрамбених линија укупне дубине до 20 км као и да се неколико већих јединица из унутрашњости дислоцира ближе граничним линијама.²⁰ Исти сценарио изградње одбрамбеног система догодио се и дуж југословенско-румунске границе.²¹

На основу до сада изнесеног могао би се извући закључак да су у ствари Мађарска, Румунија и Бугарска очекивале југословенски напад. Међутим, поставља се питање у којој мери је изградња ових одбрамбених система заиста имала само војну функцију превенције оружане агресије суседа-издајника који је почео да кокетира са западним империјалистима. Поред осталог, ови одбрамбени објекти имали су јаку психолошку функцију у стварању представе о угрожености јер се непријатељски напад очекивао сваког тренутка.²² Поред тога, не сме се занемарити и његова функција контроле пограничног рејона. Она се огледала не само у превенцији инфилтрације непријатељских агената и диверзаната већ и у већој мери у одвраћању сопствених грађана од покушаја бекства преко границе.

До краја 1950. године ефективни граничних јединица Бугарске, Румуније, Мађарске и Албаније увећани су неколико пута. Тако је мађарско-југословенску границу до 1948. године обезбеђивало свега 3000 граничара да би тај број порастао на 6.500 сврстаних у пет граничних батаљона. Тиме је добијен просек од 10 граничара по километру граничне линије. У румунском случају број граничара је готово утростручен у односу на период пре 1948. године. Са неких 1.800 до 2.000 грани-

¹⁹ Jordan Baev, *Bulgaria and the Balkan Pact 1953–1954*, Balkanski pakt 1953/54, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2008, стр. 237–250; (у даљем тексту: J. Baev).

²⁰ J. Baev.

²¹ L. Ritter, стр. 273.

²² Тај принцип је у наредним деценијама посебно био уочљив у Албанији Енвера. Хоће када је, скоро без икаквог реда, и у унутрашњости земље изграђен велики број бетонских бункера који су стајали као непрекидни подсетник на угроженост од ревизионистичког и империјалистичког суседа – Југославије и Грчке. (прим. – Д. Тасић).

чара сврстаних у једном граничном пуку тај број је порастао на око 5.400 граничара у три гранична пука чиме је добијен просек од 10 до 12 војника по километру граничне линије. Код Бугара је пре Резолуције ИБ границу према ФНРЈ обезбеђивало свега око 1.300 људи из састава једног граничног сектора (јединица ранга пука). Већ током 1950. године на југословенско-бугарској граници распоређена су три гранична сектора са око 4.500 граничара – што је представљало половину укупних ефектива граничних јединица бугарске армије. Слично је било и код Албанаца. Њихови гранични ефективи су са неких 800 граничара сврстаних у два гранична батаљона и једну чету закључно са крајем 1950. године порасли 2.500 у четири гранична батаљона (од укупно осам). Тиме је добијен просек од пет граничара по километру граничне линије, што је у албанском случају због карактеристичног рељефа и тешке проходности пограничног појаса представљало завидан број. Такође, према југословенској граници била су распоређена и два батаљона бригаде Сигурими (бригада унутрашње безбедности) са око 800 припадника.²³

Како је изгледало ово стање „ни рата ни мира“ на границама Југославије?

Од 1948. до 1953. године, на југословенским источним границама водио се прави обавештајни рат. Бројне граничне инциденте, као што су отварање ватре на противникову територију, преласци мањим војним јединицама, рушење граничних каменова, заседе, убиства граничара и цивила, осветљавање рефлекторима, нарушавање ваздушног простора, пратило је убацивање организованих група или појединаца. Тако су југословенски органи реда само у његовом најинтензивнијем периоду до 1951. године ухватили 504 особе убачене са различитим обавештајним или субверзивним задацима, укључујући и саботаже и терористичке акције.²⁴

Често је долазило до сукоба са убаченим групама како југословенске ИБ емиграције тако и обавештајних служби околних земаља. У току 1948. и 1949. године из земаља ИБ на територију ФНРЈ извршено је 118 упада обавештајних агентура, највише из Мађарске – 59, затим из Албаније – 36, а потом из Бугарске – 21. У истом периоду из околних земаља дошло је и доста избеглица: Албаније – 1387, Бугарске – 885, Мађарске – 1725, и Румуније – 809.²⁵ Тако је само на бугарској гра-

²³ Архив Југославије, 836 Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), II-5-a-1/21. Подаци о повећању војних ефектива, мерама на границама и аеродромима – примљено од КНОЈ-а.

²⁴ В. Dimitrijević, *JNA od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 211.

²⁵ Војни архив (ВА), Југословенска народна армија (ЈНА), Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3718-22, Преглед убачене агентуре из земаља народних демократија после Резолуције ИБ.

ници у 1953. години, од априла до новембра, дошло до 35 сукоба са убаченим групама. Међутим, у већини случајева убачене групе су успевале да се извуку. Ухваћена су четири обавештајца, а један је убијен. Погинуо је и један војник КНОЈ (Корпус народне одбране Југославије – формација која је, поред осталог, била задужена за безбедност и чување државних граница).²⁶

На југословенским границама према земљама ИБ у периоду од 1. јуна 1948. до 31. децембра 1955. године догодило се 28 убиства, 51 рањавање и 37 отмица. Од тог броја погинуло је 18 припадника КНОЈ, 38 их је рањено, а 8 отето. Традиционално, највише оваквих инцидената било је на граници са Албанијом и на тој граници су се и у наредним годинама догађали слични инциденти.²⁷

Када се у обзир узме преглед граничних инцидената, повреда територија и повреда ваздушног простора са земљама ИБ у периоду 1948 - 1952 којима је располагао КНОЈ види се да је њихов број био у непрекидном порасту, а кулминацију је достигао 1952. године. По годинама, то је изгледало овако:

- 1948 (од јула до краја године): 74 инцидента,
- 1949: 442 инцидента,
- 1950: 936 инцидената,
- 1951: 1517 инцидената,
- 1952: 2390 инцидената.

Почев од 1949, највише инцидената догађало се на југословенско-мађарској граници и тај број је износио:

- 1949: 149 инцидената,
- 1950: 342 инцидента,
- 1951: 793 инцидента,
- 1952: 1591 инцидент.²⁸

Поред граничних инцидената и разних провокација посебну пажњу југословенских обавештајних органа привлачили су већи покрети или вежбе јединица у пограничном рејону. Током 1950. године у Мађарској је у пограничном делу према Југославији у околини Сегедина, Нађкањиже, Капошвара и Баје одржано неколико маневара на којима су учествовале мађарске и совјетске трупе. У истом периоду Румуни су вршили војне вежбе у рејонима Оршаве и Турн Се-

²⁶ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3718–17, Преглед сукоба са бандом у 1953 години према Бугарској.

²⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3718–17, Преглед убиства, рањавања и отмица од 1. јуна 1948 до 31. децембра 1955. године.

²⁸ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3714–4, Прегледи граничних инцидената, повреда територија и повреда ваздушног простора са земљама ИБ за 1948, 1949, 1950, 1951 и 1952. годину (по месецима).

верина. Слично је било и у Бугарској. Јединице 1, 6. и 7. дивизије, свака појединачно, у периоду од августа до октобра 1950. године извршиле су маневре у рејонима Ћустендила, Горње Џумаје, Видина, Куле и Белоградчика. Иначе, су бугарске јединице распоређене близу југословенске границе биле већег формацијског састава, а поједине попуњене до нивоа ратног састава. Код Бугара, али и Албанаца, јединице из унутрашњости су пребациване у погранични рејон где су проводиле неко време у логоровању и изградњи фортификацијских објеката.²⁹

Међутим, још се нису појавили документи који би доказали да су Совјетски Савез и његови сателити планирали напад на Југославију у јесен 1949. и пролеће 1950. године.³⁰ Ипак, гласине о могућем нападу на Југославију почеле су поново интензивно да се шире после избијања рата у Кореји. Могући конфликт на Балканском полуострву имао је исти сценарио као и онај на Корејском. Међутим, као у претходном случају, изузев гласина, провокација и обавештајних операција, није било непосредних наговештаја могућег ратног сукоба. Процене обе стране, совјетске и америчке, нису говориле у прилог избијања ратног сукоба. Извештаји тадашњих совјетских саветника у Бугарској, Румунији и Мађарској јасно су износили да оружане снаге ових земаља нису биле спремне за озбиљне војне операције против Југославије. У проценама СИА с краја 1950. године наведено је да је снага сателитских армија значајно нарасла у току текуће године. Ипак, њихова ефикасност зависила би од совјетске помоћи али и командовања. У проценама НАТО из марта исте године речено је да сателитске армије неће бити спремне за озбиљну акцију у наредних неколико година.³¹

Међутим, Тито и његови другови нису се лагодно осећали. Једном приликом, у септембру 1950. године, бивши члан британске војне мисије при Врховном штабу Народноослободилачке војске Југославије током Другог светског рата, бригадир Фицрој Меклин, срео се незванично са Титом у Београду. За време вечере они су разговарали о могућој совјетско-сателитској инвазији на Југославију. Меклин је приметио да је Тито показивао очигледну забринутост, већу него за време најтежих дана рата. Његова опрезност била је и

²⁹ Архив Југославије, 836 Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), II-5-a-1/21. Подаци о повећању војних ефектива, мерама на границама и аеродромима – примљено од КНОЈ-а.

³⁰ Victor A. Gavrilo, *The Balkan in the Context of the Soviet-Yugoslav Relation in the late 1940s – early 1950s*, *Balkanski pakt 1953/54*, Institut za strategijska istraživanja, Beograd 2008, стр. 219–225 (у даљем тексту V. Gavrilo).

³¹ V. Gavrilo, стр. 220–221.

те како очигледна јер је прекидао своје излагање сваки пут када би послуга ушла у просторију. Тито је сматрао да су југословенске прилике биле веома тешке упркос чињеници да је приближавање зиме одложило совјетски напад. Повећана производња оружја имала је озбиљних последица по југословенску економију, морало се одустати од амбициозног петогодишњег плана и, као круна свега, уследила је тешка суша која је могла да изазове озбиљан недостатак хране. Тито је такође показао спремност да купи наоружање од САД и Велике Британије. Сматрао је да је совјетска акција против Берлина врло вероватна, али да ће Совјети наставити да се припремају за пролећну акцију против Југославије. Упркос томе, Меклин је истакао Титову одлучност да се поменуте тешкоће превазиђу.³²

На састанку југословенског партијског врха, одржаном 12. децембра 1950. године, разматрани су тренутно стање у међународним односима, њихова веза са могућим нападом на Југославију и анализа до тада предузетих одбрамбених мера. Тито је тренутну ситуацију оценио као веома озбиљну због уласка Кине у рат у Кореји и ситуације у западној Европи коју је оценио као капитулантску. У таквој атмосфери постојала је могућност да Совјети покушају да интервенишу преко својих „вазала“. Због тога је Тито истакао да Дедине „треба донекле децентралисати“ и утврдити у каквом су стању склоништа за случај ваздушног напада. Начелник ГШ ЈА Коча Поповић је истакао лоше стање путева и мостова. Тито је закључио да му је увек жао што представницима војске не може са сигурношћу да каже шта може да се предузме. Посебно је истакао да се због овакве ситуације треба позабавити односима са Италијом и Грчком и „не обазирати се много на ситнице“. Чињеница да су ове две земље, са којима је Југославија имала веома затегнуте односе, биле њена једина копнена веза са остатком света, самим тим и пут евентуалног снабдевања или евакуације, довољно говори у прилог потреби за постепеним ублажавањем тонова и евентуалном помирењу.³³

Амерички званичници, међу којима и вршилац дужности државног секретара Дин Ачесон, препознали су колико велики утицај на способност југословенског режима могу имати последице суше. Они су

³² National Archives and Records Administration – Washington (NARA), Record Group (RG) 319, Records of the Army Staff, Army – Intelligence Project Decimal Files 1949–1950, From 014.33 Yugoslavia to 813 Yugoslavia, Box 200, CSGID 350.05 Yugoslavia 1 Jan 1949 thru 1950, Report by Fitzroy McClean off his Meeting with Tito, 7 September 1950.

³³ Архив Југославије, 507/III Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије, III/53. Састанку су присуствовали Јосип Броз Тито, Едвард Кардељ, Милован Ђилас, Александар Ранковић, Борис Кидрич и генерали Иван Гошњак, Коча Поповић и Пеко Дапчевић.

препоручили да се предузму све потребне мере да би се одговорило на југословенске захтеве за прехранбеним производима.³⁴

Питање могуће војне интервенције СССР и сателита против ФНРЈ озбиљно је разматрано на западу. Тако је крајем 1949. године амерички Савет за националну безбедност (National Security Council – NSC) предвиђао је четири могућа сценарија у вези са могућом со-вјетском акцијом против Југославије:

1. наставак и интензивирање политичких, економских и психолошких притисака повезаних са покушајима да се изазове унутрашњи бунт са могућим покушајима атентата на Тита и његове помоћнике;
2. герилске операције у самој Југославији потпомогнуте споља;
3. војна интервенција само сателитских оружаних снага;
4. непосредна совјетска војна интервенција са учешћем или без учешћа сателитских оружаних снага.

Према наводима америчких стручњака југословенске „безбедносне снаге“ биле би способне да се одупру било каквој герилској операцији или војној интервенцији сателита, али у случају пуне совјетске интервенције (заједно са сателитским армијама) југословенске „безбедносне снаге“ не би могле да се одрже довољно дуго или уопште без могућности да се снабдеју наоружањем из западних извора. Иако нису искључивали могућност совјетске интервенције амерички стручњаци нису веровали да ће до ње доћи све док СССР не исцрпи све могућности вршења притиска и покушаја да смени Титов режим. СССР би прибегао оружаном интервенцији само у случају да не постоји ризик од глобалног конфликта. Требало је имати у виду да је са становишта СССР сукоб са Југославијом био унутрашњи – „породични“ проблем, а не сукоб две суверене земље. Америчке дипломатске мисије у СССР и сателитским земљама сматрале су да су покрети совјетских и сателитских трупа пре биле део „рата нерава“ него припрема за оружану интервенцију против Тита. Али, уколико би заиста дошло до напада на Југославију, њени северни равничарски делови би били брзо окупирани док би југословенске снаге још неколико месеци успевале да се одбране на планинским положајима у централним деловима земље. Према њиховом мишљењу, Совјетима би измакла брза победа захваљујући географским карактеристикама југословенског ратишта, моралу и припремљености Југословенске армије. Такође, совјетски напад на Југославију предста-

³⁴ NARA, RG 273, Records of the National Security Council (NSC), Policy papers 11-18, Entry 1, Box 2, NSC 18/4, October 16 1950, National Security Council Progress Report by the Secretary of State on the Implementation of United States Policy Toward the Conflict Between the USSR and Yugoslavia (NSC 18/4) and Economic Relations between the United States and Yugoslavia (NSC 18/2), Memorandum for Mr. James S. Lay, Executive Secretary, National Security Council.

вљао би кршење Повеље Уједињених нација, а поставило би се питање права Совјетског Савеза да користи територије Мађарске, Румуније и Бугарске за покрете својих трупа јер је важећим мировним уговорима СССР-у било дозвољено да у Мађарској и Румунији држи онолико снага колико је било потребно за одржавање линија за снабдевање и комуникацију трупа у својој окупационој зони у Аустрији. Свака друга употреба совјетских снага у тим земљама, на пример напад на Југославију, била би посматрана као кршење одредаба мировног уговора. Иако се совјетска окупациона зона у Аустрији није наслањала на југословенску територију она је могла да се искористи за организовање ваздушних напада што би западни савезници такође посматрали кршењем одредаба мировног уговора.³⁵ Иначе је, према југословенским проценама, укупна снага совјетских јединица у Аустрији, Мађарској и Румунији износила око 100.000 људи. Од тог броја, само у Аустрији налазило се око 35.000. У Мађарској су се налазиле три мото-механизоване дивизије и једна ваздухопловна дивизија, а у Румунији две мотомеханизоване, једна тенковска и једна ваздухопловна дивизија.³⁶

У вези са совјетским третманом сателитских снага, у изјави за Радио Њујорк од 9. новембра 1950. године, НГШ ЈА Коча Поповић истакао је да су Бугарска, Румунија и Мађарска повећале своје оружане снаге изнад контингента одобреног Уговором о миру.³⁷

Југословенски одговор на озбиљно угрожену безбедност кретао се од појачаног обезбеђења границе до отпочињања бројних контраобавештајних, обавештајних и субверзивних операција уперених како против околних сателита тако и против југословенске емиграције која је у њима нашла сигурно уточиште и одакле је уз свесрдну помоћ домаћина и Совјета развијала своје активности. Једно од питања која су привлачила велику пажњу југословенских обавештајних органа биле су припреме за евентуалну инвазију, односно све оно што би могло да укаже на њу – покрети јединица, гомилање технике и људства у близини границе, мобилизацијске активности, појачано присуство совјетских саветника, инжињеријски радови.³⁸ Такође, да би се ефикасно парирало притисцима који су долазили из земаља ИБ

³⁵ NARA, RG 273, Records of the National Security Council (NSC), Policy papers 11–18, Entry 1, Box 2, NSC 18/3, November 10 1949, A Report to the National Security Council by the Executive Secretary on United States Policy Toward the Conflict Between the USSR and Yugoslavia.

³⁶ Архив Југославије, 836 Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), II-5-a-1/21. Подаци о повећању војних ефектива, мерама на границама и аеродромима – примљено од КНОЈ-а.

³⁷ Архив Југославије, 112 ТАНЈУГ, 989, Бр. билтена 16.

³⁸ Тако је, на пример, у Румунију преко Дунава убачен агент који је успео да фотографише покрете оклопних јединица и чак натпис „На Белград“ на једном тенку (није наведено време овог догађаја) – В. Dimitrijević, *JNA od Staljina do Atlantskog pakta*, стр. 205.

донесена је одлука да се обједини и координише рад свих расположивих безбедносних структура (цивилних и војних). Њихов рад је обједињен у већ постојећим Обавештајним центрима Друге управе ГШ ЈА који су пратили и изучавали одређене оперативне правце и зоне у суседним земљама, њихове оружане снаге и остало.³⁹

Југословенско вођство је било свесно да Југословенска армија, иако бројна,⁴⁰ није била припремљена за пружање ефикасног отпора. Недостатак тенкова, тешког наоружања – посебно артиљерије, млазних авиона, радара, система везе, резервних делова повећавао се сваког дана и почео је у многоструку да умањује њену борбену спремност и ефикасност.

На другој страни, већ је почела да се реализује озбиљна операција чији је циљ било јачање сателитских оружаних снага. За време конститутивне седнице Источноевропске економске организације (СМЕА) у јануару 1949, совјетски вођа Стаљин изјавио је да је мала вероватноћа да ће у Европи у наредних 7 - 8 година доћи до оружаног сукоба већих размера. Ипак, после избијања Корејског рата, он је променио мишљење и почео је да инсистира на ефикаснијем јачању сателитских оружаних снага. У ствари, озбиљна мултилатерална сарадња почела је након тајног састанка, одржаног на Стаљинову иницијативу од 9. до 13. јануара 1951. године у Москви. Сви источноевропски политички и војни руководиоци једногласно су подржали идеју да се успостави *Координациони комитет за јачање оружаних снага у земљама народне демократије*. Понуђене су конкретне бројке за повећање мирнодопске и ратне снаге источноевропских армија, као и план за њихово преоружавање за период 1951–1954. године. За председника Комитета именован је совјетски маршал Николај Булгањин. Тако је, на пример, за Бугарску препоручено да се ратни састав њених оружаних снага повећа са 350.000 на 400.000. У наредним годинама су према совјетском моделу формиране и наоружане нове механизоване, оклопне и ваздухопловне дивизије, као и морнаричке јединице и батерије обалске артиљерије. Такође су уведена у употребу нова упутства, правилници и правила службе. Од 1951. године све вежбе извођене су уз учешће совјетских саветника и у присуству војних представника осталих сателитских земаља.⁴¹ Југословенски обавештајни подаци потврђивали су промене у организацији, броју и наоружавању сателитских снага.⁴² Тако је потписивање Варшавског уговора у мају 1955. године означило крај, а не почетак, процеса јачања сате-

³⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, Knj. 13, Vojnoobaveštajna služba*, VINC, Beograd 1990, str. 158, (У даљем тексту: *Vojnoobaveštajna služba*)

⁴⁰ Према подацима совјетског Политбироа с краја 1949. године, Југословенска армија бројала је укупно 500.000 припадника – V. Gavrilov, стр. 221.

⁴¹ J. Baev, стр. 242.

⁴² ВА, ЈНА, Обавештајно-информативни билтени, Инв. бр. 2913–2915, Обавештајни билтен бр. 30, јули 1951, Строго поверљиво, Број евиденције 5.

литских оружаних и безбедносних снага и њихову интеграцију у структуру Варшавског пакта. Наравно да је у том процесу совјетски модел био неприкосновен.⁴³ Према изјавама југословенских званичника, јачање оружаних снага Мађарске, Румуније и Бугарске представљало је нарушавање Париског мировног уговора будући да су њихове оружане снаге биле ограничене у бројевима и снази због њиховог савезништва и учешћа у Другом светском рату на страни нацистичке Немачке.⁴⁴

Међутим, немогуће је пренебрегнути чињеницу да су мале земље у већини случајева укључене у сложену комбинаторику Великих сила. Ни са социјалистичком Југославијом није било другачије. Када се ситуација на Балкану крајем 40-тих и почетком 50-тих година 20. века посматра у ширем контексту међународних односа добија се мало другачија слика. Према тврдњи Виктора Гаврилова, Стаљинова политика на Балкану била је само део његове „велике геополитичке партије шаха“ у којој је Балкан био зона „геополитичког супарништва“. Гаврилов наводи тврдњу генерала НКВД-а Павела Судопатлова, према којој је Молотов 1951. године изнео да су Стаљинови потези у Европи, као што су затезање односа са Југославијом и изазивање Берлинске кризе, имали циљ да скрену пажњу са Далеког истока где су кинески комунисти побеђивали у грађанском рату са Чанг Кај Шековим националистима. Када је у јуну 1950. избио рат у Кореји, од планова војне интервенције против Југославије, уколико су озбиљни планови постојали, дефинитивно се одустало.⁴⁵

Међутим, према проценама ЦИА из фебруара 1951. године, тог пролећа постојала је могућност интервенције против Југославије, али без чврстих доказа да је о томе донета дефинитивна одлука. Захваљујући интензивним активностима јачања оружаних снага сателитских земаља, повећана је и њихова борбена готовост. Према тим проценама, уколико би Совјетски Савез донео одлуку да нападне Југославије те године, акцију би спровели сателити уз „незваничну совјетску подршку“.⁴⁶ Истовремено, идентичан закључак изнео је начелник југословенске обавештајне службе, адмирал Срећко Манола, који је једном приликом у разговору са америчким војним изаслаником изнео да он нема сазнања о активностима у сателитским земљама које би наговештавале припреме за напад.⁴⁷

⁴³ J. Baev, стр. 243.

⁴⁴ J. Baev, стр. 244.

⁴⁵ V. Gavrilov, стр. 221–222.

⁴⁶ NARA, RG 273 Records of the National Security Council (NSC), Policy Papers 11–18, Entry 1, Box 2, Background Documents on NSC 18, 24 February 1951, Central Intelligence Agency, Office of National Estimates, Subject: NIE-29, Yugoslavia.

⁴⁷ NARA, RG 59 Department of State, Decimal File 1950–54, From 661.65/4–1350 to 661.81/11–954, Box 2947, 24 February 1951, Telegram of the US ambassador in Belgrade George Allen to the Secretary of State.

Истовремено, Југославија је стекла своје место у западним одбрамбеним аранжманима иако никад није формално приступила НАТО. До такве позиције Југославија је стигла идући на два паралелна колосека. Први је био прикључење Програму помоћи за заједничку одбрану (Mutual Defense Aid Program – MDAP), који је после двогодишњих преговора потписан у новембру 1951. године, чиме је делимично надокнадила технолошко заостајање за СССР-ом и сателитима.⁴⁸ Други пут је било везивање за Грчку и Турску кроз балканске савезничке односе. Потписивањем Анкарског и Бледског споразума 1953. и 1954. године, Југославија се привремено везала за западне одбрамбене планове.⁴⁹ Тиме је Југославија попунила јаз на јужном крилу западног савеза и ушла у непрекидни фронт око источног блока. Неволјно, али очигледно, своје дивизије ставила је на располагање западним војним планерима. Међутим, формирање заједничких командних тела као један од пресудних корака који би, можда, још више приближио балканске комунистичке протестанте западном војном савезу није се догодило. Југословенски партијски и војни врх посебно је био осетљив на ту тему одбијајући да је разматра и у оквиру Балканског пакта. Сваки сличан аранжман, као што је командно повезивање са НАТО или изградња заједничке команде Балканског пакта, подједнако би ишао у прилог и дугорочним и краткорочним америчким политичким пројекцијама. Због југословенског одбијања, амерички планери су, на крају, морали да се задовоље краткорочним циљем да Југославија остане ван домаћаја СССР и одржањем свог независног статуса оствари утицај на његове сателите не би ли, у једном тренутку, и они кренули истим путем. Почетком 1956. већ је било јасно да *Далекосежни циљ везивања Југославије у западни систем и осигурања њеног ефикасног доприноса снагама слободног света у случају избијања рата у Европи, претежно кроз интензиван програм војне помоћи и пораст америчког и западног утицаја, није постигнут и не постоје показатељи да је остварљив.*⁵⁰

Када су вођства партија, сада већ земаља Варшавског пакта, добила информацију о резултатима београдских разговора Тита и Хрушчова, могао се извући закључак да је 40 југословенских дивизија неутралисано и да САД више не могу да рачунају на њих. Наиме, током београдских разговора југословенског и совјетског врха

⁴⁸ Више о томе: Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, IICG, Podgorica, 2006.

⁴⁹ Више о томе: *Balkanski pakt 1953/54*, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2005.

⁵⁰ NARA, RG 273 Records of the National Security Council (NSC), Policy Papers 5601–5602, Entry 1, Box 39, NSC 5601, 9 January 1956, National Security Council, United States Policy Towards Yugoslavia.

речено је да ће Југославија, због промена које су наступиле у светској политици, инсистирати на културној и економској али не и на војној компоненти Балканског пакта.⁵¹

Једно је сигурно, у периоду који је уследио југословенски партијски, државни и војни врх наставио је са изградњом одбрамбеног система и механизма насталих као последица догађаја из 1948. године. Упркос постигнутом помирењу 1955. године, односи Југославије и СССР-а неће никад достићи степен блискости који је постојао до Резолуције Информбироа. Корените промене доктрине и ратних планова нису се догодиле. Није било више великих померања јединица и команди, а војна индустрија наставила је да се развија у централним и планинским деловима земље. Ни прекид даљег пријема западне војне помоћи 1958. године и све ближи контакти са земљама Трећег света нису драстично утицали на изградњу специфичних одбрамбених механизма и доктрине насталих као последица отклона од совјетских начела и искустава. Са друге стране, институционално повезивање са НАТО неминовно би довело до стања у којем би политички, идеолошки, економски и војни монопол југословенских комуниста био угрожен. То је нешто што је Тито на време препознао и што је у много чему извршило утицај на формулисање и изградњу политике „несврстаности“.

Mag. Dmtar Tasić

Institute for Strategic Research, Belgrade

UNREALISED THREAT

(The Possibility of the Soviet – Satellite invasion
on Yugoslavia 1948–1953)

(Summary)

The question of the possible Soviet – Satellite military intervention against Tito's Yugoslavia after the Resolution of the Cominform in June 1948 represents one of the often mentioned, but not researched episodes of the Cold War. After realising the seriousness of the conflict Yugoslav leadership started to prepare its country for defense. Although, it is still unknown whether the USSR had prepared war plan against Yugoslavia, during following years on the Yugoslav borders an intelligence conflict has been going on and numerous measures were taken to strengthen the satellite armies. Through closer relati-

⁵¹ J. Баев, стр. 248. То је био дословни коментар Вулка Червенкова на састанку са вођством бугарских комуниста у јуну 1955. године.

ons with the Western Powers, Yugoslavia has managed to stop the technical backwardness of its armed forces and to enter in shortlived military alliance with two Balkan NATO members – Greece and Turkey. The death of Josif Stalin has removed the danger of Soviet – Satellite intervention and opened a way towards the Yugoslav – Soviet reconciliation, but also towards the gradual drifting apart from the West and creation of original foreign policy.

Прилози и истраживања

УДК 351.753.3(497.11)"18" ; 799.31(497.11)"18" ;
070.48СТРЕЉАЧКИ ГЛАСНИК"1889/1894"

Др Љубомир Петровић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ, БЕОГРАД

E-mail: ljubapet@sezampro.rs

ИЗМЕЂУ АМАТЕРСКОГ СПОРТА И НЕФОРМАЛНОГ ВОЈНОГ ВАСПИТАЊА

(Фрагменти из историје стрељаштва Србије у 19. веку)

АПСТРАКТ: На основу чланака из „Стрељачког гласника“, првог специјализованог спортског листа на Балкану, рад прати почетке развоја стрељачког спорта у Србији и његове везе са војним структурама Србије.

Историју српског стрељачког спорта тешко је писати. Архивска грађа за историју српског стрељаштва 19. и 20. века само је фрагментарно сачувана, а већим делом уништена или однета током окупације Србије у Првом светском рату и ратовима који су следили. У бомбардовањима Ниша 1999. године уништена је непроцењива грађа за историју стрељачке дружине града која је основана 1880. године. Чланци стрељачке периодике, пре и после стварања Југославије, остали су једини релевантан извор за реконструисање прошлости. Лист *Стрељачки гласник* био је први специјализовани штампани медиј за промоцију једног спорта, не само у Србији, већ и на балканским просторима. Под тим именом излазио је, са прекидима, до 1954. године када га је заменио лист „Стрелац“. До Првог светског рата *Стрељачки гласник* није имао сталне рубрике, али се комуникација између локалних стрељачких дружина и Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији делимично одвијала и преко њега. Део простора у листу био је посвећен и лову, књижевном ства-

ралаштву, говорима и пропагандним излагањима стрелаца и поклоника стрељачког спорта. Ни *Стрељачки гласник* није, нажалост, у потпуности сачуван, а празнине су осетно велике за период 1903–1909. године, затим за време Балканских ратова и пред избијање Првог светског рата.¹ Време од 1851. до 1894. године, које је и хронолошка одредница чланка, може се посматрати као прва фаза развоја, пресудна за обликовање спорта који ће у 20. веку остати запамћен као један од оних који су Србији и југословенским државама доносили мноштво трофеја. Илустрације ради, за пола века трајања југословенске државе, 1918–1968. године, такмичари из 25 спортова освојили су 302 медаље. Стрељаштво је тада било на трећем месту са 28 медаља.²

Деловање под заштитом војске и државе

Прва српска стрељачка дружина датира из 18. века на тлу Војводине, а 18 година после ослобођења од Турака у Београду је 3. јуна 1851. године основана прва стрељачка дружина у Србији. Била је то делимично последица настојања ратних ветерана, из устанака и буна, да одрже борбену спремност и оживе вештину, како се тада говорило, „гађања у нишан“. Свест становништва, о неизбежности нових ратних сукоба са „болесником на Босфору“, била је присутна и послужила је као повод за позитивно медијско представљање будућег спорта. Земљиште „Економическог заведенија“ у Топчидеру послужило је за подизање првог стрелишта у Србији тако да је стрелиште у Топчидеру било отворено, недељом после подне, преко целог лета. Гађање је наплаћивано 1 цванцик при упису, а неформално окупљено друштво је сваке недеље давало награду најбољем стрелцу. Остало је записано да су први стрелци награђени за прецизност били капетан Јеврем Михајловић и Милош Муцајловић.³

¹ *Стрељачки гласник*, као лист Стрељачког савеза Краљевине Србије, а касније Краљевине СХС/Југославије, излазио је од 1889. са прекидима до 1941. два пута, затим једанпут месечно под уредништвом Светозара Срећковића и Благоја Јоцића. О томе: Вук Драговић, *Српска штампа између два рата, Основа за библиографију српске периодике*, Београд, 1956, стр. 161.

² Подаци према: *Алманах југословенског спорта 1964–1968*, Београд 1970, стр. 8.

³ Непотписано, „Стрељачке дружине у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. I, бр. 1, 1. јануар 1889, стр. 4–5; Живорад Живковић, „Из прошлости стрељаштва, пре 100 година основана је прва стрељачка дружина у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. III, бр. 2, 22. март 1951, стр. 4; Жарко Црнојевић, „Из историјата стрељаштва, да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 16, 23. јануар 1952, стр. 4.

Прелаз од индивидуалних забава у спортска надметања чекан је до 1864. године када је идеја о оснивању „Београдског стрељачког друштва“ стекла заговорнике међу елитом војног и дипломатског кора. Наредне, 1865. године, створена је дружина, али се на одобрење њеног Устројства, односно Статута, морало чекати до 15. јула 1866. године када га је Управа вароши Београда коначно одобрила. У првој стрељачкој дружини Србије било је 18–20 стрелаца. Недовољно очувани извори допуштају само делимичну реконструкцију састава дружине. Међу истакнутим члановима били су: генерали Милојко Лешјанин, Милутин Јовановић, Коста Протић, пуковник Ђорђе Пешика, трговци Михаило Павловић, Михаило Терзибашић, Милован Божић и Арса Лукић. Међу њима биле су и дипломате и државни чиновници као што су начелник Министарства иностраних послова Милоје Лешјанин, пензионисани саветник Моја Гавриловић, посланик у Бечу Милан Петронијевић и посланик у Петрограду Ђорђе Симић, али је ту било места и за „мале људе“ као што је био пензионер Стеван Пешић. Одмах после оснивања дефинисана су прва *Правила реда при гађању у нишан*, која су измењена и допуњена тек 1881. године. Дружина је првих година вежбала на Ташмајдану. Нешто касније стрелиште је пресељено на брдо које се звало „Смутековац“, а касније Вајфертовац због индустријских постројења за производњу пива, код данашње Мостарске петље. Током 1879. године дружина је добила стално стрелиште „више Смутековца“, на бесплатно уступљеној „утрини“ београдске општине, где је подигла инфраструктуру за стрељачке активности. Први збор београдских стрелаца, одржан 1879. године, био је у знаку промене основних стрељачких статутарних норми, а 1886. године одржано је Прво земаљско свечано гађање у Београду. Било је то прво државно првенство српских стрелаца.⁴ До тога је дошло због експанзије стрељаштва. Стрељачка дружина у Београду једина се бавила овим спортом у Србији још других 15 година после оснивања. Током 1880. године оснивају се дружине у Ваљеву и Неготину, идуће 1881. године у Нишу, Крагујевцу и Пироту, а после тога уследио је нагли раст.⁵

⁴ Непотписано, „Стрељачке дружине у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година I, бр. 1, 1. јануар 1889, стр. 4–5; Живорад Живковић, „Из прошлости стрељаштва, пре 100 година основана је прва стрељачка дружина у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. III, бр. 2, 22. март 1951, стр. 4; Жарко Црнојевић, „Из историјата стрељаштва, да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 16, 23. јануар 1952, стр. 4.

⁵ Живорад Живковић, „Из прошлости стрељаштва, пре 100 година основана је прва стрељачка дружина у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. III, бр. 2, 22. март 1951, стр. 4; Жарко Црнојевић, „Из историјата стрељаштва, да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 16, 23. јануар 1952, стр. 4.

Министарство војске почело је да обраћа пажњу на стрељачке активности од 1879. године када је Артиљеријски комитет, по наређењу министра, одговорио на питања оснивања, организације, награђивања победника и потрошње муниције. Мајор Шафарик, члан Комитета, одабрао је модел рада стрељачких дружина из Швајцарске као погодан за развој српског стрељаштва, а посебно је нагласио постојање школске обуке деце у стварању стрељачких навика. Државне и општинске власти у Швајцарској издвајале су средства за развој спорта, а сваке друге године одржавало се првенство државе. Шафарик је истакао потребу: „...да ваља тежити за тим да се подобним средствима и код нас мало по мало пробуди воља за гађање у нишан и за стрељачке дружине“. Предложио је да регрути, током прве године служења војног рока, добију од државе извесну количину бесплатних метака коју су били дужни да потроше на гађање под контролом официра на стрелиштима. Меци су, у том реферату, важили за условно бесплатне, што је зависило од резултата стрелаца. За прву категорију резултата стрелац би био ослобођен плаћања, за другу категорију погодака плаћао би трећину, а за трећу 2/3 вредности потрошене муниције. Најгори стрелци плаћали би пуну цену метака. Шафарик је предложио да окружне команде продају „по цени коштања државе“ и да ослонац у развоју српског стрељаштва, у нормативном и практичном раду, буде Стрељачка дружина из Београда. Првенство Србије, из Шафарикове визуре, требало је одржавати сваке треће године. Било је и предлога који нису заживели, иако су имали снажан спортски и демократско грађански потенцијал. Војне власти нису уважиле Шафарикову сугестију да не треба официрски кор да буде у функцији председника или старешина стрељачких дружина, с циљем: „...да се избегне карактер војно званичан“. Пуковник Сава Грујић, председник Артиљеријског комитета, подржао је Шафариков реферат. Чланови Комитета сложили су се да се регрутима, припадницима „народне“ и „стајаће“ војске, омогући једнакост у погледу потрошње муниције. Војник прве класе добио је обавезу да сваке године током вежбања на стрелишту утроши 30, а народни војник друге класе 12 метака. Пешадијске јединице су се од тада сматрале за „државне стрељачке дружине“, са обавезом годишњих „конкурсних гађања“ за војнике и одвојених „конкурсних гађања“ за подофицире и официрски кор. Официри су плаћали потрошену муницију, док су војници третирани по Шафариковом предлогу. Тако се затворио први круг утицаја војске на стрељачки спорт.⁶

⁶ Непотписано, „Стрељачке дружине у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година I, бр. 1, 1. јануар 1889, стр. 4–5; Непотписано, „Реферат Артиљеријског комитета о стрељачким дружинама, Министру војном“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година I, бр. 2, 1. фебруар 1889, стр. 19–22.

Друго земаљско гађање у Крагујевцу 1887. године остало је запамћено као датум када су стрелци основали „Савез стрељачких дружина Краљевине Србије“. У селима Србије стрељаштво се почело развијати од 1888, када је у селу Грејач код Алексинца основана прва сеоска стрељачка дружина. Тада почиње период експанзије. Током 1895. забележено је да је у Краљевини Србији било 25 градских стрељачких дружина, а по селима још 90. Стрељаштво је обухватало све млађе категорије становништва. Од 1891. године у селу Сићеву недалеко од Ниша учитељ Јаков Поповић основао је прву ђачку стрељачку дружину у којој су деца гађала из једино приступачне ловачке пушке рецитујући пре тога родољубиве песме. Брзо су се формирале бројне ђачке дружине, њих 31, па постаје јасно да је стрељаштво још пре доласка Карађорђевића на престо привлачило све генерације и да се простирало великом брзином кроз села и градове тако да у овом спортском сегменту није било супротности између грађана и сељака. Стрељачка дружина из Алексинца организовала је 21. априла 1889. године гађање у затвореном простору за одличне ђачке гимназије и жене, и то толико добро да су, мада већина жена никада није имала пушку у руци, многе од њих погађале деветке и десетке на метама. Број дружина растао је брзо па се већ 1902. године говорило да у Србији постоји 726 стрељачких дружина. Током 1908. године у Србији је било 220 дружина а идуће године већ 843. Током 1909. године дружине су просечно имале 20–30 чланова па је и њихова бројност била разлог да се Стрељачки савез Србије учлани у Међународну стрељачку федерацију и пошаље српске стрелце на међународна такмичења у Хамбург и Лондон. Статистика је забележила да је 1910. године било 1114 стрељачких дружина, од тога 255 ђачких, па је на основу тога Стрељачки савез Србије добијао државну помоћ од 1000 динара. Поређења ради, у Немачкој је тада било 990 дружина, а новчана помоћ немачке државе стрелцима износила је 2 милиона динара.⁷

Статутарне одредбе првог *Устројства Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији* говориле су о суштинском задатку стрелца, дефинисаном као ширење и неговање стрељачке вештине. Разлог за ту активност било је подизање „снага отачаствене одбране“. Директивни централизам није се много осећао на папиру, будући да су све дружине „у својим унутрашњим односима“ биле фор-

⁷ Живорад Живковић, „Из прошлости стрељаштва, пре 100 година основана је прва стрељачка дружина у Србији“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. III, бр. 2, 22. март 1951, стр. 4; Жарко Црнојевић, „Из историјата стрељаштва, да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 16, 23. јануар 1952, стр. 4.

мално независне, остављене да се развијају „према месним приликама“. Пунолетство стрелца, његово стално занимање и аутоматска забрана приступа стрељачким дружинама особама које су судови лишавали слободе или грађанске части били су једини ограничавајући фактори за приступ грађанства и сељаштва стрелцима. Страним држављанима није било дозвољено активно и пасивно бирачко право у телима дружина, иако су могли да учествују у гађањима. Због сузбијања сукоба могуће конкуренције, у сваком месту могла је да постоји само једна савезна стрељачка дружина. Стрелац је могао бити члан више савезних стрељачких дружина. Није била допуштена могућност да буде члан било које стрељачке дружине ван Савеза, са изузетком дружина „за собно гађање“. Нагласак на пуцању из пушака ишао је до тачке да су савезне дружине могле „по свом нахођењу“, значи без правила, организовати гађања из пиштоља и револвера, а добиле су слободу да такве врсте стрељачких дисциплина потпуно избаце из тренажног и такмичарског програма. Пушка система Маузер-Кока проглашена је за савезну пушку, са образложењем да је ову пушку држава узела за потребе војске. Дружинама је дата слобода да, приликом вежбања, користе пушке других система. Календар тренинга и такмичења био је ограничен на месеце од априла до октобра. Према жељама чланова дружине, вежбања су могла почињати и раније или су се могла продужити, што је зависило од повољности временских прилика. Статут Савеза наглашавао је да је минимални број тренинга једанпут недељно у данима које је посебно одређивала свака стрељачка дружина. Растојање до мета није смело бити мање од 150 метара. Мета је била овалног облика, висине 90 цм, ширине 60 цм и подељена на 10 елиптичних кругова од којих је 6 спољашњих било беле боје. Три круга, која су се сужавала према центру били су црни, док је сам центар мете био обојен у бело.⁸

Друштвене околности диктирале су мешање политике у стрељаштво, које се сматрало предусловом за повећање борбене готовости трупа. Још у 19. веку говорило се и писало да је рад на ослобођењу српског народа приоритет: „Рад и спрему за тај час, за тај велики догађај, за дело општег народног ослобођења и уједињења – не треба седећи скрштених руку изгледати само од државе а још мање од кога другог, но треба сви у опште, од најмањег до највећег, да кренемо на тај општи, свети и узвишени посао... Ту би, поред других лепих особина и обичаја нашег народа, дошла и вештина гађања пу-

⁸ *Устројство Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији, са правилима за земаљска свечана гађања, Београд 1888, стр. 1–7.*

шком која нам је данас преко потребна“.⁹ Интерес политичког врха за стрељаштво илуструје и пристанак краља Милана Обреновића да постане „Високи заштитник Стрељачког Савеза“. Повезаност Двора и стрељаштва видела се из присуства српског владара на Дубљу 1890. када је учествовао на свечаном отварању стрелишта и рада Савезне стрељачке дружине „Дринчић“ у Дубљу. Том приликом дружина је од владара добила 200 златних динара и 3 пољопривредне справе као наградни фонд за стрелце на свечаном гађању. Министар војске поклатио је новој дружини 4 пушке са 2.000 метака и 100 динара, које је приложио у наградни фонд такмичења. Присуство људи у униформама у српском стрељаштву било је приметно од почетка рада. Генерал Милојко Лешјанин био је први председник Савеза стрељачких дружина, а у „Стрељачком гласнику“ могла су се пратити унапређења резервних подофицира у резервне офицере, ако су унапређени били чланови стрељачких дружина.¹⁰ Сами стрелци били су свесни да је подршка Двора неопходна за испуњавање онога што се сматрало националним задатком. Према њиховим речима, упућеним краљу Милану, његова посета није имала само протоколарни значај: „Јер Ви не долазите само да видите и походите ово свето место; не, Ви долазите и са једном племенитом и родољубивом задаћом: да у народу пробудите успавани дух, да му отворите вољу за старим, лепим и корисним обичајем његовим: надметањем у вештини гађања из пушке, који је обичај данас, на жалост, много опао“.¹¹ Традиција, родољубље и континуитет дугог трајања биле су опсесије оснивача првих стрељачких дружина Србије. Према речима једног од њих, председника стрељачке дружине села Грејач, дружина стрелаца морала је бити: „... дугог века, прелазећи са старијих на млађе, негујући слогу и братску љубав међусобну, а патриотизам и пожртвовање према драгој нам отачбини (sic!), како би се и после нас говорило, да смо живили и радили, да смо заслужни били земље у којој смо живили“.¹²

⁹ Непотписано, „О важности и значају гимнастичких и стрељачких дружина у опште, а код нас посебнице“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 6, 1. јуни 1890, стр. 45.

¹⁰ Привремена управа Савезне стрељачке Дринчићеве дружине, „Изјава благодарности“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 7–8, 1. август 1890, стр. 50–51; Непотписано, „Мали весник“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 9–10, 1. октобар 1890, стр. 75.

¹¹ Влад. Илић, „Дописи“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 9–10, 1. октобар 1890, стр. 76.

¹² Обрен Стефановић, „Беседа на забави 1. јануара у Грејачу“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 7–8, 1. август 1890, стр. 57.

Честим спомињањем помоћи државних институција Савез стрељачких дружина Краљевине Србије оставио је драгоцене трагове о државној интервенцији у осетљивој области између спорта и одбране. Поред „високих заштитника“, краљева из династије Обреновића, међу ресорима које су подржавали стрелце нашло се Министарство грађевина, које је омогућило бесплатан превоз железницом изасланицима Савеза за велики број свечаних годишњих гађања 1893. године. Сећања на преминуле министре Милана Кујунџића Абердара, а посебно генерала Димитрија Ђурића, за чијег је мандата донет Закон о потпомагању стрељачких дружина, показују спрегу власти и стрелаца. Ако се погледа састав званичника Савеза стрељачких дружина и њихови положаји у друштву Краљевине Србије 1893. године, добија се слика свих врста елита: војне, елите по знању, политичара и ситуираних грађана. Председник Савеза био је генерал и бивши председник Владе Сава Грујић, потпредседничку дужност обављао је главни благајник државних монопола Милан Живковић, док је благајник био Михаило Милићевић, књиговођа у Министарству финансија. Секретарске и организационе послове вршио је Хенрик Лилер, професор Друге београдске гимназије. Дванаесторица чланова Представничког, односно управног одбора Савеза били су: пуковник Јован Т. Ванлић, професор Велике школе Милан Капетановић, директор Кредитног завода Петар Ђ. Петровић, грађевински предузимач Адолф Шток, пензионер Јеврем Ђуровић, инжењер Милан Петровић, благајник Министарства финансија Јаков Марковић, професор гимназије Јосиф Ковачевић, капетани српске војске Тихомиљ Јовановић и Милутин Мариновић, трговац Илија Јовичић и писар Касационог суда Душан Ђокић. Ти људи нису само били у руководству Савеза већ су управљали радом београдске Савезне стрељачке дружине. О њиховој агилности сведочи податак да су од 4. априла до 24. октобра 1893. године чланови дружине извели 55 гађања са 18.420 метака и учланили су 28 нових поклоника стрељаштва. Радом централних органа дошло се и до повећања броја стрељачких дружина у унутрашњости Србије са 39 на 66, а 27 нових дружина основано је у селима. Формиране су и три ђачке стрељачке дружине у селима Жуна, Велика Лукања и Горњи Матејевац. Као и у периоду после Првог светског рата, позиви на честе војне вежбе негативно су утицали на тренинге и такмичења стрелаца.¹³

¹³ „Извештај одбора београдске Савезне стрељачке дружине и Представничкога одбора Савеза под високом заштитом Његовога Величанства Краља Србије Александра I о раду своме у 1893. године, поднесен XXVIII годишњем збору београдске Савезне стрељачке дружине 6. марта 1894. године“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 4, 1. април 1894, стр. 25–30.

Ако се хронолошки посматра развој српског стрељаштва, може се запазити да је у периоду 1865–1887. године постојала тенденција за стварањем дружина по градовима, док су сеоске дружине почеле да се формирају од 1888. године. Од 24 градске дружине, њих 17 створено је у временском периоду од 1880. до 1887. године. Та 1887. година представља прекретницу, јер је у току ње основано 10 градских дружина: у Великом Градишту, Врању, Горњем Милановцу, Зајечару, Краљеву, Лесковцу, Пожаревцу, Прокупљу, Ужицу, Чачку и Ћуприји. Још се једна година може сматрати преломном у 19. веку: у току 1893. године створене су 22 нове од 49 активних сеоских дружина, као и три од 9 регистрованих ђачких дружина. На папиру су, средином 1894. године, постојале 82 стрељачке дружине, али Савез о раду и деловању за 10 дружина није имао никаквих података. Међу неактивним или самодовољним стрељачким срединама биле су крагујевачка, лесковачка, прокупачка, чачанска и алексиначка од градских, односно, блазнавска, у Великој Плани, масуричка, моравска у Жабарима и концељска у топличком крају од сеоских дружина.¹⁴

Економија стрељачког спорта

Карактеристике економије стрељаштва и локалних такмичења 19. века делимично су очуване у нумеричким подацима. У 20 стрељачких дружина у Србији, које су челницима Савеза доставиле непотпуне годишње извештаје о раду за 1893. годину са бројем чланова, пуцало је око 1.170 стрелаца који су обавили око 356 редовних и 24 свечаних гађања. На гађањима је учествовало 7.907 стрелаца, а потрошена су 94.462 метка. После свих активности дружинама је остало око 17.059 комада муниције, али је по појединачним дружинама већином остао само троцифрен број метака, од којих су многи пренети из ранијих година требовања. Укупни приходи свих тих дружина износили су 17.607,92 динара, а расходи су били 10.685,12 динара. Чланарине нису биле уједначене. Најмања је била у житнопоточкој дружини – 2,40, а највећа у Београду и Нишу – 8 динара. Шест дружина, из Куршумлије, Житног Потока, Тешића, Грејача, Великог Градишта и Књажевца добило је по једну пушку као државну награду. За активности Савеза из прихода 12 дружина издвојено је занемарљивих 256,97 динара. Та средства су још мања када се упореде са пренетим средствима за 1894. годину у износу од 6.340,5 динара. За потре-

¹⁴ Непотписано, „Дружине у Савезу“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 9, 15. јун 1894, стр. 66–68.

бе свих дружина Србије у 1893. години Савез је издвојио знатне количине стрељачког и административног материјала. Било је 780 мета, 118.200 паковања лепка за црне и беле делове мета, 500 извода гађања, 550 дневника гађања, 1175 паковања хартије, 1555 коверата за преписку, 1545 признаница, 15 значки за идентификацију председника стрељачких одбора за приређивање гађања и 72 значке за чланове стрељачких одбора. За одличне стрелце и признања која им се уручују припремљено је 2.562 одликовања за поготке у црно поље мета и 513 повеља. Највише материјала прослеђено је дружинама у Београду, Нишу и Чачку. Дружине су добијале бесплатан материјал приликом оснивања, а и касније уколико су уплаћивале 10% од прихода на рачун Савеза. За дружине које нису уплаћивале 10% профита предвиђене су приступачне цене. Све дружине су унапред плаћале системе означавања функција и награђивања стрелаца. Тако је значка председника дружине коштала динар, значка члана одбора 50, а значка за чланове дружине 25 пара. Признања која су дружине додељивале најбољим стрелцима такође су имала посебну тарифу. „Одличје“ за погођени центар мете, односно десети круг, коштало је 15 пара, за девети круг 10, толико и за осми, а за седмицу 6 пара. Повеље за градске дружине износиле су 50, а за сеоске 25 пара. Реални трошкови потрошног материјала за гађање били су мали. Табак мета коштао је 10 пара, колико и табак бележница за гађање. Хиљаду комада белог лепка стајало је динар, а црног 1,20 динара. Признанице за финансијско пословање дружина продаване су у књигама од 50 (што је коштало динар), 60 (1,20), 120 (2,20 динара), 150 (2,50) и 200 (3 динара) комада.¹⁵

Није једноставно одговорити на питање колико је стварно коштао спорт који је, као и грађанство младе државе, тек био у повоју. Новац, који је Савез добијао на основу Закона о потпомагању стрељачких дружина, трошен је за набавку пушака од Управе војнотехничких завода. У слабо писменом, претежно сељачком, српском друштву на прелазу 19. у 20. век одржавање „Стрељачког гласника“ било је проблем. Само је 15 или 20 дружина из унутрашњости измирило финансијске обавезе претплате, па је редовна претплата војних лица била једини ослонац у опстајању првог стручног спортског ли-

¹⁵ Цифре су израчунате према: Непотписано, „Табеларни преглед рада савезних стрељачких дружина у Краљевини Србији“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 5, 1. мај 1894, стр. 36–37; Непотписано, „Преглед издатог стрељачког материјала, продатих значака, одличја и повеља у 1893. години“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 5, 1. мај 1894, стр. 38; Непотписано, „Благајницима Савезних стрељачких дружина“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 5, 1. мај 1894, стр. 40.

ста у Србији. Стрељачке дружине из унутрашњости нису се истицале у ажурности ни у обавезном слању годишњих извештаја Савезу. Од 51 активне дружине током 1893. само је 26, на инсистирање Савеза, доставило преглед својих делатности. Било је јасно да су дружине водиле политику самодовољности, иако су се обраћале Савезу за разне врсте помоћи и подршке. Структура прихода одражавала је реалност у којој су економски немоћне институције преживљавале по цени државне помоћи. Позитиван салдо Савеза није био могућ без пренетих средстава из 1892. када је створен капитал од 2.133 динара. Како су укупна средства износила 2.888,96 динара, јасно је да је чист приход био само 756 динара, упркос законски обавезној донацији државе од 1.300 динара и годишњој потпори краља у износу од 500 динара. Зато је фонд пренетих средстава за 1894. годину од 2.133 смањен на 1.024 динара. Другим речима, економска експанзија није постојала упркос стварању бројних дружина и обуци стрелаца. Анализа расхода благајне од 1.864,46 динара указује да је годишња плата секретара, запосленог у Савезу, била највећи трошак од 722 динара, док је набављање „повеља и одличја“ коштало 465,15 динара. Закуп просторија за 6 месеци плаћан је 255 динара, а трошкови превоза чланова одбора приликом одлазака на свечана гађања дружина из унутрашњости, који су износили 227 динара, у многоме су премашивали трошкове материјала за потребе београдског стрелишта од 133,50 динара годишње. Када се томе додају једнократна помоћ ђачкој стрељачкој дружини у Сичеву од 50 динара и 11,65 динара потрошених на поздравне телеграме дружинама поводом њихових годишњих свечаних гађања, јасно је да су административни трошкови били тешко савладив терет за приходе Савеза.¹⁶ Ситуиране особе из иностранства, као што је Филип Ла Ренотије де Ферари, помагале су београдску стрељачку дружину знатним прилозима. Остало је забележено да је Ла Ренотије једном приликом поклатио 500 динара у сребру, а касније 300 златних динара. Донатори оваквих прилога били су почасни чланови београдске дружине и самог Савеза стрелаца.¹⁷

¹⁶ „Извештај одбора београдске Савезне стрељачке дружине и Представничкога одбора Савеза под високом заштитом Његовога Величанства Краља Србије Александра I о раду своме у 1893. године, поднесен XXVIII годишњем збору београдске Савезне стрељачке дружине 6. марта 1894. године“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 4, 1. април 1894, стр. 25–30.

¹⁷ Непотписано, „Рад Преставничкога одбора“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 7, 15. мај 1894, стр. 50; Непотписано, „Рад Преставничкога одбора“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год VI, бр. 9, 15. јун 1894, стр. 65.

Смернице развоја такмичења

Помоћ државе, иако мања од потребне, није била неочекивана. Медијски притисак и очекивање успешних националних прегнућа у скорој или даљој будућности створили су атмосферу узаврелог патриотског набоја. Говорило се о „народним“ организацијама које су требале да обликују ратнике: стрељачким дружинама, Соколима, Дунавском колу јахача и организацији „Душан Силни“. Заједничке тачке деловања тих институција сводиле су се на „крепљење духа“, „челичење снаге“ и „развијање витешких осећаја“.¹⁸ Подухвати те врсте тада су били раширени по Европи. Деценијама су се велике и мале државе припремале за ратна искушења. Зато је постмодернистичка научна мисао тврдила да је политика наставак ратних дејстава у мирнодопским условима.¹⁹ То је био кључни разлог, ван спортских оквира, што је стрељачки спорт у 19. веку добио међународни карактер. Прво међународно стрељачко такмичење одржано је у Лиону 1879. године. Иницијатор међународног стрељачког спорта био је холандски грађанин Силема. На првим такмичењима учествовали су Французи, Италијани, Холанђани и Швајцарци.²⁰

Одговор на питање како је изгледало српско стрељаштво у првим пионирским данима развоја, током 19. века, може се добити преко анализе правилника такмичења за Шесто земаљско свечано гађање које је одржано у Врању 1891. године. Био је то најстарији сачувани правилник српског стрељачког спорта уопште, али и показатељ да је домаће стрељаштво од самих почетака тежило ка озбиљности и прецизности типичним за међународна такмичења. Приређивачки одбор земаљских гађања, која су у суштини била првенство државе, чинили су чланови Представничког одбора Савеза стрељачких дружина и чланови управног одбора стрељачке дружине која је била домаћин такмичења. Постојала су три гађања: редовна, ванредна и војничка. Редовна гађања била су резервисана за чланове савезних стрељачких дружина, а вршила су се војничким пушкама чији је систем за сваког стрелца морао бити једнообразан. Такмичари су се пријављивали у такмичарски списак и тада су добијали књижицу за бележење погодака која се звала стрељачки записник и десет метака који су коштали 1 динар и 50 пара. Мада је стрелац плаћао муницију,

¹⁸ Д. Ј. И., „Српској омладини, Поздрав о Новој години“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 1, 1. јануар 1894, стр. 1–2.

¹⁹ Мишел Фуко, *Треба бранити друштво, Предавања на Колеж де Франсу из 1976. године*, Нови Сад, 1998, стр. 29–30, 32.

²⁰ Непотписано, „Да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, година IV, бр. 22, 26. јул 1952, стр. 4.

није му давана у руке, већ је добијао одређеног повереника који му је за време такмичења додавао метак по метак. Плаћања муниције били су ослобођени само војници који су учествовали на гађању. Било је регулисано питање коришћења оружја. Пушку из исте дружине нису могли користити два стрелца узастопно. Није толерисана ни пријава више стрелаца на једну пушку ако би и пре такмичења била проглашена бољом од других које би приређивачки одбор дао стрелцима. Промена пријављене и уписане пушке током гађања била је забрањена, а повереници који су додавали муницију су после завршетка гађања предавали пушке чуварима оружја пошто би стрелац престао да пуца и оне су стављане под кључ који је био код председника главног одбора за приређивање такмичења, што значи истовремено и председнику Савеза стрелачких дружина Краљевине Србије, будући да је он председавао одбором.²¹

Стрелци су пуцали без наслона на одстојању од 200 метара од мете са концентричним круговима, а употреба наслона била је дозвољена само стрелцима инвалидима, који су и тада имали право да гађају упоредо са стрелцима без инвалидитета. Погоци су бележени после серије од пет испаљених метака и уношени су у стрелачки записник стрелца а истовремено и у, што се тада говорило, бележник гађања. Примедбе на уписане вредности погодака стрелац је могао износити само приликом уписивања. После испаљивања пет метака стрелац је напуштао ватрену линију и препуштао место следећем стрелцу, а других пет метака испалио би тек након што би његови претходници испуцали прву и другу серију хитаца. Једна од карактеристика тих првих такмичења била је забрана пробног гађања стрелаца чак и у тренуцима када се није пуцало на мете. Пропуштање стрелца да пуца прву или другу серију од пет метака кажњавано је записивањем промашаја у његов стрелачки записник. Било је и одступања од овог правила, али у специфичним случајевима. Стрелци нису смели током такмичења да износе гледишта о гађању како не би утицали на такмичарски морал. Питање награда другачије је решавано него у обе Југославије. Било је довољно да стрелац погоди црно поље мете, од седмице до самог центра па да добије одликовање које је обавезно морао да носи током целог гађања. То правило омогућавало је публици да лакше препозна врхунске стрелце

²¹ Д. М. Спасић, М. П. Живковић, „Свима Савезним Стрелачким Дружинама и њиховим члановима, Пројект правила о гађању за V. Земаљско Свечано гађање у Београду“, *Стрелачки гласник, орган Савеза стрелачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 9–10, 1. октобар 1890, стр. 66–70; Жарко Црнојевић, „Из историје стрелаштва, Из првог пројекта Правила за земаљска свечана гађања“, *Стрелачки гласник, орган Стрелачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 18, 8. март 1952, стр. 4.

из позиције публике. Тадашње мете биле су залепљене на дрвеним оквирима пресвученим јаким платном. Постављане су на раздаљини од 200 метара. Рупе од метака на њима, након гађања, попуњаване су црним или белим лепком зависно од боје пробушеног места на мети. Једна мета коришћена је за 5 до 10 гађања, а свака дружина добијала је од Савеза 20 мета што је, према проценама стрелаца, било више него довољно за једногодишње активности. Висина стуба, на који је мета причвршћивана, износила је два метра. Стуб је био укопан у земљу и додатно озидан циглама. Гвоздено постоље за мете било је причвршћено клиновима за дрвени стуб. Гвоздена мета, са два дрвена оквира и разапетим платном, продавана је у комплекту са 6 показивача мета за 24 динара. Сваки показивач имао је две вредности на лицу и наличју. За промашај и нулу постојао је посебан показивач. Мете су на постољима мењане када би кругови постајали нејасни због рупа од метака. Из позиције стрелца, са ватрене линије која се тада називала стојиште, ван рова за показиваче погодака, видела се само мета са белим и црним пољима.²²

Ванредна гађања била су, формално, намењена гостима стрелачких дружина, али је на њима, према Правилнику, могао учествовати сваки српски држављанин без обзира да ли је члан неке дружине. За ову дисциплину важила су мање строга правила, тако да се могло пуцати са пушкама по слободном избору, са већим или мањим бројем серија од редовног гађања, према договору. Да би се гађало у овој дисциплини, такмичари су плаћали таксу од 2 динара на 10 метака без обзира на то чије је власништво била муниција. Стрелци су могли међусобно и да се кладе на резултате гађања са оградом да нису смели ометати само гађање. Војничка гађања била су резервисана искључиво за војнике и особе које су биле опуномоћеници сталних војничких трупа. Војници су гађали пушкама које су добијали у трупи под командом једног официра. Свака мета била је под надзором четворице људи који су се звали повереници, а њих је постављао одбор за приређивање такмичења. Водило се рачуна да повереници буду из редова стрелаца учесника гађања. Функција повереника била је

²² Д. М. Спасић, М. П. Живковић, „Свима Савезним Стрелачким Дружинама и њиховим члановима, Пројект правила о гађању за V. Земаљско Свечано гађање у Београду“, *Стрелачки гласник, орган Савеза стрелачких дружина у Краљевини Србији*, година II, бр. 9–10, 1. октобар 1890, стр. 66–70; Хенрик Лилер, „Стрелачка писма, Друго писмо“, *Стрелачки гласник, орган Савеза стрелачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 3, 1. март 1894, стр. 19; Хенрик Лилер, „Стрелачка писма, Пето писмо“, *Стрелачки гласник, орган Савеза стрелачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 7, 15. мај 1894, стр. 51–52; Жарко Црнојевић, „Из историје стрелаштва, Из првог пројекта Правила за земаљска свечана гађања“, *Стрелачки гласник, орган Стрелачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 18, 8. март 1952, стр. 4.

да буде, савременим речником стрељачког спорта речено, дежурни члан на ватреној линији и записничар такмичења. Код ванредних гађања награђивани су стрелци који су погодили центар већи број пута. При једнаком броју погођених кругова победник је био стрелац са мање промашаја односно са већим бројем погодака по појединачним мецима из серије. Дисциплина се одржавала уз претњу казне забраном гађања без права на враћање новца, а која би уследила уколико би се такмичар оглушио о опомену због прекршаја правилника. Није било оштријих казних мера као што је искључивање из дружине, суспензија на одређено време или трајно искључивање из Савеза стрељачких дружина Краљевине Србије.²³

У мањим градовима Краљевине Србије крајем 19. века постепено се развијала стрељачка традиција. У Врању је 1891. године одржано Шесто земаљско гађање које је окупило 208 стрелаца такмичара. Гађање је изведено од 29. до 31. августа а стрелци су, праћени војном музиком, кренули из Београда дан раније посебним возом који им је уступило Министарство грађевина. На појединим станицама до Врања укрцавали су се нови стрелци, а воз је у ондашњој штампи штампи поносно назван стрељачки. У сваком граду, у којем је била основана стрељачка дружина, воз је дочекиван музиком и прангијама уз присуство мноштва публике. Становници Владичиног Хана отишли су корак даље па су изнад пруге подигли капију од зеленила са натписима добродошлице. То је показивало колика је јавна пажња придавана стрељачком спорту и у којој мери је стрељаштво било спектакл већи од спортског значаја. Национални идеали и такмичарска вештина били су спојени са друштвеним животом градова и села у тој мери да је заједништво такмичара и публике било на много већем нивоу него што је то данас у време професионализације спортских активности.²⁴

Државна подршка допринела је да се у јавности и међу политичким партијама Србије почне говорити о потреби правног уобличавања стрељачког спорта. Пројекат Закона о потпомагању стрељачких дружина у Србији настао је 1891. године и решавао је су-

²³ Д. М. Спасић, М. П. Живковић, „Свима Савезним Стрељачким Дружинама и њиховим члановима, Пројект правила о гађању за В. Земаљско Свечано гађање у Београду“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. II, бр. 9–10, 1. октобар 1890, стр. 66 - 70; Хенрик Лилер, „Стрељачка писма, Друго писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 3, 1. март 1894, стр. 19; Хенрик Лилер, „Стрељачка писма, Пето писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 7, 15. мај 1894, стр. 51–52.

²⁴ Непотписано, *Земаљско свечано гађање у Врању*, „Стрељачки гласник“, орган Стрељачког савеза Југославије, год. IV, бр. 22, 26. јул 1952, стр. 4.

штинска питања издржавања економских трошкова спортских и одбрамбених активности. Дружине су могле куповати муницију по цени која је била и до трећине нижа од производне вредности метка, док се муниција за годишња земаљска свечана гађања делила бесплатно. Свака сеоска дружина је од српске државе добијала бесплатно три пушке са по 1000 метака по пушци, а држава је из војног буџета одвајала 3000 динара државне помоћи годишње. Током 1894. године држава је смањила помоћ дружинама на две пушке и 2000 метака. Државна новчана подршка и помоћ у материјалу даване су „...из благајне војног министарства или из управе војно-техничких завода“. Среске власти биле су посредник у достављању помоћи коју је локална дружина стрелаца добијала на реверс. Помоћ је стизала након што би чланови Представничког одбора Савеза упутили допис о оснивању дружине Министарству војске. Са разлогом је Савез стрељачких дружина Краљевине Србије говорио о „пробијању леда“ и успеху удружења којег су отворено проглашавали институцијом за извршавање патриотских задатака. Жалили су се да је прошло много времена док народ није почео озбиљније да схвата утицај стрелаца на одбрану идеала и патриотизма. Стрељаштво је проглашавано „расадником витештва“ и школом за ратничке подвиге. Тада се први пут јавила идеја о пописивању свих сеоских дружина којима је помоћ била одобрена. Када би дружина престала да постоји, пушке и преостала муниција враћани су Савезу, који би о престанку рада дружине извештавао министра војске. Чланови управа локалних дружина водили су рачуна да се муниција користи само у сврху увежбавања гађања на стрелишту. Све дружине биле су дужне да подносе месечне извештаје Савезу о утрошеној муницији и резултатима гађања. Само је Савез, као централна институција, имао право да требује муницију која је по повлашћеној цени продавана дружинама из барутних магацина, односно пуковских или дивизијских слагалишта, територијално најближих дружинама. Представнички одбор Савеза стрељачких дружина био је у обавези да Министарству војске једанпут годишње поднесе извештај о количини преузете муниције за сваку дружину, броју метака испалених на стрелиштима, са посебним нагласком на информацији колико је муниције остало дружинама. Постојала је извесна врста рециклажне економије стрељаштва. Чауре испалене муниције дружина је предавала дивизијским слагалиштима муниције, која су за сваку чауру способну за поновно пуњење плаћали дружинама од 3 до 5 пара по чаури. Цене муниције биле су стриктне, пошто је 1.000 метака коштало дружине 45 динара. Ако су радиле по уходаним шемама, дружине су за 1.000 употребљивих чаура муниције добијале

35 динара. Реални трошкови за муницију су се тако сводили на 10 динара за 1.000 метака, што значи да је просечно такмичарско гађање у две серије по 5 метака, односно 10 метака укупно, током задње деценије 19. века, коштало сваког стрелца само 10 пара. Ако су намеравале да увећају арсенал, једна пушка коштала је дружине 76 динара, а могла се отплаћивати и у ратама од 10 динара месечно. Једини услов био је да се исплата заврши у истој календарској години због годишњег рачуна фабрике у Крагујевцу.²⁵

Вешта локална пропаганда била је основ за привлачење нових поклоника стрељачке вештине. „Преважна улога“ стрелаца у систему одбране земље захтевала је, поред борбене реторике, филозофију сукобљавања држава и нација. Речено је, у сачуваним изворима, да: „У физичком свету појава нема апсолутног мира; а историја нам казује да га нема ни у политичком животу народа, јер кад су после крвавих сукоба долазили уговори мира биле су то само јаче спреме за нове нападе и крвавије војне. Свакад, и у сваком времену, водила се борба за опстанак коју је свака држава схваћала, па и оружјем тумачила, са свога народоносног гледишта...и, ма да још нигде није букнуо рат, ипак је Јевропа данас оружани логор, спреман да заузме сваки свој удео у решавању спорних питања.“ Отворено се позивало на примере војне обуке Немачке и Француске у просветном и војном погледу. Оправдање за приватну иницијативу у државном сектору одбране приказивано је као неопходност, јер: „...пошто држава није кадра да свугде стигне и учини мере за непрекидно усавршавање у вештини гађања, родољубље је нашло начина да притекне држави у помоћ и образовало је стрељачке дружине са таквим задатком“. Тако се на подлози дарвинистичких идеолошких дискурса водила кампања за повећање борбене и моралне спремности српског народа на прелому векова. Лично задовољство стрелаца у вештини гађања проглашавано је за „карактерну одлику“ српског народа која је требало да утиче на стварање мале, али обучене војске, способне да у победама, па чак и у поразима, наноси тешке ударце надмоћнијем непријатељу.²⁶

²⁵ Хенрик Лилер, „Стрељачка писма, Прво писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 2, 1. фебруар 1894, стр. 11–12; С. Грујић, Х. Лилер, „Свима савезним стрељачким дружинама, Правила о извршењу Закона о потпомагању стрел. дружина“ *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 3, 1. март 1894, стр. 17–18; Л (Хенрик Лилер), „Стрељачка писма, Треће писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 5, 1. мај 1894, стр. 39; Непотписано, „Да ли знате“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 26, 15. децембар 1952, стр. 4; Непотписано, „Из историје стрељаштва, Стрељачке дружине су расадници родољубља и витештва код нас“, *Стрељачки гласник, орган Стрељачког савеза Југославије*, год. IV, бр. 26, 15. децембар 1952, стр. 4.

²⁶ Проф. Ивковић, „О значају и задатку стрељачких дружина“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 7, 15. мај 1894, стр. 52–54.

Говори, приликом отварања свечаних земаљских гађања, више су подсећали на патриотске буднице него на увод у спортске манифестације. Стрелци су, према егзалтираним говорницима, били: „Одушевљени узвишеношћу свога идеала, збратимљени највећом љубављу, љубављу према својој домовини, занети божанском идејом ослобођења и уједињења васколикога Српства... Четврт века је прохујало, како је на првом српскоме стрелишту избачена прва пушка, као свето знамење и обележје којим правцем треба Србин да иде! И као каква Божанска труба она је брзо одјекнула по целој нашој домовини. У варошима, у варошицама, у селима, данас грме пушке српскога стрељачкога Савеза из јуначких мишица српских стрелаца као громки доказ, да Србин још живи, да је свестан своје народне дужности, свестан свога историјског права и пута којим треба и хоће да пође у остварењу свога аманетнога народнога идеала!“ Помињало се да душе предака могу бити мирне: „...јер виде да се потомци њихови спремају, да буду достојни њихове свете, причестне проливане крви! Данашња грмљавина из пушака српских стрелаца најбољи им је јамац за то. Она је... уједно и најлепши споменик овим див-јунацима српским, најлепша кита цвећа, коју је могао захвални Србин да положи на гробове својих предака!“ Други говорник, на нешто смијенији начин, описао је повезаност међу стрелцима: „Ми смо пак нашли огањ одушевљења за једну јуначку ствар, која искључује све неспоразуме, и душе наше сједињава у заједничком заузимању, да се мушки спремимо за будуће свете борбе око народне ствари“. Истицана је потреба да свако српско село добије стрелиште, да је „дужност“ сваког Србина у држави да зна употребити пушку, уз наглашавање дотадашње помоћи државе и „великог дела“ српске интелектуалне елите. Стрељачким дружинама наметан је задатак да постану „зборна места за витешку забаву“, али и школа: „...у којима се народ спрема за она времена, у која ће имати да се потврди надмоћност српскога племена на Балканском полуострву...“.²⁷

Током 1894. године генерал Сава Грујић и професор Друге београдске гимназије Хенрик Лилер, као председник и секретар Савеза стрељачких дружина, били су носиоци токова модернизације српског стрељаштва. Професионализација рада Савеза видела се из оштрих захтева да све стрељачке дружине поднесу годишње извештаје Савезу. Предлагали су да се чланарина и претплата на „Стрељачки гласник“ заједно прикупљају на годишњим зборовима локалних стре-

²⁷ М. К. П., „Поздрав стрелцима“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год VI, бр. 12, 1. септембар 1894, стр. 91; Ж., „Родољубима о VII Земаљскоме гађању“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 12, 1. септембар 1894, стр. 92–93.

љачких дружина. Њиховим залагањем и честим одласцима на терен локалних организација, број стрељачких дружина порастао је на 67, од тога је 28 оформљено по српским селима. Хенрик Лилер је епистоларном прозом делио смернице за стварање и развој дружина, наглашавајући да је потребно сломити отпор у локалним срединама: „Искуство нас је научило“, писао је директивним тоном, „да су најглавније сметње: мишљење да је стрељачка вештина само забава и дангубица; бојазан да не буде великих издатака; страх да не буде ту партијских рачуна“. Сузбијање страначке политике и других предубеђења постало је прокламовано понашање сваког стрељачког радника. Председник, потпредседник, благајник и секретар стрељачких дружина, са 4 члана изабране управе, чинили су управљачку структуру сваке сеоске или градске дружине стрелаца. Рад Савеза не би био могућ да нису постојали људи, као што су трговац Димитрије Живадиновић и Алекса Биба, који су са уложима од 100 динара постали „утемељачи“ београдске стрељачке дружине, која је управљала Савезом. Из других података се види да су трошкови одржавања градских стрељачких дружина били за 2/3 већи од сеоских. Годишња чланарина и претплата на „Стрељачки гласник“, у Београду, износила је 10 динара годишње. Управа Савеза препоручивала је да чланарине у селима не буду веће од 9 динара годишње, односно 0,75 пара месечно.²⁸

Локална администрација стрељачких дружина била је исцрпна и обимна. Од дружина се захтевало да њихови чланови воде дневнике гађања. У њих су стрелци, након пуцања, бележили постигнуте поготке, а служили су им и за контролу потрошене муниције. Да би се избегле нетачности и пристрасности, дежурни члан на стрелишту потписивао је сваки дневник са напоменом о времену краја гађања и погођеним центрима мете, ако их је било. Поред дневника гађања, постојали су и изводи гађања као помоћно средство за подношење месечних извештаја о раду који су се слали Савезу. Сталне признанице за чланарине издаване су на целокупан износ, а за плаћање на рате важиле су привремене. Званична преписка стрељачких институција у 19. веку била је под притиском штедње, али постојале су олакшице у виду бесплатних пошлица са посебно означеним ковертима, што је била још једна од бенефиција које је држа-

²⁸ С. Грујић, Х. Лилер, „Свима савезним стрељачким дружинама“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година VI, бр. 1, 1. јануар 1894, стр. 2–3; Хенрик Лилер, „Стрељачка писма, Прво писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година VI, бр. 2, 1. фебруар 1894, стр. 11–12; Непотписано, „Кретање Савеза стрељачких дружина“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година VI, бр. 2, 1. фебруар 1894, стр. 12; Непотписано, „Јавна говорница“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, година VI, бр. 2, 1. фебруар 1894, стр. 14.

ва додељивала стрељаштву. Поред претплате дружине на „Стрељачки гласник“, апеловано је да свака дружина прикупи што већи број претплатника, а претплата је износила 3 динара годишње.²⁹

Озбиљан приступ раду допринео је да су државна првенства постала места за надметање стрелаца, војника и гостију. Седмо земаљско свечано гађање одржавало се у Нишу, од 14. до 16. августа 1894. године. Програм гађања откривао је намере Савеза стрелаца да од спортског догађаја направе спектакл за грађане и такмичаре. Ова мешавина надметања и свечаности почињала је у 6 часова ујутро војном музиком и прангијама које су биле сигнал за збор стрелаца, војника и гостију. На стрелиште дружине из Ниша одлазило се у 7 часова по утврђеном редоследу: војна музика, војници и представници јединица сталних трупа, заставници Савеза стрељачких дружина са заставом, чланови стрељачких дружина, док су гости такмичења били последња група. После доласка на стрелиште вршен је упис такмичара за гађање, које је трајало до 18.30 са прекидом од 12.00 до 14.00 часова. Гости и чланови дружина имали су право да пуцају неограничен број партија, а војници су прву партију пуцали бесплатно док су остале партије плаћали. Сви учесници гађања имали су право на награде за ванредно свечано гађање. У раним вечерњим часовима одржана је конференција Представничког одбора Савеза са делегатима стрељачких дружина на којој је расправљано о статутарним изменама.³⁰

Другог дана првенства одржавало се редовно гађање, од 08.00 до 17.00 часова, у којем су наступали стрелци и војници. Обе такмичарске категорије пуцале су две серије погодака. Док су се стрелци такмичили за фонд награда из редовног гађања, официри и војници имали су фонд награда из војничког гађања. Другим речима, стрељачки и војни део такмичења одвијали су се заједно, али су као дисциплине били одвојени. После завршетка редовног гађања, ако је сатница дозвољавала, настављао се програм ванредног гађања из претходног дана. Скупштина Представничког одбора Савеза са делегатима стрељачких дружина заказивала се пола сата после завршетка програма другог дана гађања. Извештај о раду за три године, финансијски извештај о пословању Савеза у том раздобљу и избор града за 8. првенство државе имали су технички приоритет, али Скупштина стрелаца одлучивала је и о изменама Статута, одређивању плате запосленима у Савезу и о избору тројице стрелаца за потребе финансијске контроле рада Савеза.³¹

²⁹ Хенрик Лилер, „Стрељачка писма, Друго писмо“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 3, 1. март 1894, стр. 19.

³⁰ Непотписано, „Програм Седмог земаљског свечаног гађања“, *Стрељачки гласник, орган Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији*, год. VI, бр. 11, 1. август 1894, стр. 81–84.

³¹ Исто.

Трећи дан Земаљског гађања био је у знаку гађања сеоских дружина које су основане између два првенства, тако да је излазак на ватрену линију неискусних такмичара био мањи хендикеп, пошто су сви стрелци те категорије били издвојени у посебну групу. Њихово гађање називано је „сеоско“ или „земљорадничко“ и трајало је од 08.00 до 12.00 часова. У поподневним сатима, од 14.00 до 18.00 часова, све категорије такмичара учествовале су у традиционалном гађању у јабуку. За то време, оцењивачки одбор такмичења састављао је листу резултата редовног, ванредног и земљорадничког гађања. Резултати су званично саопштавани у 20.00 часова и тада су се делиле награде најбољим стрелцима. У већини дисциплина, са изузетком ванредних гађања, пуцало се из преправљених пушака типа „Маузер“ или популарно названих, „кокинке“. Пуцало се на 200 метара од мета. Трошкови такмичара за муницију били су симболични. Обе партије или врсте, односно оба дела такмичења у редовном гађању коштала су динар по метку. У сеоском гађању цена за једну партију остајала је иста као и код редовног, али само за једну предвиђену партију. Ванредно гађање било је скупље, два динара по метку за цивиле, односно динар за војна лица. Стрелци су за ванредно гађање у јабуку плаћали два динара, док је у војничком гађању муниција дељена бесплатно. Свака партија пуцала се из две серије по пет метака, осим приликом пуцања у јабуку и ванредног гађања у којима се врста пуцала без прекида. Војницима је, током гађања, командовао официр који је то задужење добијао од месног команданта. Војна музика свирала је све време трајања гађања на стрелишту.³²

Структура награда указивала је директно на разлику између спорта и забаве. Њихов фонд износио је 25 награда за редовно, 10 награда за ванредно, 5 награда за војничко и 5 награда за земљорадничко гађање. Стрелац који би погодио у ванредном гађању у јабуку, добијао је 10 динара и јабуку пободену на копље као успомену на резултат. Прву награду у редовном гађању додељивао је владар као високи заштитник Савеза стрелаца. Друга награда, под патронатом општине Београда, била је стрељачка пушка са гравираним златним натписом. Савез стрелаца награђивао је стрелца пушком са угравираним сребрним натписом за треће место. До 11. места награде за стрелце биле су пушаке и револвери система „Маузер“ различитих калибара, а даље су следиле разне робне награде: од пиротских ћилима, цепних сатова, до књига са национално-историјском и географском садржином. Награде за ванредно гађање биле су новчане: у распону од 120 златних за прво место, односно најве-

³² Исто.

ћи збир кругова у једној врсти, до 20 сребрних динара за 10. место које је дефинисано као: „...осми највећи збир кругова“. Војничко гађање доносило је револвере и џепне сатове награђеним стрелцима. Победник земљорадничког такмичења добијао је „пушку острагушу“, а остале награде биле су ловачке пушке и револвери такође недефинисаних калибара и марки.³³ Недореченост у фонду награда била је последица рестриктивног статута који је ограничавао организаторе у финансијском делу. Речено је да: „...укупна вредност награда, које се набављају из савезне благајне, не сме превазићи половину редовног годишњег прихода савезне благајне“.³⁴ Упркос материјалним ограничењима, за стрелце је освајање места која су доносила награде било ствар престижа.

Иза кулиса спортског аматерског такмичења, за стрелце и публику, видела се сарадња урбаних и руралних области Србије, елите по знању и војних структура, Двора и политичара у напору да се у форми: „оружаног описмењивања народа“ подигне борбена способност за случај опште мобилизације становништва. Припреме за стрељачка надметања биле су сложени подухвати повезаних интересних група који су јачали војне потенцијале за ослободилачке ратове који су долазили.

Dr Ljubomir Petrović,

Institute for Contemporary History, Belgrade

BETWEEN AMATEUR SPORT AND INFORMAL MILITARY EDUCATION

(Fragments from the history of shooting sport in Serbia in 19th century)

(Summary)

Shooting sport in Serbia was initiated in 19th century by war veterans who invited the citizens of Belgrade to attend and take part in a competition in hitting targets. Military personnel, diplomats of the Serbian state, merchants and ordinary people established the first shooting sport troop. The support provided by the Ministry of Army and Artillery Committee was crucial in shaping

³³ Исто.

³⁴ Устројство Савеза стрељачких дружина у Краљевини Србији, са правилама за земаљска свечана гађања, Београд 1888, стр. 9.

and spreading of shooting sport, which followed the Swiss pattern. The association of shooting troops in the Kingdom of Serbia was established in 1887. In the period 1880–1888 shooting troops took forms of townsfolk societies. Expansion of shooting sport in Serbian villages in the last decade of 19th century was the result of conscientious efforts by civilian and military groups, the Royal Court and teachers, who worked together to prepare the people for the mission of national liberation. The rules for shooting competitions were getting more complex, and various tournaments lasted several days. The state championships were also staged in provincial towns across Serbia. They were exciting spectacles for numerous crowds, and the successful shooters and champions in the shooting events were awarded by the King and the Minister of Army.

УДК 341.121(497)"1925" ; 327.5(497.2:495)"1925" ;
355.48(497.2:495)"1925"

Др Катерина Данаилова, историчар

ВЕЛИКО ТРНОВО (БУГАРСКА)

E-mail: katerina_kalinska@abv.bg

УЛОГА ЛИГЕ НАРОДА У ОЧУВАЊУ МИРА НА БАЛКАНУ 1925. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Чланак на основу грађе из бугарског Државног историјског архива, штампе и релевантне литературе осветљава улогу Лиге народа у решавању бугарско-грчког оружаног конфликта из октобра 1925. године.

Неоспорне су жеље и стремљење народа ка миру, поштовању права и гаранцијама територијалног интегритета сваке државе у свету. Њихови напори у том правцу, из једног или другог разлога, праћени су оружаном сукобом који не дозвољавају остваривање тих жеља. Из тога се после завршетка Првог светског рата изродила потреба за стварањем међународне организације која би ујединила напоре нација у очувању мира, независно од њихових националних интереса. Тако је 1919. године створена Лига народа (у даљем тексту ЛН), прва међународна организација која се заснивала на наведеним циљевима, карактеру и задацима.

Циљ овог рада јесте да покаже да је Лига народа била кључни фактор у решавању оружаног конфликта између Бугарске и Грчке у октобру 1925. године и очувању мира на Балкану. Идеја о стварању ЛН настала је још у мировном предлогу познатијем под називом „14 тачака“, који је 18. децембра 1916. године европским силама изнео амерички председник Вудро Вилсон. Његова идеја „о стварању неке уније народа“¹ имала је циљ да се „обезбеде мир и правда у целом свету“, као га-

¹ Стефанова, Сл., *Международни актове и договори (1648–1918)*, С., 1958, с. 375.

рант постојања не само великих већ и малих држава. У својој посланици о принципима мира од 22. јануара 1917. године, која је упућена Сенату САД, председник категорички изјављује да је „апсолутно неопходно да се створи таква снага“, тј. међународна организација, која ће гарантовати поштовање међудржавних споразума. Настала у условима светског рата који је још беснео, идеја о стварању ЛН брзо „сазрева“ у главама државника и политичара, а њена реализација почиње 25. јануара 1919. године, тј. у време одржавања Париске мировне конференције.

Стварање међународне организације – Лиге народа, само седам дана после започетих мировних преговора након светског рата, показатељ је свесне потребе за таквом организацијом. Неки научници чак истичу да „конференција у Паризу почиње преговорима за стварање ЛН“.² Статут те међународне организације усвојен је 28. јуна 1919. године,³ и у њему су одређени њен карактер и циљеви. Пакт Лиге Народа ступио је на снагу 10. јануара следеће године и представљао је „интегрални део мировних споразума“ између зараћених држава.⁴

Лига народа се састојала од Скупштине, у коју је улазио по један представник сваке државе – чланице, и Савета, који су требало да чине представници пет сталних чланица (Француске, Велике Британије, Италије, Јапана и САД) и четири привремена члана из табора осталих чланица те међународне организације, и то, на одређено време, са сталним телом – Секретаријатом.⁵

Очување мира постаје приоритетни задатак делатности ЛН. У складу са чл. 10 Статута, свака држава-чланица била је дужна да поштује територијални интегритет осталих држава чланица те међународне организације.⁶ Због тога су је неки савремени истраживачи окарактерисали као светски систем за гарант мира и заустављање нових ратова на почетку XX века и као револуционарну појаву у светској историји.⁷ То је основни разлог за брз раст броја чланова у новоствореној међународној организацији, која је већ 1925. година имала 54 државе-чланице.

Вишегодишње искуство и све већи престиж ЛН током половине октобра 1925. године, тј. током избијања грчко-бугарског оружаног сукоба, који је постао реална претња миру на Балкану, довели су ту међународну организацију пред озбиљно искушење. Током те ситуације, за

² Трифонов, Ст., Българското национално-освободително движение в Тракия (1919–1934 г.), С. 1988 г., с. 11.

³ Матеева, М. и Хр. Тепавичаров, Дипломатическите отношения на България (1878–1978), С., 1989, с. 337.

⁴ Арнолд, Ст. и др., История на света, С., 1985, с. 443.

⁵ Упоредити: Договор за мир, С., 1919, с. 4; Мирчева, Хр., История на света през XX век, Благоевград, 1995, с. 443.

⁶ Обществото на народите, Състав и организация, С., 1925, с. 21.

⁷ Видиети: Мирчева, Хр., Цит. съч., с. 41.

ЛН није постојала друга алтернатива осим активног интервенисања и извршења свог основног задатка и намене – спречавања оружаног сукоба и успостављања мира у региону Балкана. Према европској и светској јавности, погранични инцидент, који је настао између Грчке и Бугарске и који је прерастао у оружани напад и упад на територију бугарске државе, био је први случај у дотадашњој пракси Лиге народа да је било нужно да та организација у пракси, пред светом, реализује своје циљеве и задатке. За многе је грчко-бугарски оружани сукоб током октобра 1925. године „довео Лигу народа у прво искушење, на основу чијег решења ће се видети колико је она“⁸ не само декларативно већ и реално, као међународна организација, у стању да спречи борбена дејства и ликвидира оружани сукоб, утврди узроке и одговорност за њега, изрекне санкције држави-кривцу и успостави мир на Балкану. Наиме, обе учеснице у оружаном сукобу биле су чланице ЛН.

Један број тих проблема заокупљао је пажњу неких савременика и каснијих истраживача поменутог догађаја, о чему сведоче постојећи рукописи⁹ и објављени радови,¹⁰ али он због веома оскудно коришћених архивских извора у вези с темом још „није довољно истражен у нашој (бугарској – прим. прев.) историјској науци“.¹¹ Део тих и новооткривених докумената и других извора већ је објављен,¹² што даје могућност да се, уз податке из постојећих објављених радова, детаљно и свеобухватно открије суштина, карактер и особине делатности ЛН, као основног и одлучујућег фактора за ликвидирање грчко-бугарског оружаног сукоба. Хронолошке границе третираних проблема обухватају период од 22. октобра до 12. децембра 1925. године, тј. од подношења бугарске вербалне ноте о упаду грчке војске на територију бугарске државе председнику Савета ЛН (у даљем тексту СЛН) сер Ерику Драмонду до прихватања закључка СЛН-а у вези са узроцима, суштином, карактером и последицама грчке оружане интервенције у Пиринској Македонији, као и доношења конкретних препорука двома суседним државама да не допусте да се слична ситуација понови.

⁸ ДИА, ф.176, оп.5, а. е. 223, л. 120.

⁹ Братанов, Хр., Нашествието на гърците през 1925 г. в Петричко и намесата на Обществото на народите, ГИМ-Петрич, инв. №58/33-к;

¹⁰ Петров, Л., Петричкия инцидент от 1925 година – ВИС, 1994, № 6, с. 129–154; Рубенов, Кр. Октомври 1925 г., ВИС, 1942 г., № 53, с. 93–99; Йонов, М., Българската армия като държавна институция след Първата световна война 1919–1929 г., С. 1995, с. 17; Димитров, Г., Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919–1939 г., Благоевград, 1982, с. 184–216; Пенков, С., Международни договори на България (681–1947), С., 1992, с. 248; F. de Gerdando, L'Incident Greco-bulgare d'octobre 1925, С. 1926. г.; J. Barros, The League of Nations and the Great Powers, The Greek-bulgarian incident 1925.

¹¹ Димитров, Г., Цит. съч., с. 212.

¹² Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцията на гръцката армия в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 118–188.

Грчка је постала чланица ЛН 1919. године, док је Бугарска поднела кандидатуру за чланство 20. 8. 1920. године, а примљена је 16. 12. 1920. године.¹³ Обе државе су више пута тражиле посредничку помоћ ЛН у споровима који су настајали између њих у послератним годинама. Током јуна 1922. године три балканске државе – Грчка, Југославија и Румунија – подносе захтев бугарској влади да примени радикалне мере према бугаро-македонским комитским четатама. Да би избегао преговоре с ове три суседне државе, Александар Стамболијски захтева да СЛН оформи анкетну комисију која ће размотрити поднете захтеве. СЛН ипак није оформио међународну комисију, али је дипломатским путем наложио „оштећеним“ државама да снизе тон и прекину са претњама због могућих „тежких последица“.¹⁴

Конференцијом у Локарну (5–10. октобра 1925) уређени су односи између држава-победница и Немачке, а такође и територијални и политички проблеми са Пољском и Чехословачком понаособ.¹⁵ Сматрало се да су пријемом Немачке у чланство ЛН и постигнутим споразумима уређени односи између победника и побеђених и да је успостављен релативно трајан мир у свету. Личности од ауторитета биле су тада мишљења да су „у Локарну сви изашли као победници“. Еуфорија после постигнутог споразума завладала је и међу светском елитом. После завршетка Конференције у Локарну 16. октобра 1925. године, чешки опуномоћени амбасадор у Берлину чак изјављује, да ће „барем 10–15 година Европа бити ослобођена опасности од новог крвавог сукоба“.¹⁶

Три дана после Конференције у Локарну, на бугарско-грчкој граници у рејону Демир-Капије избија погранични инцидент, који се шири и достиже кулминацију 22. октобра 1925. године када грчка војска упада на територију бугарске државе. Настали, али за чуваре светског мира неочекивани оружани сукоб у Петричкој области, претио је да прерасте у прави рат. Током тог инцидента, за новостворену прву међународну организацију постојале су две алтернативе: да остане пасиван посматрач грчко-бугарског оружаног сукоба или да хитно интервенише и успостави мир на Балкану, како би се учврстила као меродавни фактор у свету за мирно решавање насталих проблема између држава.

Из документарних извора се види да су чланице СЛН биле убеђене у неопходност интервенције те међународне организације ради правовременог решавања искрслог проблема. Државе-чланице су се стриктно придржавале чланова 1, 8 и 11 Повеље ЛН, према ко-

¹³ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 225, л. 1; Матеева, М. и Хр. Топенчаров, Цит. съч., с. 337.

¹⁴ Димитров, Ил., Българија на Балканите и в Европа, С., 1983, с. 28–29.

¹⁵ История на дипломатията, Т. 3, С., 1949, с. 306–316.

¹⁶ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 221, л. 3.

јима су биле дужне да не прибегавају борбеним дејствима, да не руше суверенитет других држава, а настале спорове да реше арбитражом међународне организације.¹⁷

Конкретан повод за интервенцију СЛН ради прекида грчко-бугарског оружаног сукоба током октобра 1925. године била је вербална нота бугарске владе од 22. октобра 1925. године упућена секретару СЛН сер Ерику Драмонду,¹⁸ у којој се захтевао хитан сазив СЛН с циљем да предузме мере предвиђене за кршења чланова 10 и 11 Повеље ЛН од стране неке државе-чланице. У својој ноти бугарска влада обавештава да је преко грчког посланства у Софији три пута покушала билатерално да реши настали конфликт. Истовремено, бугарско посланство у Атини је било овлашћено да предложи грчкој влади да се оформи бугарско-грчка комисија с циљем да се прекине сукоб и разјасне разлози и повод за његово избијање. У ноти се указује и на чињеницу да се дословно извршава „наређење издато бугарској армији да не пружа никакав отпор“¹⁹ грчкој војсци, која је извршила упад.

Иако секретар СЛН сер Е. Драмонд није био обавештен о грчкој ноти послатој 21. октобра,²⁰ он је одмах након добијања бугарске вербалне ноте обавестио председника ЛН Аристида Бријана о њеном садржају и тражио да се сазове ванредна седница СЛН у Паризу 26. октобра 1925. године. Као резултат завидне координације између њих двојице, А. Бријан шаље владама држава ангажованих у конфликту телеграме исте садржине, које су оне добиле 23. на 24. октобар. Обавештавајући владе о одлуци о сазивању ванредне седнице СЛН у вези са грчко-бугарским оружаним сукобом, обе државе позване су да се придржавају чл. 12 Повеље ЛН, тј. да не прибегавају рату. На основу истог члана, а оцењујући као реалну опасност од нарушавања мира на Балкану, председник ЛН позвао је обе државе да не предузимају никаква нова борбена дејства и да се њихове војске „одмах повуку у оквире сопствених међународно признатих граница“.²¹ Први и неодложни задатак СЛН био је ограничење могућности за проширење војног сукоба, тј. заустављање борбених дејстава, а за његово коначно ликвидирање препоручено је да се ангажоване војске повуку на територију својих држава. Биле су то конкретне мере и делатности чију је неопходност и значај председник ЛН оценио и предузео још пре сазивања СЛН на ванредну седницу поводом наведеног сукоба.

¹⁷ Видети: Петров, Цит. ст., с. 135; Братанов, Хр., Цит. рџкоп. – ГИМ – Петрич, Инв. № 58833-К, л. 12–13.

¹⁸ *Мир*, бр. 7599, 23 октобар 1925 г.; Димитров, Г., Цит. сџч., с. 190.

¹⁹ *Мир*, бр. 7599, 23. октобар 1925. год.

²⁰ ДИА, ф.176, оп. 5, а. е. 224, л.277–278; в-к *Мир*, бр. 7599, 23. октобар 1925. год.

²¹ *Мир*, бр. 7600, 24. октобар 1925. год.

У исто време секретар ЛН Е. Драмонд био је посебно активан, о чему сведочи и телеграм бугарског посланства у Риму послат Министрству унутрашњих послова и вера, 24. октобра. Бугарски представник у Риму и Е. Драмонд су се срили и председник ЛН био је упознат са чињеницама у вези са оружаним сукобом. На том састанку Е. Драмонд је дао савет бугарској влади да остане хладнокрвна и да ангажује ЛН у решавању насталог проблема.²² Бугарска влада прихватила је препоруке и заузела принципијелан и помирљив став – да се настали оружани сукоб између двеју држава реши посредством ЛН.²³

Прво заседање XXXVI ванредне седнице ЛН, посвећено грчко-бугаском оружаном сукобу, одржано је у Ке д'Орсеју, у Паризу, од 18.00 до 20.00 сати 26. октобра 1925. године.²⁴ Њиме су председавали А. Бријан и генерални секретар Е. Драмонд, као и представници следећих земаља – чланица: Остин Чембрлен из Велике Британије, Шиалоја из Италије, Веверка из Чехословачке, Гуану из Уругваја, Кинонес де Лион из Шпаније, Мало Франко из Бразила и Пол Химанс из Белгије. Заседању су присуствовали и за ту прилику специјално позвани представници страна у конфликту – Карапанос из Грчке и Богдан Морфов из Бугарске. Њих су њихове владе овластиле да током разматрања проблема на ванредној седници заступају грчке и бугарске позиције и интересе пред ЛН.

Након што је председавајући отворио седницу, његово прво и основно питање упућено представницима двеју балканских држава тицало се реализације садржаја телеграма који је био упућен двома владама, тј. да ли је извршен прекид борбених дејстава и да ли су се војске повукле на своју територију. За СЛН прекид борбених дејстава био је најважнији услов и гаранција за мирно решење насталог оружаног сукоба. Бугарски представник два пута је представио становиште своје владе – да се „у целини слаже са захтевима“ из телеграма и „са одлуком Савета“, који су били у складу са резолуцијом СЛН још са његовог првог заседања. Што се тиче повлачења војске из државних драница, Б. Морфов је изјавио да се то питање не дотиче Бугарске, зато што њене војне јединице нису прешле државну границу и нису ушле на територију Грчке. Бугарски представник је задржао ту позицију и током осталих састанака на XXXVI ванредној седници СЛН. Тачност бугарских тврдњи потврдио је не само потоњи развој догађаја већ и завршни извештај међународне Анкетне комисије СЛН од 28. новембра 1925. године. У том извештају није било никаквих доказа о

²² ДИА, ф.176, оп. 5, а. е. 223, л. 10.

²³ *Мир*, бр. 7600, 24. октобар 1925. год.

²⁴ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 70.

уласку бугарске војске на територију Грчке, осим насумичне претпоставке према којој „ако се то и десило, не изгледа да су ушли више од двадесетак метара“ у реону грчке карауле № 69 код Демир-Капије.²⁵

Грчки представник је изјавио да ће његова земља прихвати-ти позив А. Бријана упућен заједно с телеграмом од 22. октобра 1925. године, тек када „Бугари напусте грчку територију“.²⁶ Било је то фактички условљавање ЛН, након чијег испуњења би Грчка престала са борбеним дејствима и повукла своју војску са бугарске територије окупиране током оружане акције. Карапанос је дао и двосмислен одговор на питање председавајућег о могућим грчким приговорима на извештај О. Чембрлена о прекиду борбених дејства.

Узрок двосмислености грчког одговора био је вероватно и у томе што је у време заседања грчка војска наставила са операцијама на територији Петричке области. У телеграму упућеном секретару ЛН Е. Драмонду, бугарски министар унутрашњих послова и вера Хр. Калфов информисао га је да „грчка армија наставља да заузима наше [бугарске – прим. прев.] територије“. И поред очегледних и неоспорних доказа, Карапанос је наставио да тражи задовољење за Грчку због „преступа“ бугарске државе и армије, при чему је изјавио да његова земља „одбацује сваку одговорност са себе“ за оружани сукоб. Исте захтеве Карапанос је изнео и на следећем заседању СЛН, 27. октобра 1925. године.²⁷ Ипак све тврдње грчког представника о упаду бугарске војске на територију његове државе показале су се као неосноване, о чему сведочи и из извештаја Анкетне комисије, коју је оформио СЛН.²⁸

У извештају О. Чембрлена изнетом пред присутнима на првом заседању СЛН инсистирало је на неопходном прекиду борбених дејстава. Напомињући обавезе држава-чланица ЛН, иста организација позвала је владе држава ангажованих у оружаном конфликту „да дају хитна упутства својима, да све док се њихов спор разматра од стране Савета не само да не предузимају нова борбена дејства“ већ и да се војске које учествују у том догађају „одмах повуку из државних граница“.²⁹

У прихваћеној резолуцији после завршетка првог заседања, СЛН позива представнике Грчке и Бугарске да га у року од 24 часа обавесте да ли је извршено безусловно наређење да се војске повуку из сопствених државних граница,³⁰ с тим да га о томе и о преки-

²⁵ ДИА, Ф.176, оп.5, а. е. 224, л. 152.

²⁶ Исто, а. е. 223, л. 71.

²⁷ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 75–85.

²⁸ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 152.

²⁹ Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на гръцката армија в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 125.

³⁰ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223 л. 127.

ду свих непријатељских дејстава обавесте у року од 60 часова, при чему треба да упозоре своје трупе „да ће поновно отварање ватре бити строго кажњено“.³¹ Тражена је и помоћ Француске, Велике Британије и Италије, чији су официри требало да буду послати у регион оружаног сукоба и да контролишу извршење наложених мера у задатом року. Бугарска и Грчка позване су да створе услове за то и да им пруже подршку.³² За реализацију те специфичне мисије, коју је наметнула ЛН, одређени су војни аташеи, који су у то време били на дужности у Београду – генерали Серини из Француске, Чајлдс из Велике Британије и Ферарио из Италије.³³

Бугарска влада одмах приступа реализацији задатака постављених на првом заседању СЛН од 26. октобра. У наредби Генералштаба команданту Седмог пешадијског рилског пука изричито се напомиње „да с наше стране не сме да буде испаљен ниједан метак“³⁴ и „да се очекује да грчка војска напусти нашу територију“. Констатација да у време оружаног сукоба бугарске војске „није било и нема је на грчкој територији“ истиче се и у извештају Генералштаба послатом Министарству унутрашњих послова и вера 27. октобра 1925. године. Ове констатације имале су своје место и у излагању Б. Морфова следећег дана пред члановима Савета ЛН о мерама бугарског Генералштаба и владе у вези са прекидом борбених дејстава на територијама које је окупирала грчка војска на подручју Петрича.

На петом заседању СЛН, одржаном 30. октобра 1925, изражено је задовољство због спремности и практичних мера бугарске и грчке владе за извршење одлука СЛН да се прекину борбена дејства, при чему је констатована чињеница да је грчка војска напустила незаконито окупиране територије Бугарске у Пиринској Македонији 28. октобра у поноћ. У телеграму, упућеном СЛН, грчки министар унутрашњих послова Хаџикирјакос обавештава да је повлачење јединица грчке војске јужно од бугарско-грчке границе, завршено „осам сати пре рока који је одредио Савет...“. На дан петог заседања стигао је и телеграм војних аташеа Француске, Велике Британије и Италије, којим они обавештавају да су реализоване донете одлуке о прекиду борбених дејстава и повлачењу супротстављених војски на своје територије, као и да повратак становништва избеглог у току грчког оружаног напада и окупације може да почне од 13.00 сати 30. октобра 1925. године на даље.

³¹ Исто.

³² ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223 л. 113–114.

³³ Исто, л. 114; новине Мир, бр. 7603, 28. октобра. 1925. год.; новине Народна одбрана, бр. 1253 от 20. новембра 1925. год. и бр. 1254 от 24. новембра 1925. год.

³⁴ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223 л. 128.

Пажњу заслужује и делатност војних аташеа Делтела, Џајнса и Висконтија, чија је мисија завршена 9. новембра 1925. године.³⁵

Саопштење о слању тројице војних аташеа из Београда за Петрич бугарска влада добија 27. октобра. Генералштаб наређује да им се пружи пуна подршка,³⁶ да би реализовали задатак који им је дао СЛН. Они стижу у Петрич следећег дана око 16 сати. У 16.40 сати срели су се са пуковником Генералштаба П. Златевом³⁷ и разрадили детаље бугарско-грчког споразума према резолуцији СЛН.³⁸ Прецизирано је да ће се бугарска армија вратити и заузети пограничне положаје 48 часова након повлачења грчке војске и 28 часова после прекида ватре на линијама фронта, као и да ће се дати време Анкетној комисији коју је оформила бугарска влада да утврди „нанешене штете од стране грчке армије на окупираној територији“.

Пошто је и Грчка прихватила изнето, повлачење грчке војске са окупираних бугарских територија према Демир-Капији почело је у ноћи 28. на 29. октобар. Бугарски пуковник Златев одлази аутомобилом 29. октобра у 10.30 сати из града Свети Врач према граничном прелазу Кула да би се срео са војним аташеима. Наиме, бугарске пограничне власти требало је да предају добијени телеграм од председника СЛН г-дина Бриана пуковнику Делтелу, који је отишао за Демир-Капију. Војни аташеи су отпутовали 29. октобра поподне из Петрича за Свети Врач. Током сусрета 29. октобра између тројице војних аташеа и пуковника Златева, команда Седмог пешадијског рилског пука обавештена је да је током ноћи 28. на 29. октобар завршено повлачење грчких војних јединица и да се после 13 сати 30. октобра бугарска војска и локално становништво могу вратити у своја места.³⁹

У 8.30 сати 30. октобра војни аташеи поново су се срели са пуковником Златевом и обавестили га да је код стражарског места Кула грчка војска била задужена да врати 13 бугарских заробљеника. Њих су Грци вратили у сабирни центар следећег дана и о томе је састављен записник.⁴⁰ У исто време бугарска страна није заробила ниједног грчког војника, комиту или цивила, који је ушао на бугарску територију.⁴¹

³⁵ Исто, л. 131.

³⁶ Братанов, Хр., Цитат рукописа – ГИМ – Петрич, Инв. № 58833-К, л. 32; Петров, Л., Цит. ст., с. 144.

³⁷ Братанов, Хр., Цитат рукописа – ГИМ – Петрич, Инв. № 58833-К, л. 33, 34.

³⁸ Петров, Л., Цит. ст., с. 145–146.

³⁹ Братанов, Хр., Сресу гърците на Беласица и Струма. Дневник на събитията по инцидента в Петричко през есента на 1925. год., С. 1927, с. 30–32.

⁴⁰ Стенографски дневници на XXI Обикновеното народно събрание, III редовна сесия, С., 1925, с. 46.

⁴¹ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 80, 97.

На почетку је замисао војних аташеа била да 31. октобра 1925. године присуствују преузимању леша грчког војника, који је убијен за време пограничног инцидента код Демир-Капије. Војни аташеи су захтевали од пуковника П. Златева да преузимању леша грчког војника присуствују стражар и лични састав бугарске карауле № 1 од 19. октобра 1925. године, при чему су тражили и записник бугарске команде о насталом инциденту у Демир-Капији истог дана.

У 10.00 сати 1. новембра 1925. године у караулу № 1 дошли су војни аташеи које је наименовао СЛН, представници ангажованих страна у конфликту, као и инострани новинари које је специјално за ту прилику позвала бугарска страна. У њиховом присуству, на земљи је лежао леш грчког војника везан жицом да га не би у току ноћи или у ватреном окршају однели Грци. Његова пушка са чауrom из пушке предата је грчким властима. Непромењена позиција бугарских војника, положај убијеног и чаура из његове пушке били су неоспоран и необорив доказ да је кривац за главни погранични инцидент на караули № 1 не бугарски, већ грчки граничар.⁴²

Следећег дана током сусрета у Петричу пуковник Златев обавештава војне аташее да је 31. октобра ујутро он од грчке војске примио заробљене бугарске војнике и добровољце-милиционере. Војни аташеи захтевају од пуковника П. Златева да им преда изводе из дневника бугарских војних јединица, које су учествовале у оружаном сукобу, као и податке о активностима бугарског Генералштаба током грчког оружаног напада и окупације дела Петричке области.

Задњег дана боравка у Пиринској Македонији – 3. новембра 1925. године, војни аташеи Џајлс, Делтел и Висконти добијају од пуковника П. Златева податке о питањима за која су се интересовали и претходних дана.

Војни аташеи Француске, Велике Британије и Италије вратили су се за Београд 8. новембра 1925. године, а следећег дана су у истом граду дочекали међународну Анкетну комисију СЛН, којој је требало да реферишу о закључцима и резултатима мисије.

Значајно место у активностима СЛН заузима тада и питање које је поставила бугарска стране о судбини заробљеника током грчког оружаног упада – војних лица и цивила. Тај проблем изнет је и на другом заседању СЛН (27. октобра 1925. године), а на заседању следећег дана председавајући – А. Бријан, категорички изјављује да је за њега једино решење – издавање „наређења за пуштање на слободу“⁴³ свих ратних заробљеника, независно с чије су се стране на-

⁴² Братанов, Хр., Сресу гърците на Беласица и Струма. Дневник на събитията по инцидента в Петричко през есента на 1925 г., С. 1927, с. 32–35.

⁴³ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 93.

лазили. Према писању бугарске штампе, 13 бугарских заробљеника, који су после одведени у Солун, били су подвргнути грубостима и физичком малтретирању.⁴⁴ И поред мноштва постојећих доказа о свему томе, грчки представник покушао је да убеди чланове СЛН да је поступање према заробљеним Бугарима у његовог земљи добро.⁴⁵ Комисија састављена од војних аташеа била је веома упорна и 31. октобра 1925. године заробљени Бугари су ослобођени.⁴⁶

СЛН је формирао специјалну међународну комисију која је требало да објасни узроке, повод, суштину и последице грчко-бугарског оружаног сукоба, као и да предложи мере за спречавање понављања истих грешака. Један од тих разлога биле су противречности и искључивост ставова бугарских и грчких представника у вези с позицијом њихових влада о суштини насталог оружаног пограничног инцидента код Демир-Капије 19. октобра 1925. године. Б. Морфов изјављује у име бугарске владе 27. октобра да је после грчке интервенције у Петричкој области немогуће билатерално решити овај сукоб. У име своје владе, он алудира на стварање неутралне међународне комисије која ће под окриљем ЛН спровести анкету и „на лицу места констатовати“ узроке, повод и последице оружаног сукоба. Та комисија требало је да утврди не само штету оштећене стране већ и санкције према државама које су прекршиле чланове 10, 11, 12 и 15 Пакта ЛН, као чланице међународне организације.

Грчка се залагала за стварање међународне анкетне комисије која је требало да одреди главне узроке за избијање оружаног сукоба између двеју држава.

На четвртном заседању СЛН (29. октобра 1925. године) О. Чембрлен поднео је извештај у којем објављује стварање Анкетне комисије, за чијег је председавајућег постављен британски амбасадор у Мадриду Хораст Рамболд. За чланове Комисије предложио је француског дивизијског генерала Серинија, италијанског дивизијског генерала Ферарија, овлашћеног министра Шведске у Хагу Де Адлеркројца и члана холандског парламента Дроклевера Фортуина. За секретара Комисије и његове помоћнике СЛН поставља чланове Секретаријата ЛН – Х. Абрахама за секретара, а капетана Матнеа, Сиспендеса и Пиетромарка за његове помоћнике.⁴⁷ Он је изнео и суму којом Комисија може располагати током реализације мисије – 100.000 златних фра-

⁴⁴ *Мир*, бр. 7603, 28 окт. 1925. год.

⁴⁵ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 89.

⁴⁶ Стенографски дневници на XXI Обикновеном народном събранию, III редовна сесия, С., 1925, с. 46; Братанов, Хр., Срећу гърците на Беласица и Струма. Дневник на събитията по инцидента в Петричко през сента на 1925. год., С. 1927, с. 32.

⁴⁷ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 150.

нака, која је гласањем издвојена у складу са чл. 33 буџета ЛН за 1925. годину, тј. за непредвиђене трошкове.⁴⁸ Анкетна комисија требало је да се састане у Женеви 6. новембра 1925. године, а потом да отпутује у Београд да преузме извештај комисије војних аташеа, а после тога да се упути према региону грчко-бугарског оружаног сукоба.

У извештају О. Чембрлена истакнуте су **функције и обавезе** Анкетне комисије СЛН. Након реализације својих задатака, чланови комисије предложили су СЛН-у конкретне мере за спречавање евентуалних будућих оружаних сукоба између двеју држава. Да би Анкетна комисија испунила своју мисију дато јој је „право да води сопствену истрагу“ не само у реону оружаног сукоба и насталог инцидента код Демир-Капије већ и на територији заинтересованих држава“.

Из проучених докумената очигледна је неоспорна жеља за објективношћу и непристрасношћу Анкетне комисије СЛН. Наиме, Грчка је била бивши војни савезник оснивача ЛН, држава-победница, а Бугарска њихов бивши противник. Истрага међународне Анкетне комисије била је веома сложена због постојања непремостивих разлика између сукобљених држава у односу на узроке сукоба. О објективности и непристрасности чланова Комисије може се судити не само на основу њихових конкретних активности већ и из њихових закључака и препорука у завршном извештају, урађеном 28. новембра 1925. године у Београду.⁴⁹ Међународна Анкетна комисија стигла је у Демир-Хисар 12. новембра 1925. године, а већ следећег дана била је на територији Бугарске. Тамо су њени чланови формирали три поткомисије како би спровели правовремену и целокупну анкету у реону Пиринске Македоније, у подручју у близини или у опсегу борбених дејстава после грчког оружаног упада. То су била села Марикостиново, Марино Поље, Чучулигово, Кула, Ново Ходжово, Долно Спанчево, Пиперица, Лехово, Тополница и Картечно (данас Дрангово), и град Петрич – такође гађан грчком ватром. Чланови комисије поново су посетили нека од тих села 14. и 15. новембра, да би коначно утврдили објективну истину „у зони борбених дејстава од 22. до 28. октобра 1925. године“.⁵⁰ Један од посебно важних проблема за Анкетну комисију био је да објасни узроке, карактер и особине насталог инцидента у Демир-Капији 19. октобра 1925. године и улазак грчке војске на територију Бугарске. Први подаци су добијени 11. новембра из извештаја војних аташеа, с којима је Комисија била упозната за време путовања возом од Београда до Демир-Хисара. Војни

⁴⁸ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 74.

⁴⁹ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 149–176.

⁵⁰ Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на гръцката армија в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 150.

стручњаци из Анкетне комисије и тројица војних аташеа проучили су тај проблем у Демир-Хисару и у Бугарској, после исцрпних разговора са „великим бројем официра из генералштабова и војних јединица“.⁵¹ Према званичним изјавама грчких представника пред СЛН 27. октобра 1925. године, конкретан повод за грчко-бугарски оружани сукоб је инцидент од 19. октобра између грчких војника са карауле № 69 и бугарских стражара са карауле № 1 код Демир-Капије, што је била и позиција коју је заузела бугарска влада. То је било и једино око чега су се две стране сложили.

Званична бугарска теза је била да је 19. октобра око 14.45 сати један грчки војник ушао на бугарску територију у близини карауле № 1, коју су бранила седморица стражара. И поред упозорења бугарских стражара, грчки војник се држао провокативно – почео је да затрпава ископани ров и отворио је ватру на стражаре. Извршавајући своје службене обавезе, стражар Радој Георгиев одговара на отварање ватре и убија прекршиоца. Између грчких и бугарских граничара дошло је до обостраног пушкарења, али покушај за одвлачење убијеног грчког војника са бугарске територије био је безуспешан не само тог већ и следећег дана. То је постало могуће тек после окончања грчко-бугарског оружаног сукоба и то у присуству представника међународне Анкетне комисије, бугарских и страних новинара.

Према грчкој верзији,⁵² 19. октобра око 13.30 сати бугарске пограничне јединице које су се налазиле на караули № 1 отварају изненадну и ничим изазвану ватру на грчку караулу № 69, која се налазила прекопута, при чему је „одмах након првих пуцњева грчки стражар ... убијен“,⁵³ а након тога његов леш је пренет на бугарску територију како би се сакрио извршени напад.

У завршном извештају међународна Анкетна комисија је категорична у свом закључку у којем истиче да је грчки војник убијен „након што је и сам отворио ватру“⁵⁴ на бугарске стражаре. Постоје чињенице да је у магацину пушке била чаура од испаленог метка каквог није било у наоружању бугарске пограничне страже и армије. Током трајања оружаног сукоба бугарске војне јединице нису ушле 500 m у дубину грчке територије,⁵⁵ зато што „топографске особине терена нису захтевале да Бугари изађу напред како би имали бољи положај за отварање ватре“, и чак „ако је до тога и дошло, нису могли да уђу дубље од 20 m“.⁵⁶

⁵¹ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 151.

⁵² Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на грчката армија в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 151–152.

⁵³ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 82.

⁵⁴ ДИА, ф. 176, оп. 5 а. е. 224, л. 152.

⁵⁵ ДИА, ф. 176, оп. 5 а. е. 223, л. 80.

⁵⁶ Исто, а. е. 224, л. 152.

У тези коју је представио Карапанос 27. октобра пред СЛН истиче се да је 20. октобра бугарска страна послала у рејону инцидента код Демир-Капије „једну групу са митраљезима“,⁵⁷ а сличан напад је изведен не само на грчку караулу № 69 већ и на № 67 – и то је био разлог због чега је грчка влада била „принуђена“ да предузме неопходне мере да би заштитила своју државну границу и територију. Предузети оружани упад грчке војске 22. октобра представља законску акцију за заштиту суверенитета Грчке, а предузете акције које је предузео командант Трећег грчког корпуса биле су с циљем да се спречи евентуални сукоб између двеју војски. Као „аргумент“ о неопходности предузетих мера користи се телеграм команданта Трећег армијског корпуса у Солуну Генералштабу грчке армије и председнику Владе, послат у 10.45 сати 20. октобра, у којем се саопштава о „озбиљној бугарској агресији“,⁵⁸ о чему сведоче извиђачки и други подаци из пограничног појаса. Верујући у истинитост добијених информација, председник Владе Т. Пангалос још истог дана издаје наређење „Трећем армијском корпусу да организује напад свим својим снагама у долини реке Струме“, а „Четвртм корпусу да свим снагама крене у напад према граду Неврокопу (данас – град Гоце Делчев)“. У 20.45 сати истог дана тајним наређењем № 79 Т. Пангалос све чини да дође до бољег усредсређивања и распоређивања корпуса, после чега је наредио Трећем корпусу да „под командом главнокомандујућег шесте дивизије свим снагама уђе и окупира град Петрич и на брежуљке села Куле, чиме ће обезбедити прелазак преко Рупела и распоређивање јединица на северу од њега“. Оружани напад грчке војске на бугарску државу почиње у 6.00 сати 22. октобра 1925. године.

Међународна Анкетна комисија категорична је у закључку да је грчки оружани упад на територију Бугарске неоснован зато што је у то време у реону Демир-Капије, где је настао погранични сукоб, све ишло ка смиривању ватре, а код бугарских пограничних и других јединица није констатован покрет или концентрисање ка државној граници. Анкетна комисија је закључила да и поред допуштених грешака и неусклађених акција грчке владе и војне команде, „предумишљај треба да буде искључен, како за једну тако и за другу страну“.

Анкетна комисија сматра да изникли погранични инцидент „не би узео такве застрашујуће размере да бугарски цивили, наоружани у супротности са Нејским уговором, нису дошли да појачају

⁵⁷ Исто, а. е. 223, л. 82.

⁵⁸ Исто, а. е. 224, л. 114–122.

стражарско место код Демир Капије“.⁵⁹ Она је оквалификовала оружану интервенцију Грчке од 22. октобра 1925. године као „војни акт против Бугарске“,⁶⁰ али грчка влада није хтела да призна да је на тај начин започела рат против Бугарске, и то без објаве, тј. „без послатог ултиматума“⁶¹ бугарској влади. Базирајући се на тајним наређењима бр. 69 и бр. 79 од 20. октобра трећем и четвртном корпусу за упад на територију Бугарске⁶² Анкетна комисија окривљује Грчку, као чланицу те међународне организације, да је прекршила чл 10 и 12 Повеље ЛН зато што је „операција с њене стране неоправдана“. Ово последње је од посебне важности за Бугарску зато што потврђује да је она током оружане грчке интервенције у Приринској Македонији у улози законитог браниоца, и тиме је оборена изјава грчког представника Карапаноса пред Саветом ЛН о „кривици“ Бугарске.

Међународната Анкетна комисија је проучила и основне узроке избијања оружаног сукоба. То питање потенцирано је и на заседању СЛН-а 28. октобра 1925. године када је грчки представник тражио од Анкетне комисије да проучи историјске чињенице о активностима бугарских комитета и тврдио да је оружани грчки напад последица „сталних провокација комитета и њихових јатака“ који непрестано тероришу грчко погранично становништво.⁶³ У интересу истине, треба истаћи и то да је и поред кратког времена којим је располагала, међународна Анкетна комисија успела да открије најважније и најспецифичније елементе послератне ситуације у пограничном рејону између Бугарске и Грчке.

Уздуж бугарско-грчке границе, северно и јужно од ње, живело је становништво које је међусобно непријатељски расположено, што је био озбиљан разлог за све већу напетост у том рејону. Разлог таквог стања су страдања локалних Бугара и „њихова изненадна и масовна исељења“,⁶⁴ праћена оскудицом,⁶⁵ што је последица виšekратних „корених промена граница“⁶⁶ од краја XIX века до 1925. године. Према статистичким истраживањима, у Петричкој области живело је 60.802 становника, који су се изјашњавали као припадни-

⁵⁹ Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на гръцката армия в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 161.

⁶⁰ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 160.

⁶¹ Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на гръцката армия в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 160.

⁶² ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 158.

⁶³ Исто, л. 75, 92; а. е. 224, л. 15, 167–169.

⁶⁴ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 66.

⁶⁵ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 254.

⁶⁶ Исто, а. е. 224, л. 166.

ци бугарске нације.⁶⁷ Са повлачењем нових државних граница талас избеглица захватио је Бугарску и један број њих насељава се у близини границе с намером да се једног дана врате у своја напуштена родна места у суседној Грчкој.⁶⁸ У складу са чл. 3 и 4. уговора између Савезничког снага и Грчке о третману мањина од 10. августа 1920. године, они су имали право да се врате. Повратак избеглих Бугара постао је међутим немогућ због тога што је грчка влада на њихова имања населила грчке избеглице из Мале Азије који су се, због страха од бивших бугарских власника, добровољно или „као резултат сурових мера“⁶⁹ иселили у домовину, при чему „нису добили никакво обештећење“. У извештају међународне Анкетне комисије на заседању СЛН, одржаном 12. децембра 1925. године, од Грчке се тражило да плати бугарским избеглицама обештећење за напуштена имања, при чему приликом одређивања вредности треба да буду „широке руке“, јер би њихов евентуални повратак у Егејску Македонију могао довести до „васкрснућа мањина у Грчкој“.

Поред међународне Анкетне комисије, ВМРО је била једина организација која је након Првог светског рата чинила све могуће тражећи за македонске Бугаре „покровитељство, предвиђено у уговорима о мањинама“.

Анкетна комисија имала је тешкоћа и приликом дефинисања и објашњавања суштине појма „комите“, због разлика у схватањима бугарске и грчке стране. Тако је грчке тврдње о несигурности становништва у насељеним местима пограничног рејона због „терора комита“⁷⁰ анкетна група прихватила само у два случаја: приликом рањавања једне особе 1922. године и убиства друге у првој половини 1925. године.

Забуну код чланова Комисије уносила је и чињеница да су у пограничном рејону „дивили с обе стране границе били наоружани“. Током 1923. године, тачније, наређењем грчког краља од 31. децембра 1923. године, у пограничном рејону створена је локална милиција у којој су служили сви држављани Грчке узраста од 18 до 40 година, и којима је за сваки дан проведен у служби плаћана одређена сума. Слична милиција, али на добровољној основи и без плате, створена је и у Бугарској. Лица ангажована у њеном саставу називају се добровољци-милиционери. Из архивских извора се види да су током трајања грчко-бугарског оружаног сукоба у помоћ бугарској пограничној стражи дошла 432 добровољца-милиционера.⁷¹ Они

⁶⁷ Петров, П. Хр., Научна експедиција в Македония и Поморавието 1916, С., 1993, с. 280.

⁶⁸ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 168.

⁶⁹ Исто, а. е. 224, л. 166–167.

⁷⁰ ДИА, ф. 176, оп. 5, л. а. е. 223, л. 118–119, 168.

⁷¹ Исто, л. 45.

нису били елемент и саставни део бугарских војних јединица. Међународна Анкетна комисија је констатовала да избор добровољаца-милиционера није у супротности са клаузулама Нејског договора о миру од 1919. године и категорички констатовала да је Бугарска деловала „у складу са Пактом ЛН“ и због тога не може бити окривљена за повреду суверенитета грчке територије.

За Анкетну комисију је било важно да разјасни дипломатске и друге радње обеју држава на спречавању нарастања пограничног инцидента у отворени сукоб. Након извршене истраге међународни представници дошли су до закључка да су обе земље имале жељу да остваре узајамне контакте и започну преговоре,⁷² да је Грчка два пута покушала да се инцидент код Демир-Капије реши преговорима грчких и бугарски официра на линији сукоба. Комисија је потврдила и да су и бугарски официри са „ватрене линије“, покушали да ступе у директну везу са својим грчким колегама или да успоставе телефонску везу са грчком командом у Демир-Хисару.

У свом извештају Анкетна комисија је истакла да се „бугарска влада залагала“ да дипломатским путем ступи у контакт са владом Т. Пангалоса, како би била оформљена мешовита бугарско-грчка комисија. Генерални секретар бугарског Министарства унутрашњих послова и вера обавестио је телефоном о инциденту 20. октобра шефа грчког посланства у Софији, П. Росетија, и замолио га да „одмах телеграфом јави својој влади да заустави ватру и да одреди мешовиту анкетну комисију“.⁷³ Он 21. октобра понавља свој предлог уз настојање да се грчки посланик хитно повеже са својом владом како би инцидент био решен формирањем заједничке комисије.⁷⁴

Анкетна комисија, коју је формирао Савет ЛН, уверила се у напоре Бугарске у правцу изналажења мирног решење пограничног инцидента, о чему је сведочила и активна делатност бугарског посланства у Атини у том правцу. Управник тамошњег бугарског посланства успева да 21. и 22. октобра оствари контакт са адмиралом Хаџикирјаком, привременим шефом грчког Министарства иностраних послова. Он је изнео становиште бугарске владе и њена настојања да се постигне прекид ватре код Демир-Капије и да се оформи мешовита анкетна комисија, која ће утврдити одговорност за инцидент. Председник грчке владе Т. Пангалос изјављује да ће прихватити бугарски предлог само под условом да „бугарска војска прекине ватру.“

⁷² Исто, л. 154–162

⁷³ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 14.

⁷⁴ Исто, а. е. 224, л. 132, 146, 272.

Пошто је искористила све могућности на билатералном нивоу ради изналагања решења за погранични инцидент код Демир-Капије, Бугарска је предузела једину исправну меру у датој ситуацији – обратила се вербалном нотом ЛН с надом да ће Савет ЛН „предузети неопходне мере“⁷⁵ и „да ће испунити своју обавезу“. Председник Савета ЛН А. Бријан је на трећем заседању, посвећеном грчко-бугарском оружаном сукобу, реплицирао грчком представнику због изнетог става да је Грчка доведена у ситуацију законите самоодбране и изјавио да „под изговором законите самоодбране могу да почну сукоби, који чак и када су ограничени..., једном изазвани, могу да достигну толике размере, да она земља ... која примењује принцип самоодбране, не може да буде господар таквих сукоба“, тј. да их контролише, а „када се један народ обрати ЛН, због тога што је његов опстанак у опасности, може бити убеђен да је ту Савет ... који ће да уради све што је потребно ради измирења“.⁷⁶

Закључци који се односе на делатност бугарског Генералштаба до 22. октобра 1925. године гласили су да не постоји основа да се Бугарска окриви за концентрацију и размештај својих снага на бугарско-грчкој граници.

Међународна Анкетна комисија оквалификовала је предузети оружани напад грчке војске 22. октобра 1925. године ујутру, као намерну интервенцију на територију суверене бугарске државе.⁷⁷ Главни отпор грчким војним јединицама остварен је снагама пограничних стража и месног становништва, које им је пружио помоћ. Као појачање пограничним јединицама у рејону послате су 22. октобра увече једна пешадијска и једна митраљеска чета седмог рилског пука, који је био лоциран у граду Дупници. Анкетна комисија је утврдила да је бугарски Генералштаб издао наређење мањим војним јединицама у рејону дејстава да не пружају озбиљан отпор и да не трпе непотребне губитке, зато што је питање оружаног сукоба већ представљено ЛН, и иста комисија констатује да су јединице послате као подршка у рејон ратних дејстава стигле на место догађаја тек 24. октобра ујутро и да је њима наложено да се уздрже од озбиљнијег отпора, очекујући интервенцију ЛН са њеним снагама и средствима.

Истовремено са објашњењем чињеница о прерастању пограничног инцидента код Демир-Капије у оружани сукоб, као и чињеница о карактеру и особеностима грчке агресије у Пиринској Македонији, Анкетна комисија извршила је и анализу последица оружаног упада у Пиринску Македонију.

⁷⁵ *Мир*, бр. 7599, 23 окт. 1925 г.

⁷⁶ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 92.

⁷⁷ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 159.

Званична бугарска верзија била је да је грчка војска наступала на граничном фронту дужине 32 километра, док се територија, коју је та војска окупирала, у дубини бугарске територије простира-ла чак на 12 километара.⁷⁸ Запањујућа подударност постојала је између бугарске верзије и констатација Анкетне комисије у вези са параметрима окупираних зона, иако је према међународној комисији дубина зоне износила 8 km.⁷⁹ Ова разлика је прихватљива због изразито планинског и шумовитог локалног терена.

Током грчке агресије изведени су артиљеријски и авијацијски напади на Марикостинске Бање, град Петрич, села Ширбаново, Митино, Нови Чифлик и др.⁸⁰ Докази обарају грчке тврдње, да је отворана ватра само на железничку станицу у граду Петричу, и то с циљем да се спречи кретање јединица из унутрашњости државе које су требале да ојачају позиције бугарских јединица које су се налазиле у рејону борбених дејстава.⁸¹

Предмет посебне пажње међународне комисије, коју је оформио Савет ЛН, била је и судбина незаштићеног и мирног локалног становништва, њихови и државни губици и материјалне штете начињене током грчке оружане интервенције. Према комисији, у окупираној зони живело је 3.500 становника. Према другим изворима, тај број достигао је 7.000, чак и 10.000.⁸² Специјални дописник дневника „Тајмс“ сведочи да је само број избеглица у градовима Св. Врач и Г. Џумаја износио око 10.000–15.000 људи.⁸³

Из издатог наређења грчке команде Трећем и Четвртом армијском корпусу од 21. октобра 1925. године, који је дат на увид Анкетној комисији, види се да су се грчке јединице спремале да упадну у Бугарску, али да им се „апсолутно забрањује да пале и уништавају села“,⁸⁴ те да ће против прекршилаца бити предузете најстроже мере с циљем да се „не дозволи изазивање било каквог нереда“. Ипак, у пракси се показало да се радило само о лепим жељама.

На основу спроведене истраге дошло се до констатације да су губици у селима у окупираној зони и зони борбених дејстава били знатни. Стардало је укупно 738 домаћинстава.⁸⁵

⁷⁸ Стенографски дневници на XXI Обичновеното народно събрание, III редовна сесия, С., 1925, с. 45.

⁷⁹ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 81.

⁸⁰ Стенографски дневници на XXI Обичновеното народно събрание, III редовна сесия, С., 1925, с. 47; в-к Слово, бр. 1024, 31. окт. 1925. год..

⁸¹ *Мир*, бр. 7603, 28. окт. 1925. год.

⁸² Стенографски дневници на XXI Обичновеното народно събрание, III редовна сесия, С., 1925, с. 47; в-к Слово, бр. 1024, 31 окт. 1925 г.

⁸³ *Мир*, бр. 7603, 28. окт. 1925. год.

⁸⁴ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 110.

⁸⁵ Стенографски дневници на XXI Обичновеното народно събрание, III редовна сесия, С., 1925, с. 46.

У селу Лехову запаљене су 4 куће, а у селу Чучулигову број запаљених кућа био је много већи, док је у селу Марикостинову 70-годишњи старац изгорео у запаљеној колиби.⁸⁶

У завршном извештају Анкетне комисије Савета ЛН је констатовано да је локално становништво претрпело губитке у стоци, пољопривредним производима, покућству и др. Оно што нападачи нису могли да узму и однесу у Грчку, то су залили петролејом, разбацали, поломии или уништили како не би могло бити употребљено. Потресен свим оним што је видео у селима Лехово и Петрово, амерички дописник П. Х. Маркам је написао: „Та два села, од оних десет опљачканих, прави су доказ необузданог и бескрајног грчког разбојништва“.⁸⁷ Уколико се уз материјалне губитке, који су били последица грчког оружаног упада и окупације, обрачуна и штета настала због необављања радних активности, њихова укупна вредност износи 7.000.000 лева.

Изненађено наглим оружаним упадом грчке војске, локално бугарско становништво је побегло ка унутрашњости без одеће и хране, при чему су „њихова имања ... била читаву недељу дана остављена без надзора“⁸⁸ што је грчкој војсци и комитама омогућило неметану пљачку и паљевину.

На име обештећења за материјалне губитке и штету коју је претрпела бугарска држава током грчке оружане агресије у Пиринској Македонији, међународна Анкетна комисија одредила је суму од 20 000.000 лева, коју је Грчка морала да плати у одређеном року од неколико месеци. Из документованих доказа је очигледно да та сума није била довољна да покрије све материјалне губитке и штете, нанете током грчког напада. Нека села су тако на име обештећења добила само половину суме неопходне за потпуно покривање штете.

Посебно су тешки били губици у људским животима. То је био и разлог због чега је Савет ЛН оформио међународну анкетну комисију, која је учинила све да се утврди број и карактер тих губитака. Према завршном извештају, штете и губици Бугарске били су следећи: 12 убијених људи (седам цивила и пет војних лица), 19 рањених (11 цивила и осам војних лица), три силоване жене и три девојке. Тај број је много мањи од реалних губитака у људству бугарске државе зато што је међународна Анкетна комисија била принципијелна у свом становишту да „случајеви убијених или рањених добровољаца-милиционера не могу да буду узети у разматрање“.⁸⁹ По-

⁸⁶ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 223, л. 164.

⁸⁷ *Слово*, бр. 1024, 31.X. 1925. год.

⁸⁸ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 164.

⁸⁹ Йонов, М. и К. Калинска, Нови документи за интервенцијата на гръцката армија в Петричко през октомври 1925 година – ВИС, 1995, № 5, с. 161.

живајући се на све то, а узевши у обзир смрт грчког капетана Василијадиса као парламентарца у рејону Демир-Капије током насталог пограничног инцидента, међународна Анкетна комисија констатује да би „сума, коју грчка влада треба да плати бугарској влади као обештећење за штете материјалног и моралног карактера, плус сума која је одређена за однете непокретности могла да буде ... 10 милиона лева“. Био је то предлог комисије Савета ЛН који је Комитет Савета требало да верификује током децембра 1925. године.

Реални губици у људству које је имала Бугарска износе: 18 убијених људи (10 цивила, четири добровољца-милиционера и четири војна лица), 20 рањених, три силоване жене и три девојке, као и једно дете нестало без трага, тј. укупно 45 особа.⁹⁰

Укупна сума за обештећење, коју је одредила Анкетна комисија Савета ЛН, коју је због причињених људских и материјалних губитака Грчка требало да плати бугарској држави у року од 2 месеца, износила је 30.000.000 лева.

На основу извршених истраживања, констатација и закључака, током своје мисије за објашњење узрока, повода, карактера и последица грчко-бугарског оружаног конфликта, Комисија је разрадила препоруке за Савет ЛН, чија би реализација требало да спречи будуће оружане сукобе између двеју суседних балканских држава. Имајући у виду особине пограничних служби на грчко-бугарској граници током послератног периода, у свом извештају од 28. новембра 1925. године међународна Анкетна комисија предлаже да се изврши селекција током постављања командних и редовних кадрова за обезбеђење државних граница, осигурање сталних телефонских веза између граничних стража и њихових команди, те да удаљеност између караула с обе стране не буде мања од 500 м како би се искључила могућност непосредног сукоба између бугарских и грчких граничара. Анкетна комисија Савета ЛН предлаже да се предложене конкретне мере и реформе у пограничној служби на бугарско-грчкој граници реализују под непосредним руководством двојице неутралних шведских официра, који морају две године служити у војскама двеју суседних држава и примати плату од њихових влада. Међународна комисија је предложила и систем конкретних мера за правовремено елиминисање могућих пограничних сукоба: сусрети официра – представника једне и друге земље, али у присуству бар двојице неутралних официра, а у случају избијања озбиљнијих пограничних инцидената, обавезна је интервенција Мировне комисије која ће деловати на Балкану под окриљем ЛН.⁹¹

⁹⁰ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 52-57; а. е. 258, л. 79.

⁹¹ ДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 224, л. 169-170.

Упоредо с тим, као предзаштитна мера за спречавање будућих пограничних инцидената и оружаних сукоба двеју суседних држава и очување мира на Балкану, упућен је предлог за финансијско обештећење македонских Бугара, који због стицаја околности после Првог светског рата нису били у стању да се врате у своје домове.

Из наведених чињеница очигледно је да је правовремена интервенција Савета ЛН и његове овлашћене Анкетне комисије за елиминацију грчко-бугарског оружаног сукоба током октобра 1925. године умногоме допринела нормализацији односа две суседне државе, успостављању мира и спречавању новог рата на Балкану. Одређену заслугу за утврђивање ЛН као фактора за прекид првог оружаног сукоба после светског рата и за успостављање мира у региону имају секретар и председник Савета ЛН – Е. Драмонд и А. Бријан, и непристрасне констатације и закључци међународних представника специјално постављених и послатих од стране Савета ЛН и комисија и представника у рејону борбених дејстава.

Katerina Danailova, PhD

VELIKO TRNOVO (BULGARIA)

THE ROLE OF THE LEAGUE OF NATIONS TO MAINTAIN PEACE IN THE BALKANS IN 1925

(Summary)

This publication is intended to demonstrate that the League of Nations is the main factor to resolve the armed conflict between Greece and Bulgaria and preserving peace in the Balkans in October 1925. A peaceful proposal by President Wilson to the European powers on 18 December 1916 for the formation of an international organization to ensure peace throughout the world quickly „matures“ and took place on January 25, 1919.

Peace building emerged as a priority in the work of the League of Nations. According to Art. 10 of its Statute, each State Party to the international organization is obliged to respect the territorial integrity of member states in the organization. Greek-Bulgarian armed conflict constitutes a League of Nations touchstone from which you will see how it is not only proclaimed but it is an actual international organization that is able to eliminate the conflict. Moreover, both involved in armed conflict countries are members of the League of Nations.

Chronological limits of the treated problems include the time from 22 of October to 12 of December 1925. The intervention of League of Nations to end the Greek-Bulgarian armed conflict is a verbal note from Bulgarian govern-

ment to secretary of the Council of League of Nations Sir Eric Dramond in which insists on the convening of an emergency to resolve the conflict on 22 October 1925. Sir F. Dramond immediately informed the Chairman Aristied Brian and had decided to convene an extraordinary session of Council of League of Nations in Paris on 26 that month. As a result of coordination between them F. Briand sent a telegram with the same content to governments of countries involved in a conflict on 23–24 October. Informing the governments decision to convene an emergency in connection with the Greek-Bulgarian armed conflict, two countries are urged to comply with Art. 12 of the League of Nations Covenant, they are forbidden to resort a war. During the XXXVI session dedicated to the Greek-Bulgarian armed conflict, are held five meetings in 1925 from 26 to 30 October.

The action of the military attaches-Delta, Dzhayns and Visconti, whose mission started on 27 October and ended on 9 November, 1925 deserves attention. The Council of League of Nations formed an international committee to clarify the reasons, occasion, and the consequences of the Greek-Bulgarian armed conflict, and also measures to prevent future ones. The Presidency is entrusted to the British ambassador in Madrid Horast Rambold, its members are the French General Major General Serini, Italian General Major Ferario, Plenipotentiary Minister of Sweden in The Hague de Adlerkroyts a member of the Dutch Parliament Droklever Fortuin. Abraham H. is a Secretary of the committee and Captains Metheny, Sispendes and Pietromarko are his assistants.

The report of O. Chamberlain referred to the functions and duties of the International Inquiry committee. Its members have to develop and make specific proposals to the Council of League of Nations to prevent future armed conflicts between the two countries.

The examined documents demonstrated undeniable desire for objectivity and impartiality of the International Inquiry committee. It describes the attack of the Greek army on 22 October 1925 as a deliberate intervention in the territory of sovereign Bulgaria.

УДК 358.119(497.1)"1930/1941"

Капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ТЕНКОВСКЕ ЈЕДИНИЦЕ У ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1930–1941)*

АПСТРАКТ: Чланак прати мирнодопски развој тенковских јединица у војсци Краљевине Југославије. Обрађене су набавке тенкова, развој формације и обука. Рад је рађен на основу грађе из Војног архива, Архива Југославије, Књига формације југословенске војске, Службеног војног листа и литературе.

Српска војска која је представљала основу за изградњу оружаных снага Краљевине Југославије, није имала сопственог ратног искуства са употребом тенкова, будући да та најсавременија борбена средства које је дао Први светски рат нису коришћена на Солунском фронту. И поред првих покушаја из 1919/20. да се у наоружање војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца уврсте и тенкови, они су набављени тек из средстава француског ратног зајма од 300 милиона франака крајем двадесетих година.¹

Реч је о 21 тенку *Renault FT*.² Првих 10 француских тенкова испоручено је у априлу 1929. а осталих 11, преко Дубровника, 8. јула

* У наслову користимо израз „тенковске“ уместо „окопне“ јединице, јер су у Краљевини Југославији у окопне јединице поред тенковских спадали и окопни железнички возови, о којима неће бити речи, док су ван њих биле тенковске јединице у саставу Коњице, о којима ће бити речи у даљем тексту.

¹ О томе видети наш рад: Д. Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2004, стр. 121–136.

² М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, стр. 121.

исте године.³ Тада набављени француски тенкови били су типа *Рено ФТ 17* и *Рено-Кегрес*. Тенкови типа *Кегрес* имали су гумирани гусеничасти ланац и представљали су модификовану и покретљивију верзију од ратних модела.⁴ У априлу 1930. формирана је у Крагујевцу и прва тенковска јединица у југословенској војсци – чета састављена од 11 тенкова *Renault Kегress*.⁵ Од преосталог материјала (10 тенкова *Renault FT 17*) формирана је касније и друга чета чије је седиште било у Београду.⁶ Тенковска чета из Крагујевца пребачена је наредне 1931. године у Калиновик код Сарајева, где је служила за практичну обуку полазника Пешадијске и артиљеријске официрске школе.⁷

Нови импулс раду на изградњи оклопних јединица у југословенској војсци дао је средином 1932. године командант Треће армијске области са седиштем у Скопљу, дивизијски генерал Милан Ђ. Недић.⁸ Он је предложио један за оне прилике изузетно напредан план реорганизације и модернизације војске, на чију израду су делимично имали утицаја и француски официри – инструктори који су боравили у Југославији од 1928. до 1936. године.⁹ У том плану који је југословенски Генералштаб разматрао до почетка 1934, генерал Недић између осталог предвиђа и постојање моторизованих трупа које би чинили по један батаљон тенкова за сваки од шест корпуса оперативне војске и један батаљон оклопних аутомобила за коњички моторизовани корпус.¹⁰ Те трупе биле би у стручном

³ Према: *Западни Покрајини*, София, 25. 06. 1930; АЈ, 38–364–19; У нашем раду „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“ ову набавку датирали смо у недостатку конкретних извора на почетку 1930. године, што овом приликом исправљамо.

⁴ Тенк *Renault Kегres M28* био је борбено оклопно возило са два члана посаде, борбене масе од седам тона, дужине 461 cm, ширине 195 cm и висине 229 cm, са четвороцилиндричним мотором Рено 18 од 4480 кубика. Оклоп куполе био је дебео од 16 до 22 mm, а оклоп тела од шест до 16 mm. Тенк је био наоружан митраљезом Хочкис калибра осам mm или топом *Pito* (SA 18) калибра 37 mm. Борбени комплет састојао се од 4800 метака или 237 граната. Имао је резервоар од 100 литара. Радијус дејства био му је 35 km на путу и 20 km на терену. Савладавао је препреке висине до 60 cm, успоне до 45° и ров ширине до 135 cm.

⁵ Д. Денда, н. д, стр. 33.

⁶ О томе посредно говори извештај британског војног изасланика за 1936. годину. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji - godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*. (priredio Živko Avramovski), II, Beograd-Zagreb, 1986, стр. 480.

⁷ М. Ђелажас, н. д, стр. 121; Исто и: Д. Денда, н. д, стр. 34.

⁸ Архив Војноисторијског института, Пописник 17, кутија 97, фасцикла 1, регистарски број 10, даље: АВИИ, П-17, К-97, Ф-1, р. б. 10; Извод из предлога команданта Треће армијске области, Стр. Пов. Ђ. О. Бр. 1233/32 од 14.02.1934.

⁹ О француским официрима-инструкторима видети: М. Ђелажас, н. д, стр. 221–229.

¹⁰ Опширније о моторизацији у југословенској коњици видети: Д. Денда, „Моторизација коњице у Краљевини Југославији“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд 2008, стр. 38–65.

смислу под заједничком командом.¹¹ План је представљао основу за изградњу оклопних и механизованих јединица југословенске војске у наредном периоду њиховог развоја.

На отпочињање његове реализације свакако је одређеног утицаја имала и чињеница да се, по личној жељи краља Александра I Карађорђевића, на месту начелника Главног генералштаба од јуна 1934. године нашао творац плана, генерал Милан Недић. Након краљеве погибије у Марсељу Недић је веома брзо смењен са тог положаја јер није био по вољи министру војном Петру Живковићу.

И нови начелник Главног генералштаба генерал Љубомир М. Марић, који је на том положају заменио Милана Недића у марту 1935, наставио је са радом на претходно разрађеном плану за осавремењивање војске. На бржи развој формације оклопних јединица и набавку нових тенкова у југословенској војсци значајан утицај имала је и међународна криза изазвана италијанским нападом на Етиопију.¹² Нова набавка тенкова остварена је у јеку Абисинске кризе, кроз француску бесплатну испоруку војне помоћи.¹³ Материјал је у строгој тајности транспортован из Француске у две партије, 1935. и 1936. године. Транспорт се обављао железницом до Марсеја, а затим бродом за Југославију. Према извештају в. д. југословенског војног изасланика у Француској пуковника Ђорђа Глишића, последњи су у Југославију допремљени тенкови.¹⁴ Према Милу Бјелајцу, реч је о 20 половних тенкова *Renault F. T.*¹⁵ Целокупан материјал добијен од Француске по конвенцији на бесплатну позајмицу био је укњижен код Војнотехничког завода и распоређен по дивизијским убојним слагалиштима тек после марта 1937. године.¹⁶

Још једна набавка тенкова остварена је такође средином тридесетих година из Пољске,¹⁷ по свој прилици на основу контаката у оквиру споразума о размени ратног материјала између Пољске и Југославије из 1932. године. Тада је набављено 14 тенкова *Renault F.T.*¹⁸ Након нових набавки ових оклопних борбених средстава од њих и по-

¹¹ АВИИ, П-17, К-97, Ф-1, р. б. 10; Извод из предлога команданта Треће армијске области, Стр. Пов. Ђ. О. Бр. 1233/32 од 14. 02. 1934.

¹² АВИИ, П-17, К-130, Ф-3, р. б. 50.

¹³ М. Бјелајас, *н. д.*, стр. 121; АВИИ, П-17, К-203, Ф-4, р. б. 31, Војни изасланик КЈ у Француској, Стр. Пов. Бр. 61 од 27. новембра 1934; Министарство војске и морнарице, Артиљеријско-техничко одељење Стр. Пов. АТ. Бр. 3992 од 30. 11. 1934.

¹⁴ АВИИ, П-17, К-204, Ф-3, р. б. 6.

¹⁵ М. Бјелајас, *Војска Краљевине SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 121.

¹⁶ АВИИ, П-17, К-217, Ф-3, р. б. 1.

¹⁷ Н. Ђокић, „Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине Југославије“, *Токови историје*, 1–2, Београд, 2008, стр. 180–181.

¹⁸ До укупног броја тенкова набављених из Пољске дошли смо када смо од укупног броја тенкова *Renault FT 17* и *Renault Keggess* из прве половине 1937. године (55) одузели број тенкова набављених у Француској (41).

стојећих тенкова формиран је у септембру 1936. године Батаљон борних кола.¹⁹ За команданта батаљона постављен је пешадијски потпуковник Павао Ј. Беговић, до тада наставник Пешадијске официрске школе у Сарајеву.²⁰ Када је формиран, батаљон је још увек био само у кадровском саставу. Постојала је и даље само једна чета тенкова у Београду у коју су упућени на обуку сви официри одређени на службу у батаљону. Чета за обуку имала је довољно подофицира у свом саставу за сваки тенк, и учествовала је на паради за краљев рођендан у септембру 1936. године.²¹ Када је коначно марта 1937. тенковски батаљон оформљен у пуном саставу, југословенска војска је имала укупно 55 тенкова *Renault FT17* и *Renault Kегresse*.²² Две чете Батаљона борних кола, које су коришћене за обуку, биле су деташоване у Загреб и Сарајево, док је једна остала у Београду.²³

У децембру 1935. земља је закључила и деветогодишњи кредит за набавку наоружања у Чехословачкој у износу од 450 милиона чешких круна, са каматом од 6%. Ова набавка наоружања била је у виду компензационог посла.²⁴ Након обезбеђивања материјалне основе за допуну наоружања и опреме, 1936. године донета је нова *Уредба о формацији војске у мобилно и ратно доба* и усвојен нови, односу на 1934. годину редуковани план изградње оклопних јединица. План је предвиђао набавку 36 лаких, 66 средњих тенкова и осам коњићких танкета.²⁵ Средње тенкове и материјал за моторизацију коњице требало је набавити у Чехословачкој од фирми *Česko-Moravska Koblen-Danek* и *Škoda*.²⁶

С циљем предузимања потребних мера за набавку недостајуће спреме, Главни генералштаб је 22. јула 1936. упутио министру војном и морнарице преглед потребне спреме коју је требало набави-

¹⁹ Ађ. Бр. 21471 од 11. 09. 1936, *СВЛ* 1906/1936.

²⁰ Ађ. Бр. 22172 од 15. септембра 1936; *СВЛ* 1936/1998.

²¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, друга knjiga, стр. 480, Извештај за 1936.

²² АВИИ, П-17, К-14, Ф-1, р. б. 36/2; *Преглед ратне опреме војске по артиљеријско-техничкој грани са подацима о извршеном смањењу у односу на преглед Главног ђенералштаба*.

²³ АВИИ, П-17, К-33 j, Ф-8, р. б. 29.

²⁴ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd, 1975, стр. 175–176; За лиферације из Чехословачке Југославија је имала да извози у вредности годишњих отплата кредита олово, цинк и бакар, или да отплаћује у девизама 75% вредности уговореног наоружања, а 25% у динарима који би се користили за туристички промет.

²⁵ АВИИ, П-17, К-134, Ф-4, р. б. 1, лист 12; *Преглед наоружања које ће се имати у војсци по новој ратној формацији, а после усвојених редукција*.

²⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, друга knjiga, стр. 481; Извештај војног изасланика за 1936. годину.

ти у две етапе. Средства за набавку 66 средњих тенкова за наоружање два батаљона од по три тенковске чете²⁷ и коњичких танкета, са потребном топовском муницијом ушла су у први ред хитности.²⁸

Од предвиђених оклопних борбених средстава реализована је само набавка једне чете од осам коњичких танкета *Škoda ŠID*²⁹ која је испоручена из Чехословачке у лето 1937. године, док је набавка средњих тенкова остављена за касније, вероватно због њихове недовољне усавршености. Од шкодиних танкета је формиран Ескадрон брзих борних кола.³⁰ Југословенска војска је тако 1937. године располагала са укупно 63 тенка.³¹

План изградње тенковских јединица у светлу југословенских ратних припрема

Након аншлуса Аустрије (у марту) и комадања Чехословачке (у октобру 1938) у југословенској војсци почело се много озбиљније размишљати и о појачању сопствених оклопних јединица. Новим планом наоружања (реферат *Спрема државе за рат*), који је из Организацијског одељења Главног генералштаба био достављен министру војном и морнарице, армијском генералу Милутину Ђ. Недићу 20. новембра 1938, била је предвиђена и набавка модерних тенкова. План се у основи држао смерница датих у предлогу министровог брата, генерала Милана Ђ. Недића из 1932–1934. године.

Према плану, требало је за сваку армију формирати по један батаљон средњих тенкова (укупно седам), а за располагање Врховној команди један батаљон тешких тенкова. Ради тога било је потребно набавити 252 средња тенка (по 36 за сваки од седам бата-

²⁷ Свака чета имала је по 10 тенкова, док су три тенка била у батаљону у резерви. Требало је да тенкови буду наоружани једним топом од 37 mm и са два митраљеза, као и са четири шарже (512 граната) за сваки топ.

²⁸ АВИИ, П-17, К-134, Ф-4, р. б. 1, лист 12; *Преглед наоружања које ће се имати у војсци по новој ратној формацији, а после усвојених редукција.*

²⁹ Тенк *Škoda SID (T32)* био је борбено оклопно возило масе 5.800 kg са слабим оклопом (8 до 30 mm) и посадом од два члана. Висина тенка била је 180 cm, ширина 205 cm и дужина 359 cm. Тенк је покретао четвороцилиндарни мотор од 3770 кубика и 60 KS. Могао је развити максималну брзину од 31 km/h. Био је наоружан топом А-3 калибра 37 mm, који је сматран једним од најбољих противоклопних оруђа оног времена, и митраљезом VZ Zbrojovka.

³⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, друга knjiga, стр. 584–585; Извештај војног изасланика за 1937. годину.

³¹ АВИИ, П-17, К-218, Ф-5, р. б. 23; *Преглед ратне опреме војске по артиљеријско техничкој грани* из 1937. године.

љона) и 36 тешких тенкова.³² Након израде плана министар војни армијски генерал Милутин Недић је 23. децембра 1938. поднео усмени реферат председнику Министарског савета др Милану Стојадиновићу, на шта је наредног дана уследио захтев да се припреме детаљна обавештења о најхитнијим потребама војске у наоружању и опреми, како би се могао утврдити годишњи финансијски ефекат и изградити финансијски програм за предложене набавке и за ванредни кредит. Реферат са детаљним обавештењима упућен је из Главног генералштаба 13. фебруара 1939. године. Прорачун је рађен према одобреним средствима од три милијарде динара из *Фонда народне одбране*.³³ Након Стојадиновићевог пада даљи рад на остваривању овог програма преузела је влада Драгише Цветковића.

Тако је, када је већ свима било јасно да ће свет бити захваћен ратним сукобом, средином 1939. усвојен, у главним цртама, нови програм наоружања југословенске војске. Када су у питању тенковске јединице, план је у првој етапи (до краја 1940. године) предвиђао набавку свега једног батаљона средњих тенкова (36), а у другој етапи (до краја 1942. године) још 252 тенка (од тога 216 средњих и 36 тешких), при чему су задржана решења из предлога од фебруара 1939. године.³⁴ Из изреченог се може закључити да је набавка тенкова изгубила приоритет у односу на план попуне наоружања и опреме из 1936. године. На челу Главног генералштаба се у моменту када је план предложен и модификован налазио армијски генерал Душан Т. Симовић. Симовић је нешто пре него што ће доћи на место начелника Главног генералштаба био аутор рада у којем је, на основу искуства из Шпанског грађанског рата, тврдио да је значај тенкова за будући рат прецењен.³⁵ Са овим гледиштем слагао се и извештај југословенског војног изасланика у Паризу о истој теми из октобра 1938. године,³⁶ тако да уопште не чуди што је набавка већег броја тенкова остављена за другу етапу (1941/42. године).

Како је до одлуке о усвајању програма попуне наоружања и опреме и осталих мера битних за припрему државе за рат дошло

³² АВИИ, П-17, К-84, Ф-5, р. б. 34; *Стање нашег наоружања и опреме војне силе за рат*; Реферат Главног генералштаба министру војном; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 2595 од 20. новембра 1938.

³³ АВИИ, П-17, К-135, Ф-1, р. б. 6; Стр. Пов. Ђ. Бр. 560 од 13. фебруара 1939; Министар војни – министру финансија г. Војину Ђуричићу.

³⁴ АВИИ, П-17, К-85, Ф-2, р. б. 22; Пов. Бр. 3460 од 18. 07. 1939; Инспекција земаљске одбране – начелнику Главног генералштаба.

³⁵ Д. С., „Поуке из грађанског рата у Шпанији о употреби борних кола“, *Ратник IV*, Београд, 1938, стр. 114–128.

³⁶ АВИИ, П-17, К-95е, Ф-2, р. б. 4; К. Пов. Бр. 1071 од 01. 10. 1938.

тек на седници Министарског савета од 29. јуна 1939. године,³⁷ дакле у предвечерје рата, могућности за његову реализацију и поред договорених иностраних кредитних линија наишле су са избијањем ратних сукоба на европском континенту на нове тешкоће. Људи у југословенском војном врху били су свесни да је, с обзиром на избијање рата, сигурност испорука порученог материјала подједнако неизвесна, ма у којој држави био поручен, ако дотична држава ступи у рат. При ондашњим приликама, будући да је било мало држава којима није претио рат, изван ризик био је неизбежан. Утолико пре што често поједине државе у које би се евентуално имало нешто више поверења нису биле у могућности да Југославији фабрикују потребан ратни материјал или да дају потребне кредите уколико би те фабрикации и ти кредити уопште конвертовали са политичког гледишта.³⁸

Југословенска влада успела је до јула 1939. да обезбеди кредите од 500.000.000 лира за набавке у Италији, од 100.000.000 до 200.000.000 марака за набавке у Немачкој,³⁹ 600.000.000 чешких круна за набавке у Чешко-Моравском протекторату, као и француски кредит у износу од 600.000.000 франака од којих је 100.000.000 требало да буде употребљено за подизање две фабрике целулозе, док би остала средства требало да буду употребљена за набавку

³⁷АВИИ, П-17, К-85, Ф-2, р. б. 22; Пов. Бр. 3460 од 18. 07. 1939; Инспекција земалске одбране – начелнику Главног генералштаба.

³⁸ АВИИ, П-17, К-135, Ф-1, р. б. 29; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни одсек, Стр. Пов. Ђ. Бр. 2202 од 01. 05. 1939 – Министру финансија.

³⁹ Са Југославијом су од почетка 1939. године вођени преговори за добијање немачког кредита за набавку наоружања и ратних авиона, у износу од 200–240 милиона рајхсмарака. Прва фаза југословенско-немачких преговора завршена је потписивањем тајног протокола 5. јула 1939. године, који је предвиђао испоруку оружја на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи кредит. Иако се у току преговора говорило о кредиту од 200 милиона рајхсмарака, текстом тајног протокола није био одређен износ кредита, већ је то остављено да се решава касније. То је давало могућност Немачкој да стално врши притисак на Југославију и условљава конкретне уговоре политичким и економским концесијама. Немачка је одустала од захтева за делимичну отплату кредита у девизама, али је наметала Југославији обавезу да половину износа одобреног кредита исплати допунским испорукама важних сировина. Поред тога, Немачка је обезбедила и добијање концесије за екстраживање и експлоатацију нафте у Југославији. Према: Ђ. Аврамовски, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Београд, 1972, стр. 79–80; Немци су такође рачунали да у кредит од 200 милиона рајхс марака уђе и наоружање из Шкодиних завода чија је испорука још раније била уговорена са бившом Чехословачком, а чија је вредност износила око 70 милиона рајхсмарака, али сада под новим, не тако повољним условима. Према: Л. Свјетић, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Београд 1975, стр. 214.

ратног материјала. У Великој Британији Југославији је био одобрен само кредит у износу од 500.000 фунти стерлинга, који није смео бити прекорачен из девизних разлога.⁴⁰

Након немачког напада на Пољску, склапање уговора о испорукама немачког наоружања Југославији није било извесно и поред тајног протокола од 5. јула 1939. и стално је одлагано по личној инструкцији Хермана Геринга. Југословенска влада је инсистирала код немачке стране да се отворено каже да ли ће се наставити са испорукама наоружања или неће, како би знала како да се оријентише. На поновљена инсистирања југословенске стране, Геринг је 19. септембра одлучио да се Југославији испоруче ратни материјал и авиони само за заиста важне и опипљиве економске противуслуге, као што је било добијање већих количина бакра, олова, цинка и конопље за којима је немачка индустрија имала велику потребу.⁴¹

Ипак Југославија у овом периоду није била без сопствених аду-та за потребе отежане размене.⁴² После преговора вођених у Београду крајем септембра и почетком октобра 1939. са немачком страном, 5. октобра је у главном граду Југославије потписан тајни протокол којим је предвиђена испорука немачког наоружања Југославији у замену за важне стратешке сировине по принципу *из руке у руку*. Овим је анулиран протокол од 5. јула 1939. који је предвиђао испоруку оружја на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи кредит. Уместо тога, Југославија је била принуђена да целокупну вредност примљеног наоружања исплати истовременим испорукама стратешких сировина.⁴³ За југословенску страну били су веома неповољни и услови за испоруке „Шкодиног“ наоружања, на које је одлазило 73% вредности, а које је такође ушло у уговор. Наиме, не-

⁴⁰ АВИИ, П-17, К-85, Ф-2, р. б. 22; Пов. Бр. 3460 од 18.07.1939; Инспекција земалске одбране – начелнику Главног генералштаба.

⁴¹ Ž. Avramovski, „Ekonomske i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, стр. 80.

⁴² Од каквог су значаја за ратну привреду Немачке и Италије биле југословенске стратешке сировине сведочи и чињеница да су се Италијани надметали са Немцима, са којима се првобитно озбиљно преговарало о набавци материјала за моторизацију коњичких дивизија, нудећи југословенском генералштабу наизглед знатно повољније цене и организацијска решења, што је утицало на то да се и поред дуготрајних и добро припремљених преговора са Немцима Југословени ипак одреде за италијанску понуду. Видети опширније: *Априлски рат 1941*, Зборник докумената, I, Београд, 1967, стр. 417–419; *Документ бр. 125*: Извештај немачког официра за везу код Рајхсбанке од 20. октобра 1939. Штабу за војну привреду о закљученим југословенско-немачким преговорима за испоруку наоружања Југославији и уређењу плаћања ових лифериција.

⁴³ Ž. Avramovski, „Ekonomske i politički ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, стр. 80.

колико година раније уговорена набавка наоружања на кредит у Чехословачкој из „Шкодиних“ завода, која је већ била отплаћена и по уговорима већ доспела за испоруку, подвргнута је под много неповољније одредбе новог споразума, према којем су ранија југословенска плаћања рачуната као клириншки салдо, док је сада за наоружање поново требало платити стратешким сировинама.⁴⁴

Када су у питању тенкови, „Шкодини“ заводи су крајем септембра 1939. понудили комплетан материјал за цео пук борних кола. Поред осталих моторних возила, понуђена су 144 средња тенка *Škoda T12* (120 + 24 резервна за паркову чету). Такви тенкови били су у наоружању бивше чехословачке и румунске војске, с тим што су Југословени тражили да тенк буде наоружан топом калибра 47 mm и са два митраљеза 7.9 mm. Поред тога, нешто пре „Шкодине“ понуде, стигла је и понуда фирме *Koblen-Danek*, која је нудила лаке тенкове за потребе моторизације југословенске коњице.⁴⁵ На седници одржаној 24. октобра 1939. начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног и морнарице предложио је Комисији за набавку наоружања да се изврши набавка понуђених „Шкодиних“ средњих тенкова *T12*. Комисија се ипак одлучила да прво преко војног изасланика у Румунији прикупи податке о тамошњим резултатима испитивања „Шкодиних“ тенкова те да се покуша да се од војног изасланика у Немачкој добију подаци о оригиналним немачким тенковима који су примењивани у дотадашњим ратним операцијама. Комисија је такође била и мишљења да од Главног генералштаба треба тражити информације о врсти и тежини тенкова који се планирају за наоружање југословенске војске, као и о дебљини њиховог оклопа и наоружању, па да тек онда размотри коначну одлуку о набавци.⁴⁶

Крајем 1939. године на дневном реду нашло се и питање набавке тенкова за потребе модернизације југословенске Коњице. Наиме, командант Коњице, дивизијски генерал Драгослав Миљковић који се вратио из обиласка коњичких јединица Немачке и Италије, предложио је на 156. седници Комисије за набавку наоружања, одржаној 21. децембра 1939. године да се у новој формацији југословенских коњичких дивизија предвиде и дивизиони борних кола

⁴⁴ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, стр. 227.

⁴⁵ АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 143. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 14. октобра 1939. године*; „Шкодини“ тенкови нуђени Југословенима разликовали су се од претходне верзије и по оклопу који је појачан тако да је његова дебљина износила 30 mm, 25 mm, 16 mm и 10 mm. Маса тенка је због тог порасла на 12,5 тона а покретао га је мотор од 135 KS.

⁴⁶ АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 146. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 24. октобра 1939. године*.

(тенкова). Предлог је подржао и члан Комисије, дивизијски генерал Милан Раденковић. Раденковић је сматрао да је корисније набавити тенкове, него оклопне аутомобиле.⁴⁷

Испитивања чешких тенкова започела су у децембру 1939. године. Комисија за испитивање тенкова одређена је наређењем министра војске и морнарице Пов. А. Т. Бр. 21823 од 12. децембра 1939. године. Испитивање је вршено са тенковима *Škoda ŠIJ* (од 5,9 тона) и *Škoda ŠII-a* (од 12,5 тона) и тенковима *L. T. H* фирме *Koblen-Danek* (од 7,5 тона). Комисија је средином јануара 1940. предложила министру војном и морнарице да се за наоружање југословенске војске набаве средњи тенкови *Škoda ŠII-a* и лаки тенкови *L. T. H*. које је производила фирма *Koblen-Danek*, с тим да се овласти начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства да тражи од фирми да до крајњих граница смање рокове испоруке.⁴⁸

Истовремено су преговори о набавци наоружања, укључујући и тенкове, вођени и са Француском. Француски војни изасланик у Београду је почетком јула 1939. тражио од Париза оружје за Југославију. Едуард Даладје је 19. јула обећао југословенском посланику Божидару Пурићу нове пошиљке хаубица, топова и тенкова. Б. Пурић је 31. јула опет затражио оружје и добио нешто из француских стокова.⁴⁹ За тенкове тада није добијен никакав одговор.⁵⁰ Ипак, до немачког напада на Пољску од француског зајма од 600 милиона франака искоришћена је само прва транша од 100 милиона намењена за изградњу фабрика целулозе. Остали износ због ратног стања у Француској и компликација око набавки материјала за потребе рата никада није реализован.⁵¹

У новонасталој ситуацији, начелник југословенског Главног генералштаба генерал Душан Симовић је у октобру, новембру и децембру 1939. у Београду водио преговоре са представницима фран-

⁴⁷ АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 156. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 21. децембра 1939. године.*

⁴⁸ АВИИ, П-17, К-207, Ф-1, р. б. 21; *Записник са 160. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 15. јануара 1940. године.* Када су тенкови *L. T. H*. у питању, према препоруци Комисије, пре дефинитивне поруџбине требало је извршити пробе гађања, које комисија није извршила, пошто је послати тенк био без наоружања, као и појачати оклоп са 10–12 mm на 15 mm, док се од набавке тенка *Škoda ŠIJ* одустало због тога што он није био у стању, због малих димензија, да савлада озбиљније земљишне препреке, па тако није био подесан за напад на озбиљније утврђене положаје, већ се могао користити само за поједине тактичке радње (извиђање, гоњење...).

⁴⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985, стр. 416.

⁵⁰ АВИИ, П-17, К-85, Ф-3, р. б. 12; *Набавке из страних држава.*

⁵¹ Детаљније видети: V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd, 2006, стр. 222–226.

цуске Врховне команде, британског Империјалног генералштаба и представницима команданта француских трупа у Сирији, генерала Вегана у вези са потенцијалним отварањем фронта на Дунаву од стране сила Балканског савеза (Румуније, Југославије, Грчке и Турске). Сврха преговора била је, према генералу Симовићу, да се од савезника добије и потребно наоружање, укључујући и тенкове.⁵²

Ипак, пресудан за успех набавке тенкова од Француза био је споразум са Немачком, будући да је задирао у њихове економске интересе. Наиме, Југославија је, после потписивања споразума са Немачком у октобру 1939, који се односио и на испоруке руда, увела мере за контролу западних рудника (Бор, Трепча...). Те мере наишле су на оштре француско-британске протесте 14. новембра 1939. године. Кнез Павле Карађорђевић и Александар Цинцар - Марковић одговорили су захтевом за оружје. Одмах затим су у Београд стигле француске и енглеске мисије. Енглеско-југословенски уговор потписан је 20. децембра 1939, а нови уговори у јануару 1940.⁵³ Протокол са списком ратног материјала који је набављен из Француске у замену за испоруку бакра потписан је 24. децембра 1939. године.⁵⁴ Захваљујући том Протоколу у пролеће (април) 1940. набављена су и пристигла за југословенску војску 54 тада модерна тенка *Renault R35*.⁵⁵

Док су тенкови из Француске набављени, предузете акције за набавку из Чешко-Моравског протектората остале су без резултата. Наиме, Немачка је, због ратних услова и потреба Вермахта, ограничавала испоруку наоружања из „Шкоде“. Тако су транспорти наоружања из „Шкоде“ намењени Југославији враћени са југословенске границе.⁵⁶ Југословенски војни врх наставио је са актив-

⁵² АВИИ, П-16, К-8, Ф-1, р. б. 2, лист 136; Душан Симовић, *Мемоари армијског генерала*.

⁵³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 427.

⁵⁴ АВИИ, П-17, К-135, Ф-4, р. б. 35; Стр. Пов. Ђ. Бр. 9756 од 30.12.1939 – министру иностраних послова Александру Цинцар - Марковићу.

⁵⁵ М. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, Beograd, 1968, стр. 8–9; V. Vinaver, „Jugoslovensko-engleski ugovor o isporuci naoružanja 1940. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 5, Beograd, 1966, стр. 85; V. Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, стр. 297, 361; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, стр. 429; Укупно је у Југославију, Румунију и Турску послато 235 ових тенкова, иако је Француска у свом арсеналу оставила само 500 ових борбених средстава. Новонабављени тенкови су по тадашњој категоризацији, будући да су били масе веће од 10 тона, спадали у средње тенкове, али ће их њихово наоружање (топ калибра 37 mm и митраљез) убрзо сврстати у категорију лаких оклопних борбених средстава. Њихова намена била је да као пратеће оруђе пешадије, замене дуго експлоатисани тенк *Renault FT17* чије се техничко-тактичке карактеристике нису значајније промениле још од Првог светског рата.

⁵⁶ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, стр. 220–221.

ностима чији је циљ био набавка раније предвиђеног броја тенкова. Како набавка тенкова из Чешко-Моравског протектората није извршена, представнику немачке фирме *Shteier-Deimler-Puch* у Београду, Владимиру Г. Вуковићу наложено је крајем 1940. године да од фабрике прикупи податке и понуду за набавку тенкова од тог произвођача.⁵⁷

Било је покушаја да се део ратног материјала, укључујући и тенкове, набави и у Сједињеним Америчким Државама. Наиме, још у мају 1939. југословенски војни изасланик у Паризу известио је да је од извесне личности блиске тамошњој америчкој амбасади сазнао да се у САД може купити потребан ратни материјал не само за девизе него и на кредит, будући да је југословенски политички став оцењиван као добар. Изнето је да се ратни материјал могао добити на кредит од шест месеци до две године, уз плаћање 10% у готовом.⁵⁸ Након тога је у склопу преговора које је водио генерал Симовић, крајем октобра 1939, одлучено да се у САД пошаље официр за набавке који је требало да ступи у везу са представницима тамошње индустрије и утврди шта се тамо може набавити.⁵⁹ Потом је југословенско Министарство спољних послова доставило списак ратног материјала који се, под условом да не омета испоруке америчком Министарству рата, могао набавити у САД. На списку, који је Комисија за набавку наоружања разматрала на својој седници од 7. новембра 1939, налазила су се поред осталог и 84 лака тенка.⁶⁰ На заседању одржаном после три седмице одлучено је да се размотри само набавка понуђених топова са муницијом, али не и набавка тенкова из САД.⁶¹ У новембру 1939. пристигла је и понуда агенције за трговину наоружањем *Делка*, за испоруку 50 лаких британских тенкова *Wickers-Garden* у року од осам до десет месеци, али је она одбијена због дужине рокова испоруке.⁶²

⁵⁷ АВИИ, П-17, К-220, Ф-6, р. б. 56; Владимир Г. Вуковић – МВИМ, од 25. 12. 1940.

⁵⁸ АВИИ, П-17, К-85, Ф-1, р. б. 38; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 1860 од 16. 05. 1939.

⁵⁹ АВИИ, П-17, К-85, Ф-3, р. б. 12; *Набавке из страних држава*.

⁶⁰ АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 149. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 7. новембра 1939. године*. Поред тенкова, на списку се налазило 120 хаубица калибра 155 mm, 120 п. а. топова калибра 95 mm, 400 п. о. топова калибра 37 mm, 60 блиндираних аутомобила, 78 аутомобила за извиђање, 25 камиона за везу, 120.000 граната 155 mm, 144.000 п. а. граната 95 mm, 480.000 панцирних граната 37 mm и 200.000 граната 37 mm М.16.

⁶¹ АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 152. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 28. новембра 1939. године*. О југословенским набавкама наоружања у САД опширније видети: Н. Милићевић, „Југословенско-амерички односи у предвечерје Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2008, стр. 135–141.

⁶² АВИИ, П-17, К-361, Ф-5, р. б. 5: *Записник са 153. седнице Комисије за набавку наоружања на дан 4. децембра 1939. године*.

Југославија је потребно наоружање покушала да набави и на истоку. Преговори о набавци једног дела модерног наоружања и опреме са СССР-ом почели су са обновом дипломатских и трговинских односа. С тим у вези је већ шеф југословенске трговинске делегације у СССР-у др Ђорђевић, у трочасовном разговору на пријему код Молотова 8. маја 1940, поред разговора о привредним темама упитао домаћина да ли СССР може продати и „50–100 ловаца и извиђача, тешку артиљерију, тенкове и бензин“. Молотов се тада сагласио са продајом оружја Југославији.⁶³ Совјети су уверавали југословенску страну да су вољни да испоруче наоружање и тражили су списак југословенских потреба. Према подацима из новембра 1940. године које даје Миле Бјелајац, југословенска страна тражила је поред осталог и испоруку 100 средњих тенкова наоружаних топовима калибра 45 mm и већег.⁶⁴ Велимир Терзић наводи да су у склопу ових преговора Југословени од Совјета тражили испоруку укупно око 300 тенкова,⁶⁵ што се слаже са југословенским планом појачања оклопних јединица. Совјетска страна је одуговлачила са испорукама због неповерења у будуће држање Југославије, тако да до почетка ратних операција ништа од тражене борбене технике није добијено.⁶⁶

У тренуцима грозничаве припреме земље за рат почело се размишљати и о сопственој производњи. Према мишљењу Главног генералштаба, које је формирано захваљујући предлогу *Јасенице а. д.* из Смедеревске Паланке о изради малих оклопних возила, било је корисно да се то предузме оспособи и за израду лаких тенкова.⁶⁷ Ипак, ови планови остали су до уласка земље у рат само на идеји, тако да је југословенска војска остала без ових преко потребних борбених средстава.

Развој формације тенковских јединица (1930–1941)

Иако је прва тенковска јединица југословенске војске формирана 1930. године, податке о формацији југословенских тенковских чета имамо тек из средине тридесетих година. Наиме, према пропи-

⁶³ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941“, *Istorijski glasnik*, 1, Beograd, 1973, стр. 61–62; Исто и: S. Cvetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. oko zaključenja ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1991, стр. 18.

⁶⁴ М. Белајац, Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд, 2007, стр. 66.

⁶⁵ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1985, II, стр. 141.

⁶⁶ Видети детаљније: М. Белајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941“, стр. 41–66.

⁶⁷ О томе видети: Д. Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“, *Токови историје*, 3–4, Београд, 2008, стр. 24–25.

саној мирнодопској формацији из 1935. године, свака од постојеће две чете борних кола требала је да има у свом саставу 12 тенкова (по три тенка у сваком од четири предвиђена вода) и 58 војника и старешина.⁶⁸

У време формирања Батаљона борних кола, донета је и нова уредба о формацији војске. Према тој уредби из 1936. године, Батаљон борних кола чинили су штаб, три тенковске чете и паркова чета. Према предвиђеним формацијским елементима, командант Батаљона борних кола био је пешадијски потпуковник, а командири тенковских чета пешадијски официри до чина капетана I класе.⁶⁹

*Ратни састав батаљона борних кола по формацији
из 1936. године*

Без/комора	Људи	Путн. возила	Теретна	Тенкови	Мотоцикли	Приколице
Штаб	49/71	2/2	2/7	3/3	3/3	3/3
3 тенк. чете	150/192	3/3	0/6	30/30	6/6	6/6
Парк. чета	78/91	–	18/21	3/3	5/5	5/5
укупно	277/354	7/7	20/34	36/36	14/14	14/14

Поред батаљона борних кола, ван његовог састава, постојала је и Чета борних кола допунске команде. Чету су чинили командир, три вода, паркови вод и општи део. Командир је био пешадијски официр до чина капетана I класе. У овој чети требало је да буде укупно 72 човека и четири тенка.⁷⁰

У лето 1937. године је од материјала испорученог из Чехословачке формиран Ескадрон брзих борних кола. Ескадрон је организацијски припадао Коњици и био је непосредно под њеном Командом, али је због обуке лоциран у Београду у саставу Батаљона борних кола. Поред осам тенкова (два вода), у састав Ескадрона улазила су и три оклопна (један вод) и три путничка теренска аутомобила, један камион и пет мотоцикала, док је по мирнодопској формацији у њему било 67 војника и старешина.⁷¹

⁶⁸ Уредба о формацији војске у мирно доба, Пов. Бр. 287, Београд, 1935, страна 103, Чета борних кола.

⁶⁹ Стр. Пов. Ђ. Бр. 755/1936, Ратни састав, наоружање и опрема војске (Прилог уз уредбу о формацији војске у мирно и ратно доба), свеска VII (оклопне јединице), Јединични преглед број VII/2, 6.

⁷⁰ Стр. Пов. Ђ. Бр. 755/1936, Јединични преглед број VII/5, Чета борних кола допунске команде, 20.

⁷¹ М. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, стр. 8–9.

До нове промене у формацији оклопних јединица дошло је у фебруару 1938, када је наређењем министра војске и морнарице било решено да свака чета борних кола има у свом наоружању три вода тенкова *Renault FT17* и један вод тенкова *Renault Kегresse M28*.⁷² На тај начин су се у оквиру Батаљона борних кола нашла и тенкови *Renault Kегresse M28*, који су међу првима набављени за потребе југословенске војске, још 1929. године. Број тенкова у саставу батаљона повећан је тако по формацији на 48.

Нова набавка тенкова из Француске довела је до тога да је Наредбом министра војске и морнарице Пов. бр. 5176 од 25. Априла 1940. формиран, на дан 10. маја исте године, Други батаљон борних кола док је дотадашњи Батаљон борних кола, састављен од застарелих тенкова *Renault FT17* и *Renault Kегresse*, преименован у Први батаљон борних кола. Батаљон се састојао од штаба, три тенковске чете и помоћне чете. Људство је обезбеђено на тај начин што су према истој наредби, официри, подофицири и каплари и редови постојећег Батаљона борних кола равномерно распоређени на оба батаљона, а инспектор пешадије требало је да попуни оба батаљона официрима и подофицирима до пуног формацијског састава што пре, и то првенствено старешинама које су већ биле специјализоване за службу у јединицама борних кола, док је требало да регрути стигну у оба батаљона од 10. до 20. маја. Ипак, већи део обученог људства био је распоређен у 2. тенковском батаљону који је располагао новим материјалом, а недостатак је попуњен обичним старешинама (официрима и подофицирима) са којима се изводила обука. Други батаљон је био привремено смештен у логору „Краљевић Андреја“, као орган III степена без класе, на снабдевању код Аутомобилског пука Министарства војске и морнарице.⁷³

Према Прилогу уз Уредбу о формацији војске у мобилно и ратно доба, са изменама од 30. 12. 1940, сваки батаљон борних кола састојао се од штаба, три чете тенкова и помоћне чете. Оба батаљона борних кола југословенске војске била су истог формацијског састава, с тим што је Први био састављен од тенкова *Renault FT17* и *Renault Kегress M28*, а други од тенкова *Renault R35*. Према новој формацији, сваки батаљон требало је да има у свом саставу 50 тенкова.⁷⁴

⁷² АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 27 : Стр. Пов. Ђ. Бр. 359 од 28. фебруара 1938.

⁷³ *Aprilski rat*, ZD, Beograd, 1987, II, стр. 614–616.

⁷⁴ Стара формација из 1936. задржана је за седам батаљона средњих и један батаљон тешких тенкова који су требали да буду формиран када се набаве потребна борбена средства, што се види посредно из предвиђеног броја за набавку (252 за седам будућих тенковских батаљона).

Састав једног батаљона борних кола у складу са изменама од 30. 12. 1940.

Без/комора	Људи	Путн. возила	Теретна	Тенкови	Мотоцикли	Приколице
Штаб	51/51	2/2	3/3	–	3/3	3/3
3 тенк. чете	210/261	3/3	18/27	39/39	9/9	9/9
Пом. чета	143/143	2/2	19/19	11/11	5/5	5/5
укупно	404/455	7/7	40/49	50/50	17/17	17/17

У Првом батаљону који је био састављен од тенкова *Renault FT17* (три вода у свакој чети) и *Renault Cegres M28* (један вод у свакој чети) око 1/3 тенкова била је наоружана митраљезима, а 2/3 топовима 37 mm, док је Други батаљон био састављен од тада модерних тенкова *Renault R35* наоружаних и топом 37 mm и митраљезом. Предвиђено је да се од муниције носи у тенковима један борбени комплет и ½ комплекта у аутомобилима.

Већ у јесен 1940, из Организационог одељења Главног генералштаба, упућен је 22. септембра 1940. године, министру војске и морнарице предлог за формирање пука борних кола, од дотадашња два батаљона. У истом акту предлаже се и премештај пука борних кола ван Београда, ради растеређивања београдског гарнизона. За дислокацију предложена су места Смедерево, Младеновац и Шабац.

Предлог Главног генералштаба о формирању пука борних кола од постојећа два батаљона, из септембра 1940, предвиђао је и неке промене у формацији. Како су према том предлогу органи за снабдевање били пренети на ниво штаба пука, предвиђено је да се они изузму из дотадашњег састава батаљона. На тај начин у штабу пука било је укупно 47 формацијских места⁷⁵ за старешине и војнике, док је број формацијских места у штабу батаљона борних кола смањен на 13.⁷⁶ На овај начин број људства је смањен за 19.⁷⁷

⁷⁵ У штабу пука била су предвиђена формацијска места за команданта (пеш. пуковник), помоћника (пеш. потпуковник), једног официра за мобилизацијске послове (до капетана прве класе), ађутанта (пеш. капетан), помоћника руковођа возила (аутомобилски водник прве класе), два интендантска поручника (благајник и интендант), једног судског поручника (иследника), једног цртача (званичника прве положајне групе), шест писара, осам редова занатлија (три кројача, три обућара и два берберера), два значара – редова, два редова – телефонисте, по четири редова мотоциклиста и ордонанса, два болничара, а у комори пет шофера и три шоферска помоћника.

⁷⁶ У штабу батаљона били су командант (пеш. потпуковник или мајор), ађутант (пеш. капетан), два писара (пеш. наредници), један каплар мотоциклиста, четири редова – шофера, један значар, један болничар и два ордонанса.

⁷⁷ *Уредба о формацији војске у мирно доба*, Пов. Бр. 287, Београд 1935, са изменама и допунама од 12. 12. 1940. године, стр. 102–103.

Искуства из рата који је био у току указивала су на потребу да се због губитака у борби који су у Француској достигали и до 50% употребљених тенкова, остави извесна резерва за њихову попуњу. Због тога је у предложеној формацији предвиђено појачање помоћне чете једним водом тенкова за резерву.

Због свега наведеног, допунама Уредбе о формацији прописано је и постојање чете борних кола допунске команде. Чету су чинили командир – пешадијски капетан I класе, три тенковска вода, паркови вод и општи део. У чети је било 73 старешине и војника, пет камиона, четири тенка и два мотоцикла са приколицом.⁷⁸

Пред крај 1940. године донет је и указ о коначној мирнодопској формацији југословенске Коњице. У складу с тим указом, у свакој од три моторизоване бригаде које су биле предвиђене да уђу у састав југословенских коњичких дивизија требао је да буде по један батаљон – дивизион лаких тенкова. Тенкови за потребе Коњице нису набављени а сама детаљна формација ових батаљона такође није била израђена.⁷⁹

Према списку јединица сувоземне војске формираних на основу Уредбе о формацији војске у мирно доба, Пук борних кола чији је штаб био у Београду, састојао се од Првог и Другог батаљона борних кола. Штаб, Прва чета и Помоћна чета Првог батаљона били су лоцирани у Београду, Друга чета у Загребу, а Трећа у Сарајеву. Комплетан Други батаљон борних кола (Штаб, Прва, Друга, Трећа и Помоћна чета) био је стациониран у Београду. До Априлског рата пук је још био у формирању, док су јединице из његовог састава употребљене самостално.⁸⁰

Обука људства тенковских јединица војске Краљевине Југославије

Први југословенски официри – тенкисти обучени су захваљујући француској армији, и то у неколико наврата: у току 1920, затим 1927/28, 1929/30.⁸¹ и 1936. године.⁸² Кроз обуку у француској војсци

⁷⁸ Исто, стр. 103.

⁷⁹ Д. Денда, „Моторизација коњице у Краљевини Југославији“, стр. 55.

⁸⁰ О томе видети: Д. Денда, „Југославските танкови формирования в апрелската војна (06. 04. 1941–17. 04. 1941 г.)“, *Военноисторически сборник*, 3, София 2007, стр. 40–46.

⁸¹ Д. Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, стр. 26, 28–29, 32–33.

⁸² Реч је о поручнику Љубиши Т. Терзићу, командиру вода у чети борних кола курса за пешадијске официре. Љ. Терзић је боравио у Апликационој школи за борна кола у Версају од 1. фебруара до 31. јула 1936, а затим је наставио са обуком у 501. пуку борних кола у Туру, до почетка септембра исте године. По повратку из Француске постављен је за вршиоца дужности командира 3. чете новоформираног Батаљона борних кола. Према: АВИИ, ДПП, К-1832/486, Терзић, Тодора, Љубиша.

прошло је укупно девет официра и два подофицира, од којих ће седморица наставити каријеру у оклопним јединицама војске Краљевине Југославије. Са набавком „Шкодиних“ танкета за моторизацију Коњице у току 1937. је на тромесечни курс за тенкисте у Моравицу у Чехословачкој послат и мањи број коњичких и пешадијских официра.⁸³

За отпочињање организоване обуке у земљи, поред формирања већих тенковских јединица, најпре је било потребно израдити одговарајућа правила. Рад на *Упуту за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола*, који је представљао основу за извођење обуке у вези са тактичком употребом тенкова и одбраном од њих, отпочео је у лето 1936. када је формиран Први батаљон борних кола, а у плану је, како смо видели, било и проширење тенковских јединица. Овај *Упут* је штампан у штампарској радионици Министарства војске и морнарице тек 1938. године.⁸⁴ Ово упутство заснивало се на француским доктринарним ставовима према којима су тенкови имали улогу помоћног оруђа пешадије и нису се могли употребљавати за самостална борбена дејства.

У току рада на *Упуту* вршене су и неке здружене вежбе дела тенковских јединица са осталим родовима војске. Када су у 1937. години вршена одредска бојева гађања, тенкови су коришћени само код Шумадијске дивизијске области, али је искуство са застарелим „Реноовим“ моделима било разочаравајуће. Наиме, они већ на нагибу од 25° нису могли да прате пешадију. Кретали су се врло споро уз доста кварова, тако да је пешадија сама извршила јуриш. Закључак Инспекције пешадије, с тим у вези, био је да су тенкови марке *Рено* застарели и нису способни да прате пешадију на брдовитом земљишту, да на пешадију остављају врло рђав утисак, па их због тога треба што пре заменити каквим новим моделом.⁸⁵

Након усвајања *Упут*а обука тенковских јединица извођена је у складу са његовим поставкама. Већ је Планом изласка јединица борних кола на вежбалишта у 1939. години било предвиђено да све три чете батаљона, као и ескадрон брзих борних кола раде у саставу батаљона и од 13. до 23. септембра изведу заједничку допунску батаљонску обуку која је укључивала борбене вежбе, Егзерцирна правила борних кола, Ратну службу и извршење преосталих гађања, након чега је требало да све тенковске јединице од 26. септембра

⁸³ АВИИ, Досијеи персоналних података официра војске Краљевине Југославије, К-1482/339, Душан Г. Радовић.

⁸⁴ *Упут за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола*, Београд 1938; Ђ. Бр. 14643 од 4. јула 1936.

⁸⁵ АВИИ, П-17, К-401, Ф-13, р. б. 17, лист 10; Инспекција пешадије, К. Пов. И. П. Бр. 3223 од 1. јуна 1938.

до 1. октобра узму учешћа у Колубарском маневру заједно са трупам I армијске области. Истим планом било је предвиђено да 1. чета Батаљона борних кола са десетином за везу изведе вежбе са трупам Зајечарског (шест дана), Нишког (осам дана) и Скопског гарнизона (осам дана), 2. чета са трупам Дравске дивизијске области (седам дана) и Осјечке дивизијске области (четири дана), те са трупам Вараждинског (осам дана) и Загребачког гарнизона (10 дана), док је 3. чета била највише ангажована. Требало је да она, поред извођења обуке сопствених војника и старешина и прописаних гађања, изведе и вежбе са слушаоцима Команде школа за пешадијске и артиљеријске официре у Калиновику и све то у трајању од 69 дана.⁸⁶ Према овом плану, Батаљон борних кола је први пут требало да изведе обуку као целина. Како се може видети из изложеног, у свим овим вежбама о могућем садејству тенкова са ваздухопловством није било ни помена. Да несрећа буде већа, ово наређење обустављено је само 20 дана након што је издато, тако да планирана обука није ни реализована.⁸⁷

О стању обучености људства и исправности борбених средстава у тенковским јединицама најбоље сведочи извештај заступника команданта Батаљона борних кола, капетана I класе Станимира Мишића о извршењу летње наставе у току 1939. године. Према том извештају, у другој чети стационираној у Загребу, чији је командир био капетан I класе Благоје Небреклијевић, налазила су се и два необучена командира вода, док је стање и исправност тенкова и осталих возила, као и оружја и оружаног прибора било добро. Те 1939. године ова чета није излазила на полигон ради извршења гађања, јер у околини Загребачког гарнизона није било погодног стрелишта. У току године, на положају командира чете, Небреклијевића је заменио капетан II класе Милорад М. Обрадовић.

У Трећој чети у Сарајеву, чији је командир био капетан II класе Љубиша Т. Терзић, према извештају, искусан командир, добар тактичар и врло добар организатор наставе, била су извршена сва предвиђена гађања топом и митраљезом. Чета је преко лета боравила у Трнову, где је имала погодне услове за извођење наставе, јер је недалеко од касарне било погодно земљиште за извођење предвиђених гађања. Сва предвиђена гађања извршила је и Прва чета смештена у Београду чији је командир био капетан II класе Петар Ђ. Петровић.

⁸⁶ АВИИ, П-17, К-574, Ф-3, р. б. 53, Пов. Ђ. Бр. 7599 од 3. 08. 1939.

⁸⁷ АВИИ, П-17, К-357, Ф-8, р. б. 39, Пов. Бр. 1216 од 17. 11. 1939. Батаљон борних кола – Инспектору пешадије.

Поред регрута, обука у летњем наставном периоду 1939. године изведена је и са резервистима. Тако је од 10. до 25. августа на петнаестодневној војној вежби било 26 каплара и редова који су том приликом оспособљени за командире и возаче тенкова, шофере, мотоциклисте и механичаре.⁸⁸

У новембру 1939. се на оправци у Војнотехничком заводу у Крагујевцу налазило шест тенкова *Renault Kегresse M28*, и то један из прве, два из друге и три из треће чете. Један тенк из прве чете био је на оправци у четној радионици, док је један тенк из састава друге чете био на оправци у аутомобилском пуку IV армијске области.⁸⁹ Као што се може видети из изнетог, највише дефеката имали су тенкови *Renault Kегresse M28* са гумираним гусеницама.

Према мишљењу заступника команданта батаљона, капетана I класе Станимира Мишића, главни узроци који су ометали правилно извођење наставе код тенковских јединица били су у томе што су чете из састава батаљона биле лоциране у три гарнизона, што је отежавало командовање, контролу и утицај команданта батаљона на њихов рад. Проблем су представљале и смештајне прилике код свих чета, као и недостатак полигона за извођење наставе код чете стациониране у Загребу. Аутомобили на употреби били су стари и дотрајали, док је један број возила недостајао до пуног формацијског састава. Тенкови *Рено Ф. Т. 17* већ су били истрошени и застарели.⁹⁰

До формирања Другог батаљона борних кола, у мају 1940. године, југословенска војска располагала је са свега 19 официра специјализованих за службу у јединицама борних кола.⁹¹

Са приспећем нових тенкова *Renault R35* и формирањем Другог батаљона борних кола људство је најпре требало да се упозна са новонабављеним борбеним средствима. Тако је с циљем упознавања са техничким карактеристикама новопримљених тенкова, као и разраде мотора, извршено, према Наређењу министра војске и морнарице Пов. Ђ. Бр. 8543 од 21. јуна 1940, пробно путовање са тенковима, теренским аутомобилима и ауто-радионицама у две етапе. Прва етапа пробног путовања извршена је од 24. до 30. јуна 1940, при чему је пређен пут од 452 километра. На путовање се пошло са 24 тенка, два теренска аутомобила, две ауто-радионице и једним путничким аутомобилом. Друга етапа извршена је у времену од 8. до 15. јула 1940, при чему је пређен пут од 449 километара. У том путовању учество-

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ АВИИ, П-17, К-33 ј, Ф-8, р. б. 29.

⁹⁰ АВИИ, П-17, К-357, Ф-8, р. б. 39, Пов. Бр. 1216 од 17. 11. 1939. Батаљон борних кола – Инспектору пешадије.

⁹¹ АВИИ, П-17, К-12, Ф-2, р. б. 19; Пов. Ђ. Ор. Бр. 1783 од 19. 04. 1940.

вало је 26 тенкова, три теренска аутомобила, једна ауто-радионица и један путнички аутомобил. Према извештају, посаде тенка, а нарочито возачи, искористиле су ову проверу да се добро упознају са тенковима, тако да су руковале њима веома добро.⁹²

Са избијањем Другог светског рата и све већом улогом оклопних јединица у борбеним дејствима почели су се нагло мењати и доктринарни ставови југословенске војске о тактичкој употреби тенкова и одбрани од њих. Тако је *Инструкција о организацији оклопних и механизованих јединица и начину извођења савремене одбране*⁹³ донета средином јуна 1940. године, а нови постулати прилагођени искуствима из операција у Пољској и на Западном фронту почели су да се примењују у обуци трупа тек од летњег наставног периода те године.

У складу са наведеном инструкцијом, да би се југословенска пешадија (коњица) и артиљерија практично навикле на борбу против оклопних јединица, у гарнизонима где су постојали тенкови, требало је да са њима што чешће сарађују. Врховна инспекција војне силе настојала је да упути тенковске јединице и у гарнизоне где оне нису постојале, ради сарадње са пешадијом и артиљеријом.⁹⁴ Посебну пажњу требало је посветити обуци противоклопних јединица и садејству тенкова са осталим родовима војске.

Да би се настава извела у потпуности, било је неопходно да противоклопне јединице изводе повремено обуку уз садејство тенкова. С тим у вези Инспекција артиљерије предложила је врховном инспектору војне силе 19. јуна 1940. да се у гарнизоне активираних противоклопних јединица упути по један вод тенкова ради извођења заједничких вежби у трајању 3–4 дана, док је код осталих противоклопних јединица код којих се вршила обука са регрутима, тенкове требало упутити касније, у времену батеријске обуке.⁹⁵

Инспекција пешадије којој је акт био упућен на мишљење, сматрала је да би упућивање тенковских водова у гарнизоне противоклопних јединица наоружаних топовима М38 калибра 47 mm било корисно, али да би се тиме ометала настава код тенковских јединица. Наиме, кадровско људство подељено између 1. и 2. батаљона борних кола било је недовољно за формирање по једног вода тенкова из сваке јединице. Обука са необученим старешинама и регрути-

⁹² АВИИ, П-17, К-220, Ф-2, р. б. 24; Штаб 2. батаљона борних кола, Пов. Бр. 471 од 19. 07. 1940. – Министру ВиМ (за Артиљеријско-техничко одељење). Једини проблем јавио се код новопримљених ауторадионица, код којих су, иако су биле наизглед нове, мотори били стари и дуже употребљавани, што је комисијски утврђено.

⁹³ АВИИ, П-17, К-356, Ф-2, р. б. 3; Стр. Пов. Ђ. Н. Бр. 478 од 14. 06. 1940.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ АВИИ, П-17, К-356, Ф-7, р. б. 21; Пов. И. А. Бр. 4515 од 19. јуна 1940.

ма била је у јеку, тако да би одвајање и најмањег дела људства из јединице било штетно по наставу код тенковских јединица. Према истом акту, тежња те наставне године (1940) била је да се што већи број људства обучи и оспособи у јединицама борних кола, пошто је постојала могућност проширења код њих. Постављало се и питање да ли је степен приправности допуштао упућивање делова тенковских јединица по разним гарнизонима растуреним по целој земљи, тако да је мишљење Инспекције пешадије било да се водови тенкова не могу упућивати на испомоћ за обуку противоклопних батерија пре завршетка прве половине четне обуке, то јест пре 1. септембра 1940. године.⁹⁶ Инспектору артиљерије предложено је истим актом да обнови свој захтев 1. септембра 1940, то јест након завршетка прве половине четне обуке у батаљонима борних кола.⁹⁷

У складу са изнетим је и поступљено, тако да су наређењем министра војног и морнарице од 30. септембра 1940. године, с циљем заједничког рада са осталим родовима војске, упућене три чете 2. батаљона борних кола у Сремске Карловце, Скопље и Ниш. Прва чета требало је да се јави 30. септембра руковаоцу вежбе у Сремским Карловцима и тамо остане до 3. октобра, то јест четири дана. Друга чета имала је задатак да се јави руковаоцу вежбе у Скопљу 29. септембра и тамо остане до 4. октобра, дакле шест дана, а трећа чета да се јави руковаоцу вежбе у Нишу 29. септембра и тамо буде до 4. октобра, такође шест дана. Команданти I, III и V армијске области требало је да регулишу рад са тенковима и благовремено израде план и програм вежбе, с обзиром на расположиво време. Задатке је требало благовремено предати командирима тенковских чета како би могли припремити све што је било потребно и извршити извиђање земљишта на којем се изводила вежба. За време боравка појединих тенковских чета у одређеним местима требало је, у складу са могућностима, предвидети уводно предавање о техничким карактеристикама тенкова, приказати њихову разорну моћ и способност савладавања појединих препрека, како би се добила јасна представа о способностима тенкова. Такође, било је предвиђено да се, у складу са могућностима, изведе једна до две вежбе у којима ће се нижим старешинама и војницима приказати начин садејства тенкова са пешадијом и осталим родовима оружја.⁹⁸

После септембра 1940. године, здружене вежбе одржаване су чешће. Тако је 19. октобра у околини Београда одржана II здружена вежба трупа Београдског и Земунског гарнизона уз учешће

⁹⁶ АВИИ, П-17, К-356, Ф-7, р. б. 21; Пов. И. П. Бр. 6958 од 3. јула 1940.

⁹⁷ АВИИ, П-17, К-356, Ф-7, р. б. 21; Пов. Ђ. Н. Бр. 2099 од 18. јула 1940.

⁹⁸ АВИИ, П-17, К-220, Ф-4, р. б. 16; Пов. Ђ. Бр. 14164 од 30. септембра 1940.

и појединих јединица са стране. У вежби је учествовао читав Други батаљон борних кола, опремљен новим тенковима. Посебно се тежило да се што убедљивије покаже да се и напад тенкова може зауставити и одбити, ако се правац и припрема за напад на време открију и благовремено предузму одговарајуће мере за одбрану од њих.⁹⁹

Вежба се изводила 19. октобра, почев од 8.00 сати, на положају *Таслица* на јужној падини Авале. Овој вежби претходиле су две вежбе – 17. и 18. октобра, у којима су учествовале трупе истог састава.¹⁰⁰ Из свега наведеног може се закључити да је озбиљнија обука у садејству свих родова војске са тенковима почела тек у јесењем периоду 1940. године. Временски услови свакако су имали утицаја на трајање и квалитет изведене обуке.

Са старешинама које су из пешадије распоређене на обуку у оба батаљона, број официра обучених за службу у тенковским јединицама се, не рачунајући Ескадрон брзих борних кола, до уласка земље у Априлски рат повећао на 43.¹⁰¹ У току 1940. године само у Другом батаљону борних кола, иако је ужурбано обављана, завршена је обука прве партије људства регрутоване углавном из редова занатлија, а затим је крајем године примљена и друга партија регрута (600–800 људи) која је одмах почела са обуком, будући да је требало припремити кадар за нове тенкове за које се очекивало да ће бити набављени. Регрути су били смештени у баракe на Бањици, које су посебно за њих подигнуте исте године.¹⁰²

Из свега изнетог да се закључити да југословенска војска пред рат није располагала ни довољним бројем обучених старешина за тенковске јединице којима је располагала, ни довољним бро-

⁹⁹ Учесници у вежби били су подељени на две маневарске стране. Северну маневарску страну којом је командовао пешадијски потпуковник Милоје Динић чинили су Штаб одреда, један батаљон Другог пешадијског пука „Књаза Михаила“, један артиљеријски дивизион (једна батерија топова М12 од 75 mm и једна топова М28 од 80 mm), једна тенковска чета Другог батаљона борних кола, једна противоклопна батерија 21. артиљеријског пука из Суботице, једна пионирска чета, а од ваздухопловних снага једна ескадрила бомбардера, једно одељење од три извиђача и један командни авион. Јужну маневарску страну којом је командовао пешадијски пуковник Петар Симић чинили су Штаб одреда, један пешадијски пук (од два батаљона), један артиљеријски дивизион од три батерије (две топова М12 од 75 mm и једна М28 од 80 mm), Батаљон борних кола (две тенковске чете), једна противоклопна батерија и једно санитетско возило, а од ваздухопловства, један извиђачки вод од пет авиона, једна ескадрила бомбардера од шест ваздухоплова и један командни авион.

¹⁰⁰ АВИИ, П-17, К-220, Ф-4, р. б. 52.

¹⁰¹ Ађ. Бр. 10789 од 03. 05. 1940, *Прилог Службеном војном листу* бр. 17 за 1940, стр. 203.

¹⁰² АВИИ, П-17, К-9, Ф-1, р. б. 19; Изјава мајора ЈНА Нешка Ојданића о учешћу у Априлском рату 1941. године.

јем људства и старешина за очекивано значајније проширење формације тенковских јединица. Југословенске трупе такође нису биле навикнуте на заједничко дејство са тенковима, будући да се већа пажња масовнијем извођењу здружених гарнизоних вежби уз учешће тенкова почела посвећивати тек од септембра 1940. године, дакле, седам месеци пре отпочињања ратних дејстава у Југославији.

* * *

Краљевина Југославија била је једна од земаља која је, не рачунајући земље поражене у Првом светском рату, међу последњима (1930) формирала тенковске јединице. Иако је прва тенковска јединица формирана око четири године пре прве тенковске јединице Вермахта, развој овог рода у југословенској војсци текао је знатно спорије него у немачкој. Основни разлози за то били су у немогућности набавки одговарајућих борбених оклопних средстава у иностранству и у непостојању домаће индустрије способне да буде носилац самосталне производње, али и одсуство свести о значају овог борбеног средства у будућем рату код људи чији је утицај био пресудан за развој југословенске војске. Први озбиљнији план развоја, чији је аутор био дивизијски генерал Милан Ђ. Недић, појавио се релативно рано, већ 1932. године. Прављен по француском узору, и у складу са француским доктринарним поставкама, овај план ће, уз мање модификације, бити главна идејна основа за развој оклопних јединица у југословенској војсци. Чак и да је остварен, питање је колико би побољшао учинак југословенске војске у Априлском рату, будући да је организација рађена по француском моделу, који се у пролеће 1940. показао као неуспешан. Југославији је за веће проширење формације тенковских јединица недостајало и обучено људство. Масовнија обука регрута почела је тек 1937. године, док до 1940. неког масовнијег учешћа тенковских јединица у здруженим вежбама већег обима није ни било. Убрзана обука која је вршена у току 1940. године није била довољна ни да припреми потребан официрски кадар, а камо ли довољан број обучених подофицира и војника, тако да би се југословенска војска нашла у проблему све и да су планови набавке били остварени у потпуности. Имајући све изречено у виду, учинак југословенских тенковских јединица у ратним дејствима са технички, бројчано и тактички супериорнијим противником могао се са лакоћом предвидети.

Captain Mag. Dalibor Denda,

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

TANK UNITS IN THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1930–1941)

(Summary)

Excluding the countries defeated in the World War I, the Kingdom of Yugoslavia was among the last to form its tank units (1930). Although the first tank unit was established some four years before Wehrmacht tank unit, the development of this branch was much slower in the Yugoslav Army than in the German Army. The main reasons were inability to procure adequate armor fighting vehicles from abroad and non-existence of domestic industries capable of independent production, but also a lack of awareness with people whose influence was crucial for the development of the Yugoslav Army of the importance of this combat means in a future war.

The first serious development plan, made by division general Milan Dj. Nedić, appeared relatively early, in 1932. Made in accordance with the French model, and in line with the French doctrine postulates, this plan, with some less significant modifications, was the main source of ideas for the development of the armor units in the Yugoslav Army. Even it had been implemented, the question remains whether the achievement of the Yugoslav Army would have been any better, for the organization that followed the French model proved ineffective in the spring 1940. Yugoslavia lacked trained personnel to enlarge formations of tank units. The accelerated training provided in 1940 was not sufficient to prepare the officer cadre, let alone to provide sufficient number of noncommissioned officers and soldiers, so that even with the procurement plans completely implemented the Yugoslav Army would have faced the same problem. Considering all this, the results of Yugoslav tank units in combat actions against the enemy who surpassed them in technology, number and tactics could have been easily predicted.

УДК 371(497.11)"1941/1944" ; 94(497.11)"1941/1944"

Мр Љубинка Шкорић, архивиста

АРХИВ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: skodric@ikomline.net

УТИЦАЈ ОКУПАЦИОНИХ ВЛАСТИ НА РЕВИЗИЈУ НАСТАВНИХ ПРОГРАМА И УЏБЕНИКА У СРБИЈИ 1941–1944.

(Прилог друштвеној историји рата)

АПСТРАКТ: Рад се бави изменама које су вршене у наставним програмима и уџбеницима у школама у Србији за време немачке окупације у току Другог светског рата. Писан је на основу архивске грађе, штампе и литературе.

Након слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године у Србији је заведен немачки окупациони систем на чијем се челу налазио Штаб војног заповедника Србије.¹ Управни штаб војног заповедника био је највиши управни орган на окупираној територији и имао је задатак да преузме све послове који су били страни војсци и за које је била неопходна сарадња домаћих органа.² У том смислу, Управни штаб се у свом раду ослањао на домаћи административни апарат који је обновио свој рад под врховном влашћу окупатора.³ Уместо да стварају

¹ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998, 32.

² АВИИ, На-70а-5а-40 (Архив Војноисторијског института, Немачка архива) – изјава шефа Управног штаба Х. Турнера.

³ У саставу Управног штаба налазио се велики број службеника из различитих немачких ресора од Министарства унутрашњих послова до правосуђа, културе и образовања чији је задатак био да се старају о управи. Свако касније формирано колаборационистичко министарство било је подређено одговарајућој групи у Управном штабу. Постојало је укупно 14 група, од којих је пета група била задужена за питања просвете, културе и социјалног старања.

М. Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, 72–73.

сопствени систем управе за шта би било потребно доста средстава, времена и људства, немачке власти су одлучиле да се ослоне на домаће, старо уређење, а да оне врше функцију надзорног органа. На тај начин задржан је постојећи административни апарат Краљевине Југославије који је требало да буде руковођен личностима које су окупационе власти сматрале погодним.⁴ Иако су на чело домаће управе окупационе власти поставиле особе које су њима биле по вољи, целокупан систем био је под строгим контролом и надзором. То је утицало да првобитно створени Савет комесара са Миланом Аћимовићем на челу буде брзо истрошен као домаће управно тело, па је у августу 1941. формирана влада Милана Недића која суштински није имала никаква већа овлашћења у односу на Савет комесара већ је своје позиције требало да ојача на ауторитету генерала Милана Недића.⁵ И Аћимовић и Недић су планирали изградњу Србије у оквиру немачког „новог поретка“, национални препород и обнову под окупацијом и српску етничку интеграцију и проширење територија уз помоћ немачких власти, које нису имале у плану усвајање тих идеја. Обојица су испустила из вида чињеницу да за Србију није било предвиђено место у „новом поретку“ и нацистичком устројству Европе и света.⁶ Упркос томе, Недићева влада ће се упорно залагати и борити за овај положај током свог трогодишњег деловања за време окупације.

Немачка окупациона управа у Србији се у почетку носила идејом да се рад у школама и на Универзитету уопште не обнавља, али је услед пропагандних и политичких потреба промењено мишљење и донета је одлука да се приступи прилагођавању образовања потребама окупације и идеологије која је одговарала немачким властима.⁷ Неповерење је нарочито указивано предратној просветној политици, па је захтевана ревизија наставних програма и преглед уџбеника како би из њих било избачено све оно што су немачке власти сматрале непријатељским и злонамерно управљеним против Немаца. Поред тога, немачке власти биле су уверене у непријатељско расположење просветног кадра, како учитеља тако и професора, и у њихово пропагирање и рад против немачког Рајха.⁸ Из тог разлога вршена су хапшења професора, узимања професора за таоце и притисци разних врста.

⁴ О несамосталности колаборационистичке управе сведочи став немачке Команде Копнене војске 20. априла 1941. којим је дозвољавано постојање домаћег апарата, али уз оgradu да он мора бити стављен по најстрожу контролу.

Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 136–137.

⁵ В. Глишић, „Услови под којима је Недић пристао да формира српску владу под окупацијом“, *Историјски гласник*, 1–2/1993, стр. 143–145.

⁶ Б. Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, 1–2/1990–1992, стр. 73–82, 78.

⁷ М. Кресо, н. д, стр. 128.

⁸ Исто, стр. 246–247.

Упркос почетним дилемама и неповерењу, убрзо после наступања окупације, обновљена је делатност просветних установа које су свој рад и наставне садржаје морале прилагодити захтевима окупатора, али и настојањима колаборациониста за dobrим односима са немачким властима и промовисањем сопствених политичких погледа. С тим циљем, у оквиру Министарства просвете је уместо Главног просветног савета који дуже време није функционисао формирано једно ново, привремено тело.⁹ У јуну 1941. основан је Просветни одбор са задатком да до новог сазива Главног просветног савета даје мишљења о „реформи наставе, наставним програмима, о прегледаним уџбеницима и књигама“.¹⁰ Рад Просветног одбора требао је да одобри Главни просветни савет када буде формиран. Просветни одбор функционисао је две године, до сазивања Главног просветног савета 1943. године и за то време одржао је 74 састанка што говори о значајној активности овог тела. Одбор не само да је одобравао мере које је предузимало Министарство просвете већ је учествовао и у креирању тих мера. У оквиру Одбора извршена је селекција уџбеника који су морали бити прилагођени окупационим приликама и колаборационистичкој политици, а у Одбору су урађени и „нацрти савремених и бољих закона и програма за све школе“,¹¹ што је у суштини означавало њихово саобраћавање са духом колаборационистичке политике.

Већ у току јуна 1941. године Просветни одбор је започео преглед постојећих школских уџбеника и њихову ревизију. Иако су просветне власти истицале да се наставни програм своди на „српску меру“¹² и на потребе српског народа, прва мера која је примењивана при одабиру и прегледу уџбеника била је окупациона, немачка мера, што се настојало прикрити. Из уџбеника је уклањано све што је шкодило немачким интересима, све што је сматрано увредљивим за њих и „што би могло да поремети добре односе српског и немачког народа“. Поред тога, ван школског градива остајала су и сва места која су својим духом и ставом према мишљењу колаборациониста јачала либералистичке и марксистичке тенденције.¹³ Овако ши-

⁹ Главни просветни савет представљао је врховно саветодавно тело у домену просветне политике најпре Краљевине Србије, а затим и Краљевине Југославије. Након стварања Бановине Хрватске, Главни просветни савет радио је у крњем саставу пошто је било забрањено члановима Савета из ове бановине да учествују у његовом раду. Окупација је потпуно онемогућила његов рад.

Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 1996, III, стр. 195.

¹⁰ *Службене новине*, бр. 87, 9. 7. 1941.

¹¹ Извештај о раду Просветног одбора, *Просветни гласник*, 11–12/1943, стр. 427.

¹² *Ново време*, 19. 11. 1941.

¹³ АС, Г-3, ф. 79, 52–199–41 (Архив Србије, Министарство просвете и вера 1941–1944).

роко заснована ревизија омогућавала је самовољне и дубоке измене свих наставних садржаја који нису били по вољи новој управи.

„Чишћење“ уџбеника настављено је уклањањем и свих садржаја који су се односили на хрватски и словеначки народ, као и лекција и текстова у којима се говорило о југословенском уједињењу. Ишло се дотле да се на сваком месту доследно морао избацити придев „југословенски“ или заменити придевом „српски“.¹⁴ Тежња је била да се уклони сваки спомен на претходну државу и она избрише из памћења. Такав поступак утицао је на стварање опште конфузије појмова и односа не само код ученика већ и код наставника. Постојали су случајеви да су наставници упућивали ученике да не треба да уче о Његошу и цару Душану јер они не припадају територији окупиране Србије.¹⁵

Овакве тежње имале су највише последица у настави историје и географије чији су уџбеници били у потпуности повучени из употребе. У основним школама, историја је у почетку била изостављена као посебан предмет, што је образлагано прилагођавањем наставе узрасту, па је било препоручено да се одржава „припрема за историју“ која би обухватала предавања из локалне прошлости. Током 1942. године у основним школама настава историје и географије била је спојена у један предмет под називом „Отаџбина и њена прошлост“. У појединим разредима гимназије чак се настава географије није ни одржавала, што је била и препорука Главног просветног савета, а рад на изради уџбеника из ових предмета отежао се током читаве окупације.¹⁶ Иако је стално истицана неопходност националног васпитања и уздизање националних вредности у настави, највећи проблеми са уџбеницима и организовањем наставе били су баш из предмета од којих се у највећој мери очекивало национално васпитање.

Идеолошки осетљива била је и настава српског језика у којој су већином обрађивана дела из домаће књижевности. Помоћник министра просвете Владимир Велмар-Јанковић јавно је дисквалификовао Јована Скерлића у свом чланку у којем је изнео став да, због критиковања и понижавања домаћих писаца, уџбеник „Историја књижевности“ овог аутора није погодан за школску наставу, већ да штети националној оријентацији омладине.¹⁷

Након што су претходно одстрањена сва дела чији аутори нису били српског порекла, крајем 1942. завршен је рад на избору списка обавезне лектуре за српски језик и књижевност за средње

¹⁴ АС, Г-3, ф. 562, 81–36–42.

¹⁵ АС, Г-3, ф. 892, II пов. бр. 15.

¹⁶ АС, Г-3, ф. 166, 1–88–44.

¹⁷ В. Велмар-Јанковић, „Постављамо сваког на своје место - Скерлић писац школских уџбеника“, *Српски народ*, бр. 7, 17. 7. 1942.

школе. Овом приликом проширен је избор савремених домаћих писаца за школску лектуру, па су поред осталих у њу увршћене и две драме помоћника министра просвете Велмара-Јанковића: „Државни непријатељ бр. 3“ и „Дневна вест“. Био је то особен случај, пошто је помоћник министра био задужен за питања уџбеника, па је на тај начин сам себе уврстио у школску лектуру. Поред тога, прикази његових дела хваљени су у чланцима у „Просветном гласнику“.¹⁸

Овим поводом огласила се и штампа, па је „Ново време“ истакло да су у историју српске књижевности уведена имена 14 одличних књижевника: Владимир Велмар-Јанковић, Ђура Димовић, Бранко Лазаревић, Исидора Секулић, Милан Кашанин, Григорије Божовић, Иво Андрић, Милош Црњански, Светислав Стефановић, Владислав Петровић - Дис, Мирко Кородија, Велимир Живојиновић – Масука, Десанка Максимовић и Драгомир Филиповић.¹⁹ Међутим, овај чланак је Велмар-Јанковић доживео као напад на сопствену личност, па се тим поводом у име Главног просветног савета обратио министру просвете Велибору Јонићу. Он је критиковао писање „Новог времена“ проналазећи да је овај лист избор лектире приказао на погрешан и произвољан начин, приписујући Министарству просвете да је појединим писцима „дало ранг“ и уздигло их изнад осталих. Док је износио да Министарство не може поједине књижевнике да „поставља на своје право место“, већ да је то улога историје књижевности, заборавио је да је сам то учинио као помоћник министра у чланку против Скерлића неколико месеци раније. Лично погођен, правдао се да је избор начињен с циљем да се уради смишљенији одабир од постојећег и омладини презентира „конструктивнија“ литература. Позивао се на чињеницу да се не сме заобићи четрдесет година српске књижевности двадесетог века, иако је то заобилажење намерно рађено у настави историје. Владимир Велмар-Јанковић је министру просвете образлагао, прећуткујући осетљиво питање личне заинтересованости и сукоб интереса, како је неопходно пружити омладини савремену литературу да је не би тражила на другом месту, а и да би се превазишла мисао о заосталости домаћег стваралаштва које не прати савремена збивања, па је то наводно био основни мотив да се савремена српска књижевност уводи у средњу школу. При том је истицао национални значај избора пошто су представљени и српски писци који се баве регионалним појавама и српским областима које нису у оквиру окупиране Србије, па је наводио пример Андрића

¹⁸ Р. В. Ђисаловић, „Сатира београдске чаршије“, *Просветни гласник*, бр. 2, 1944.
Р. В. Ђисаловић, „Сукоб два света у једној српској драми“, *Просветни гласник*, бр. 8, 1943.

¹⁹ *Ново време*, 13. 5. 1943.

који се бави Босном и Црњанског који пише о Војводини.²⁰ Велмар-Јанковић је на крају закључио да је нормално да Министарство користи писце и њихова дела спрема својих посебних интереса и циљева, те да штампа у том послу треба да сарађује, а не да га омета. Мада је писање „Новог времена“ било више неутрално и информативно поводом овог догађаја, очигледно је да је сам помоћник министра овај поступак сматрао осетљивим услед личног учешћа и заинтересованости, па је на најмањи повод био спреман и одлучан да реагује.

Просветне власти нису имале само тешкоћа у осмишљавању и реализацији наставе „националне групе“ предмета који су јој идеолошки били веома битни и осетљиви, већ и код предмета као што је настава немачког језика, којој је придаван велики политички значај. У складу са развојем спољнополитичких збивања и све већег економског и политичког притиска Немачке, у Краљевини Југославији је 1940. године у школе уведена настава немачког језика као главног страног језика и јединог наставног језика који се учио у грађанским и учитељским школама. Тим поступком потиснута је дотадашња настава француског језика као примарног страног језика који се учио у школама.²¹ Међутим, овакав поступак проузроковао је увећање броја одељења у којима је одржавана настава немачког језика као и недостатак одговарајућих квалификованих наставника за одржавање наставе. Окупацијом је тај проблем постао већи јер се један број наставника нашао у заробљеништву, а један број је био уклоњен из службе редукцијом.²² Да би овај проблем био решен од лета 1941. у Немачком научном институту почело је одржавање феријалних течајева за наставнике немачког језика. Те течајеве похађали су полустручни и нестручни наставници немачког језика и на тај начин се обучавали за рад у школи. Иако су феријални течајеви Немачког научног института у континуитету одржавани, Министарство просвете није било задовољно овим палијативним решењем. Министар просвете је сматрао да, без обзира на врсту и квалитет течајева, особе које се нису сродиле са мишљу и припремале за то да буду наставници неће имати много користи од било какве врсте течајева, а поред тога унеће раздор у наставни кадар, где се стварала неуједначеност у образовању и изједначавали они који су завршили само течај са онима који су завршили редовно школовање за позив наставника.²³ И поред тога, извршене промене у избору страног језика заживеле су на уштрб квалитета те наставе.

²⁰ АС, Г-3, ф. 14.

²¹ Р. Гашић, *Београд у ходу ка Европи – културни утицаји Британије и Немачке на београдску елиту 1918–1941*, Београд 2005, стр. 148.

²² АС, Г-3, ф. 72, 45–195–41.

²³ АС, Г-3, ф. 202, 4–71–42.

О значају који су колаборационистичке власти придавале одржавању наставе немачког језика, као једног од видова доприноса сарадњи са окупатором и побољшању односа са њим, сведочи и то да су посебном одлуком наставници немачког језика изузети од мера за смањење броја запослених, а такав поступак примењен је и на све наставнике који су завршили течај немачког језика и који су пред посебном комисијом положили испит за оспособљење за наставнике из овог предмета.²⁴ Поред тога, Министарство просвете упућивало је молбе немачким органима да се из заробљеништва пуште првенствено наставници немачког језика.²⁵ Молбе за њихово пуштање упућиване су и током 1942, а интервенције су вршене и преко председника владе Милана Недића.²⁶ Недостатак наставника немачког језика проузрокован је током окупације и њиховим ангажовањем као тумача и преводаца код немачких и домаћих органа. Услед недостатка наставног кадра и значаја наставе немачког језика, наставници ове струке уживали су посебне привилегије и били су поштеђени не само од губитка службе већ и од других мера притисака и надзора над службеницима. Министарство просвете се посебно залагало и интервенисало за пуштање наставника немачког језика који су били ухапшени због политичке сумње.²⁷

Још једна од политичких мера у погледу наставног програма било је и потискивање наставе француског и као другог страног језика и увођење уместо њега наставе италијанског, што је спроведено током школске 1942/43. године.²⁸

Поред недостатка наставног кадра, наставу страних језика ометали су, као и код осталих предмета нередовност и скраћења наставе. Током 1944. израђено је упутство за наставу језика којим је саветовано да се уради што више језичких вежбања, а избегне форсирано предавање велике количине градива које се услед ограничења наставе не може добро савладати.²⁹

Ревизија наставних програма у окупираној Србији била је оправдавана потребом да се из њих избаце сувишни садржаји, као и

²⁴ Службене новине, бр. 127, 25. 11. 1941.

²⁵ АС, Г-3, ф. 69, 42-137-41. Министар просвете Велибор Јонић обратио се за пуштање заробљених наставника немачког језика Војном заповеднику Србије образлажући потребу пуштања великим процентом неписмености у српском народу.

²⁶ АС, Г-3, ф. 203, 5-132-42.

²⁷ М. Симић, *Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века*, Београд, 2003, стр. 239-240. Интервенисано је 1943. за пуштање професора Друге мушке реалне гимназије др Албина Вилхара који је био три пута хапшен.

²⁸ Преглед рада од 1942. до краја априла 1943. године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера, *Просветни гласник*, 1-2/1943, стр. 55.

²⁹ АС, Г-3, ф. 721, 23-117-44.

да се програми прилагоде са стварним животним потребама, где је посебну пажњу требало обратити на националне потребе и прилике. Министар просвете изговарао се чак и ставом да је начин изражавања у уџбеницима и сувише високопаран и неприступачан деци, па га зато треба прилагодити њиховом узрасту.³⁰ Као посебну заслугу колаборационистичких власти истицао је да је наставни програм постављен на савременију и практичнију основу, да је предност дата практичној настави као што су предавања из хигијене и грађанског васпитања, а поред тога настојало се да ученици са села добију више знања из пољопривреде, а градска деца да стекну знања из области занатства, трговине и индустрије.³¹

Почетком школске 1942/43. године на уштрб гимнастике уведен је за женску децу у вишим разредима гимназије нов наставни предмет „Домаћинство и материнство“.³² Настава из овог предмета обухватала је обуку из вођења домаћинства и гајења деце, а циљ је био да ученице обуче за „разумне, вредне и добре домаћице и мајке“.³³ Ради упућивања ученика у основе политичких схватања, у школе је уведен и предмет „Грађанске и васпитне поуке“, а веронаука је заведена у свим школама. У наставни програм, у складу са идеолошким опредељењима колаборационистичких власти, требало је унети и теме о задругарству „као правичнијем облику размене добара и производње и тако у модерном облику наставити традиције наше патријархалне задруге“.³⁴ Коначан наставни план и програм усвојен је почетком 1942/43. школске године, али је услед скраћења наставе ретко где заживео.

Непостојање основних услова за рад и нередовно одржавање наставе били су проблеми против којих је Министарство просвете водило упорну борбу од самог почетка окупације. Војни сукоби, заузимање и уништавање школских просторија од стране различитих војних снага, недостатак огрева и осталих материјалних средстава, као и невољност родитеља да у време ратних сукоба школују децу представљали су озбиљне проблеме које су просветне власти упорно, али често безуспешно, настојале да савладају. Жеља да се у просвети постигну резултати проишлаго је из настојања да се оствари политички успех и колаборационисти представе као способни руководиоци, а истовремено да се образују нове генерације које би

³⁰ АВИИ, ЧА, 269–3-17 – Саслушање В. Јонића (Архив Војноисторијског института, Четничка архива).

³¹ Преглед рада од 1942. до краја априла 1943. године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера, *Просветни гласник*, 1–2/1943, 66.

³² АС, Г-3, ф. 914, 22–158–42.

³³ АС, Г-3, ф. 1017.

³⁴ В. Јонић, „Коренита реформа наше просветне политике и наших школа“, *Ново време*, 21. 7. 1941.

биле школоване на идејама и садржајима које им је презентирала ова власт. Услед неуспеха на овом плану и неспособности да организује редовну наставу, Министарство просвете било је принуђено да одобрава и прописује непрестано током окупације примену скраћеног наставног програма, што ће остати и трајна карактеристика школства у окупираној Србији. Почетком школске 1942/43. године израђено је упутство за примену скраћеног наставног плана и програма за средње школе које буду приморане да прекидају наставу, као и скраћени наставни план и програм за народне школе.³⁵ Када је последња школска година под окупацијом почела са очекивањем Министарства да ће услови за рад бити још неповољнији, издато је упутство школама да што боље организују и расподеле рад. Ратне околности у 1944. години довеле су до тога да је у Министарству просвете почела да се израђује скраћена верзија већ скраћеног наставног плана или, како су они то говорили, да се „издвоје најважнији делови садашњег скраћеног наставног програма“.³⁶

У жељи да прикажу промену и искорак у односу на раније стање, просветне власти јавно су објавиле борбу против несавесних продаваца и издавача уџбеника и изјасниле се за онемогућавање свих оних који су у овом послу желели да профитирају.³⁷ Међутим, у штампи је током 1942. године примећено да је немогуће набавити поједине школске уџбенике, а критиковани су и наставници, који су оптуживани да посебно захтевају само одређена, најновија издања појединих уџбеника.³⁸ Највећи проблем, који је Министарство тешко успевало да реши, јесте да за поједине школске предмете, поготово оне из „националне групе“, није уопште постојао одобрен уџбеник. Када је штампа у августу 1943. писала да током две године окупације није издат ниједан нови уџбеник, а да је старе готово немогуће набавити, ти написи послужили су као најава прописивања нових уџбеника које је уследило у септембру.³⁹ Неколико месеци раније, током 1943. године Главни просветни савет радио је на усвајању нових уџбеника, а убрзо потом формиран је и „Фонд за издавање уџбеника“ с циљем да прикупља средстава за откуп нових учила.⁴⁰ Наређењем министра просвете, осим одобрених уџбеника није се смела користити у настави ниједна друга

³⁵ АС, Г-3, ф. 1017, II бр. 22585; АС, Г-3, ф. 588, 108–203–42.

³⁶ АС, Г-3, ф. 1051.

³⁷ В. Јонић, „Коренита реформа наше просветне политике и наших школа“, *Ново време*, 21. 7. 1941.

³⁸ *Српски народ*, бр. 18, 2. 10. 1942.

³⁹ *Ново време*, 26. 8. 1943.

⁴⁰ Уредба о оснивању Фонда за издавање уџбеника, *Службене новине*, бр. 95, 3. 12. 1943.

књига нити захтевати од ученика коришћење других изузев одобрених уџбеника. Издавачка кућа „Југоисток ад“ исплатила је Министарству просвете током 1943. пола милиона динара на име уступљених права за штампање и издавање одређених уџбеника за народне школе.⁴¹

Министарство просвете још у време одлучивања о избору нових уџбеника није било задовољно оним што је имало као могућност избора и материјалом који су му поднели поједини аутори. Главни просветни савет дошао је до закључка да конкурс за избор уџбеника „није потпуно успео ни по броју ни по квалитету добивених дела“, па првом наградом није био награђен ниједан од понуђених уџбеника ни за један од предмета.⁴² Овај орган предложио је да изабрани уџбеници послуже само као привремено решење за једну школску годину, а да се у међувремену приступи изради узорних уџбеника. Уџбеници за историју и географију ни овај пут нису изабрани, а како нису могли бити коришћени стари, оформљена је посебна група да изради уџбенике за ове предмете. Наставницима је у међувремену саветовано да се, услед непостојања уџбеника, никако не одлучују на диктирање, већ да настоје да се свака наставна јединица методски обради и научи на часу, док је из наставе географије требало изоставити политичку географију и бавити се само економско-привредним темама.⁴³

Остало је сачувано неколико реферата Владимира Велмар-Јанковића, написаних током јуна 1943, о појединим уџбеницима који су били предложени на конкурс. Реферати су се састојали од неколико главних ставки које су требало да пруже основне податке о уџбенику и његовој вредности. Ту су спадале: опште карактеристике предложеног уџбеника, специјалне карактеристике (идејна усклађеност са задатком основне школе, прилагођеност узрасту, коректност језика и терминологије, усклађеност са наставним програмом, однос према немачком народу и истицање српских осећања, историје и традиције) и закључка. Највише похвала помоћник министра изнео је за предложену читанку за други разред основне школе Јована Милошевића као педагошки и идеалистички врло прилагођену деци и лако читљиву. Такође је похвалио да је аутор успешно „избегао онај општи недостатак српских читанки да су оне штуре и тужне, да дају слику језивог и крвавог јунаштва, кад је о овоме реч, да дају необрађени фолклор, кад је потреба за њим, и да уопште пружају једну слику живота која је више сурова но радосна, пре тешка но подношљива,

⁴¹ АС, Г-3, ф. 162, 22-25-43.

⁴² АС, Г-3, ф. 136, I пов. бр. 429/41.

⁴³ АС, Г-3, ф. 1017, II бр. 22585.

у којој је живот више непријатна дужност но божији дар”.⁴⁴ Основни приговор на ову читанку био је да је њен дух више „поштено старо-српски“ него „обновно српски“ и да није инспирисан преоријентацијом ка српском народном животу и обнови, већ представља штиво које је и у ранијим временима могло да послужи као уџбеник. Помоћнику министра посебно је засметала употреба „малих књижевности“ Бугарске, Хрватске и Словеније, чије је избацавање предлагао, и напомињао да српске читанке морају имати искључиво српски карактер по избору писаца са изузетком када би посезале за великим светским књижевностима. Поред ових неприлагођености захтевима времена и идеологије, овај уџбеник је у недостатку бољих предложен за награду и употребу. Реферати о осталим учесницима на конкурс били су много негативнији. Поред замерки на огрешења о граматичка правила, помоћник министра је код једног аутора нашао више од двадесет чланака некритички преузетих од другог писца, док су поједини уџбеници били писани олако и несистематично па су се у једном налазиле чак две приче о буба-мари и четири о жаби.⁴⁵ За једну од понуђених читанки Велмар-Јанковић је приметио да се током њеног читања човек „мора уморити чак и ако је одрастао“.⁴⁶ Ниједан од понуђених уџбеника није садржавао дух обнове и националног препорода нити пропаганду владиних идеолошких ставова, и то је представљало константну замерку и основни проблем приликом њиховог избора и оцене. Понуђени уџбеници својом неадекватношћу у вези са просветно-идеолошким намерама колаборациониста разоткрили су одсуство сарадње, неразумевање и неподударност у мишљењима која је владала код аутора који су сарађивали и понудили своје радове. Неуспех овог конкурса очигледно је показао непостојање подршке коју су колаборационистичка влада и просветна управа очекивале у културним круговима. Услед тога, просветне власти су биле принуђене да посежу за привременим и компромисним решењима, која су се устаљивала и тешко превазилазила. Тако су и изабрани уџбеници, иако предвиђени да се користе само годину дана до писања и израде адекватнијих, задржани у употреби и за 1944/45 школску годину, мада су колаборационистичке власти једва закорачиле у њу.⁴⁷

Строго контролисане од окупатора и жељне његове подршке, колаборационистичке власти у окупираној Србији безуспешно су настојале да у наставне садржаје читају своје идеолошке постулате и путем образовања младих поколења у духу сопствених идеја

⁴⁴ АС, Г-3, ГПС, ф. 16, п. 12/1943.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ АС, Г-3, ф. 707, 7-71-44.

задобију подршку која им је недостајала од одраслог становништва. Тешкоће у спровођењу захтева окупатора, непостојање основних услова за рад, али пре свега неспремност на сарадњу просветних и културних радника и стваралаца отежавало су и онемогућавали спровођење ових идеја.

Mag. Ljubinka Škodrić

ARCHIVE OF SERBIA, BELGRADE

THE INFLUENCE OF THE OCCUPATION AUTHORITIES ON THE REVISION OF CURRICULA AND TEXTBOOKS IN OCCUPIED SERBIA BETWEEN 1941 AND 1944

(A Contribution to Social History of War)

(Summary)

The changes in the school textbooks and curricula in occupied Serbia, made by the collaborationist authorities, on one hand were designed to appease the occupation rulers, and on the other hand to alienate the previous political system and to promote and popularize the new policies and ideas. Efforts were made to incorporate the political and ideological aspirations of the collaborationists into the educational contents and enforce a new orientation and ideological upbringing of the population. In this context, the biggest importance was placed on teaching history, geography and language, but due to the sensitivity of topics and difficulties in harmonizing their contents and wishes of collaborationists, new textbooks and teaching of these subjects either did not take root at all or were reduced to inessential contents. The inability to conduct regular classes and a lack of appropriate associates who would create acceptable textbooks made the education authorities resort to provisional measures and enforced and incomplete solutions that remained in force until the end of the occupation.

Теорија историје и методологија

УДК 930(497.11)"199/...."; 94(497.1)"1919";
355:929 Мишић Ж. (093.2/.3)

Проф. др Ђорђе Станковић
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ БЕОГРАД

ВОЈВОДА ЖИВОЈИН МИШИЋ У ЗАГРЕБАЧКОЈ КАТЕДРАЛИ

Наиђу, посебно у српском народу, нека чудна времена у којима је насушна потреба причање доконих прича. Та потреба настаје обично када људи беже из неизвесне садашњости у неко давно прошло ратничко време и тамо преплићу своју судбину са животима великана, ратника у неком давно прошлом времену и тако се њихово постојање изједначава са бесмртном славом мртвих људи. У њиховом друштву осећају извесну сигурност. Уколико нађу у новинама потврду тих доконих прича, посебно оних које су уперене против „издајничке браће“, то разбуктава машту до неслућених размера, због „нерашчишћених рачуна од памтивека“.

У време пред тешко схватљиве мрзитељске и, по ко зна који пут, узавреле верске и националне страсти, један ведри дух београдског новинарства и публицистике – Жика Живуловић Серафим – писао је о чему се мало причало или је било потиснуто. Више се саучеснички ћутало. На историјским изворима и сећањима – писао је приче из историје Србије 19. и 20. века, посебно о већ заборављеном Великом рату. Ту је обавезно била и нека пошалица на рачун нашег „ратничког менталитета“ и понека потресна прича из прве руке. Никада ни у једном ни у другом није претеривао. У то време било је то штиво које се радо читало у листу „Политика“, посебно о великим биткама 1914. године, о још увек видљивим рововима на Мачковом камену, о војводи Мишићу и његовом Струганику, о његовим потомцима, као и потомцима Солунаца, о „регенту и Баји“, шкотским болничаркама, леди Инглис итд. У тим причама, посебно оним

из „славне српске прошлости“, није било патетике нити тражења кривца, прекопавања гробова, пребројавања мртвих, националног месијанства пуног зла и политичке поруке. Често је оно „што би могло раздражити овај наш луди народ“ претварао у анегдоту са истинитим чињеницама. „Нека се мучи, нека чита између редова, када већ не разуме поруку написаног“, говорио нам је у време када се „његов српски народ опет прихватио емоција, гусала, а разум оставио на буњишту“. Добро смо запамтили: „Они тамо већ одавно лете по космосу а мој српски народ космос стално тражи у правди и неправди великих ратова и битака, између опанака шиљкана и светски признатих војсковођа и извојеваних победа“. И тако у недоглед!

Његова публицистика одисала је животном снагом у којој се могао огледати сваки потомак и поштовалац учесника великих битака, дворских сплетки и обичног српског сељака. Написи јесу били тако интонирани да су изазивали праву лавину емоција читалаца високотиражног листа. Око тога смо се и највише спорили у нашем кабинету или стану. Поготово што смо видели да серијал романа „Време смрти“ Добрице Ћосића добија националне размере. Престао је да пише када је публицистика националног мартирства превазишла његов осећај националног и историјски рационалног патриотизма. На сцену је ступио Данко Поповић са својом „Књигом о Милутину“ која је утрла пут непредвидљивим емоцијама националистичког (28 издања у преко више од пола милиона примерака). Бујица је била незауостављива и на сцену су ступили до деведесетих неки други новинари, публицисти и књижевници са јасном политичком тезом да је стварање Југославије била историјска грешка, Срби узалудни ратници и страдалници, да су „добијали ратове а губили мир“. Велики део интелектуалне и научне елите следио је пут ове, више политичке него књижевне поруке, „превише пропагандног а премало уметничког надахнућа, превише емоција а мало разума“.

Зачудо, нашао се ту и понеки историчар, који је са доласком вишестраначја мењао и потирао своја властита дела, указивао на узалудност жртава у прошлости и трагао за историјским изворима који су потврђивали њихово ново стајалиште. На том трагу било је све више припадника и политичке елите. У процесу разградње Југославије нашао се ту и понеки академик који је заговарао рат као „једино могуће разрешење кризе“, посебно од момента када је он 1991. године стварно и почео у Словенији и Хрватској. На мети „незахвалне браће“ нашли су се посебно Хрвати, са којима „никада није ни требало стварати заједничку државу, јер онда не би било ни стравичних усташких покоља“. Као да су они који су створили Југославију 1918. године могли да предвиде што ће се догодити две де-

ценије касније у потпуно другачијим међународним и унутрашњим околностима. Било је узалудно јавно бранити историјски смисао стварања Југославије – да се једна тако велика држава могла ефикасније бранити од империјалних развијених великих сила, да су се у њој, после средњовековног Душановог царства, први пут сви Срби нашли уједињени у једној држави, да су велико тржиште, њена мултикултуралност омогућавали бржу модернизацију друштва, да је та држава имала далеко већи међународни капацитет од Краљевине Србије, да 1918. године није постојала ниједна значајна политичка снага која се тој идеји супротстављала, ни у Краљевини Србији ни у југословенским земљама Аустроугарске. О међународном чињоцу било је узалудно и говорити.

Серафим нам је дао копију Крпине белешке „Војвода Мишић о Хрватима“ као и десетак копија других Крпиних бележака. Затим смо идентичну копију добили и од једног новинара „Политике“, који је желео да остане анониман. Обојица нисмо на њу обраћали пажњу јер нам се она учинила сувише „фантастичном и непоузданом“. Оригинал никада нисмо пронашли – неко га чува као националну реликвију! У свим републикама историчари Југославије грубо су и бахато гурнути у страну када се расправљало о Југославији! Поготово они који нису схватили историју Југославије као збир националних или републичких историја.

Најпоузданији и најтемељитији истраживач историјских извора о војводи Живојину Мишићу – Велибор Берко Савић, објавио је у Ваљеву 1989. године обимну збирку докумената и сећања, извода из пригодних брошура и књига, домаће и стране штампе, која је и данас, са становишта критичке историјске науке, непревазиђена (730 страна!). Аутор је објавио само једну фотографију, у вези са темом о којој пишемо, са легендом „У посети Загребу 30. априла 1919. год.“ (стр. 432). У тој обимној збирци докумената уврштено је и десетак Крпиних бележака, сећања и извода из његових брошура, али белешке „Војвода Мишић о Хрватима“ – нема! Милутин Данка Поповића већ је овладао историјском свешћу „напаћеног национа“, снажно подупртог општенационалном јавном полемиком око изградње споменика војводи у Мионици и Ваљеву. Упркос чињеници да је до тада изашло пет издања Мишићевих мемоара и поменуто књига докумената Велибора Берка Савића. Били су поражени и Мишић и Савић!

Међутим, заговорници рата и разни други мрзители свега што је било југословенско, које се обавезно потенцирало са репресивним комунистичким, упорно су трагали за и најмањим доказима који су се супротстављали овде изнетим разлозима. Границе више нису биле никакве препреке. Такво мишљење усвојила је и нова политичка

елита у српском корпусу ван Србије. Миле Дакић то потврђује у „Српском гласу“ (Топуско, 1990) „Никола Пашић је 1923. године увидео грешку стварања заједничке државе са Словенцима и Хрватима, а много раније Војвода Мишић“. Економска и политичка емиграција, бројна и у свом деловању агресивна, тај политички програм усвојила је одмах после рата, а била је то основна идеја квислинга Недића. У том трагању почела је да циркулише она иста белешка Милорада Павловића Крпе под насловом „Војвода Мишић о Хрватима“, коју смо поседовали. Без датума када је написана и места!

Први пут се белешка појавила у јавности 29. септембра 1991. године у листу „Политика“ где је новинар и публициста Богосав Марјановић на целој 13. страни у рубрици „Путујући Србијом“ написао чланак „Сузе и руже Немице Лујзе“. У том чланку на једном месту аутор каже: „Недавно су пронађене белешке војводиног секретара Милорада Павловића, које – поготово за ове наше прилике, боље рећи неприлике, у којима смо се нашли – говоре и о Мишићевој политичкој мудрости и далековидости“. О чему се ради? Наводно, регент Александар је у марту 1919. године послао Мишића да „обиђе Загреб, Карловац, Госпић, Глину, Сисак, Осијек, Вараждин, Сушак и Огулин и види какво је стварно расположење“. Мишић је наводно разговарао са „две хиљаде људи из свих слојева“ и реферисао регенту да није требало да се Србија бори за „братску заједницу“, да је „то тамо најодвратнија фукара на свету, која се не може зајазити ничим што би јој се понудило“, те Србија треба да окупи све Србе у границама које би она повукла. После подуже расправе, Мишић је наводно рекао да ће се регент „љутито кајати“ и „потом цео разговор испричао свом секретару Милораду Павловићу, а овај, како каже, одмах забележио.“ Серафим и ми погледали смо у наше копије и установили да је новинар верно пренео белешку. Остали смо уз анегдоту о Мишићевој космичкој брзини да у тим поратним данима обиђе све те градове и да обави темељите разговоре са две хиљаде људи!

Међутим, 18. октобра 1992. године јавио се „Политици“ дописом публициста Душан М. Војновић, рођеном у Чачку, који је у својој књизи „Када дуго живиш међу вуковима“ записао да их је на Божић 1923. године, као одрасле ђаке, примио војвода Степа Степановић и испричао им како су он и војвода Мишић готово спонтано отишли код регента и изнели му већ наведене ставове. Регент им је после краћег, али оштрог разговора рекао: „Ви сте одлични војници, али слаби политичари“. Колико су војводе биле у праву, наводи Војновић, видело се по „ушашком злочину геноцида“ а ово се није смело причати јер су „Велики Демијург Тито и његови сатрапи забрањивали у вучјим временима“. Одавно смо наслућивали куда све ово во-

ди и знали смо да ће се и даље наставити и ширити у јавности. Већ 15. септембра 1993. године Радивоје Л. Живановић поткрепљује ову тезу „далековидим Рејмоном Поенкареом који је био енергично против уједињења“, при том тешко оптужујући Николу Пашића и самог регента. Страначке новине су се напросто утркивале у непрекидном понављању већ изреченог, телевизије су се утркивале са својим „експертима“ за то питање да је то, понекад, превазилазило свако разумно расуђивање и укус. Да не говоримо о томе да свето није имало никаквих додирних тачака са критичком историјском науком. Међутим, имало је значајно померање ставова код неких познатих историографа, као што су др Бранислав Глигоријевић у својој вишетомној биографији краља Александра, или војног историчара др Петра Опачића у поновљеном издању његове књиге „Солунски фронт и стварање Југославије“, па затим у предговору монографије „Војвода Живојин Мишић“. Са поменутих војним историчарем отворили смо јавну расправу у листу „Борба“. Последњи покушај нашли смо у књизи Ђорђа Станића „Верници српства и отаџбине“ (2004) и медијској полемици о књизи др Драгољуба Живојиновића, дописног члана САНУ, „Невољни ратници“. Не треба посебно наглашавати да су САНУ, Удружење књижевника Србије, Синод и уопште Српска православна црква били „на линији“. Тој линији је „српски месија“ – Добрица Ћосић – додавао лекције попут оне да је „највећа српска грешка била што није потписала Лондонски уговор, јер би тако стекла излаз на море од Сплита до Боке“!? Млађа група историчара ревизиониста и средња генерација пучиста из „Лиге амбасадора – америчких, енглеских и француских благодетанаца“ желе да на ово питање ставе тачку тако што ће просто механички да од стране из текућег развоја историографије старију генерацију, „која је своје рекла“ у једном времену за њих политички неподобном. Тек од почетка ове деценије новог миленијума, када је „круцијално питање опстанка српског бића ухватило дубоке корене у историографији“ – јавност је већ била освојена – прионули смо на темељито истраживање у Београду и Загребу. Међутим, и у Загребу није било ништа боље и да није било оних млађих који су поштовали и данас поштују наше научно стваралаштво, не бисмо много постигли. Као илустрацију, одмах су нам послали књигу „Emilij Laszowski Szeliga 1868–1949“ (Загреб, 2000) обновљене „Дружбе Браћа Хрватског Змаја“ у којој је аутор Милован Петковић био у равни Данка Поповића. Уместо мученика Милутина били су ту „вековима непризнати хрватски мученици Зрински и Франкопани“.

Да би читаоци имали потпуни увид у „круцијални документ“ Милорада Павловића Крпе, ми ћемо га донети у целини. Запис, без

места и датума, под насловом „Војвода Мишић о Хрватима“ гласи: „Београд је у време повратка војске са ратишта пружао необично живу слику, иако је очајно изгледао: у блату, снежном глибу и рушевинама. Али је ипак дух веселости и расположења захватао све слојеве друштва, мада је много женскога света носило црне шамије у знак жалости за онима који су своје кости оставили на бојном пољу. Листови су забележили неколико значајних догађаја из тога времена: повратак Врховне команде, дочек престолонаследника, заробљење нем. Генерала Макензена, покушаји у Загребу да се прогласи независна Хрватска, јер група Радићевих једномишљеника покушавала је да од Енглеске и Совјетске Русије издејствује сељачку републику.

Чак су касније – то се после сазнало – Зиновјев и Смирнов потписали са Радићем и Кошутићем некакав уговор, којим им се признаје независна Хрватска. Чудно је да на том уговору не стоји датум када је потписан.

Престолонаследник који је већ био регент саветовао се са војним лицима и политичарима шта у први мах да се ради, како да се поступи. Карактеристично је да су готово сва војна лица, са војводом Мишићем на челу, као начелником штаба врховне команде, готово једнодушно износили потребу да се цела земља, у прво време, стави под војну управу, док се у свима покрајинама не заведе мир и ред. Стање је свуда ровито и неодређено, свакога часа могу искрснути нарочито припремљени нeredи и за сваки случај ваља држати пукове у приправности. Међутим, политички људи били су нестрпељиви /sic!/ и горели су од жеље да они прихвате управу у земљи. – ‚Војска‘ је, говорило се, свршила своје велико дело, сад она треба да уступи место политичкој управи’. Престолонаследник као регент саветујући се са многим људима наговести Мишићу да би ипак најбоље било да он пропутује све нове ослобођене крајеве, нарочито Хрватску и Словенију и са свима се саветује и разговара. Мишић је прихватио захтев врховног команданта и у пратњи ађутанта и посилног наредника Ал. Бакића отпутовао је у Загреб. Одатле је путовао на све стране: у Карловац и Госпић, у Глину и Сисак, у Осиек и Вараждин, на Сушак и Огулин. За време свога бављења у Загребу сваке вечери се састајао са по неким истакнутим јавним радеником или књижевником, са политичарем или новинарем. Није војвода гледао на политичко опредељење, на партиску боју, са сваким је искрено и отворено разговарао – за дваестак дана сталног разговора са људима од науке и пера, са политичарима и књижевницима, новинарима и учитељима, са свештеницима и сељацима Мишић је учинио нешто невероватно: разговарао се и обавештавао са две хиљаде људи и свачије мишљење он је нотирао. Из свега тога он је

стекао убеђење да Југословенство није народност него идеологија, да оно не може да послужи као темељ за израду једне реалне државне целине, него фиктивне идеје, за коју ваља припремати терен и нараштаје, који су далеко од схватања једне целине. Код свих људи са којима је разговарао, наилазио је на једно одређено схватање: наступио је час да Хрватска добије своју самосталност и независност. И Мишић се после месец дана бављења и разговора вратио у Београд са изграђеним мишљењем о будућој држави.

Регент га је са великим нестрпљењем чекао. Али изгледа није био ни најмање задовољан Мишићевим излагањима. Томе су највише допринели сви они који су се налазили у непосредној близини младих Карађорђевића утичући на њихово духовно изграђивање и схватање једне државе у пространим размерама.

Регент је дочекао војводу Мишића са отвореним нестрпљењем. Он је много полагао на његово мишљење иако се у често прилика није с њим слагао. Војвода се није устручавао да своме мишљењу да одређену форму. И већ код првих речи запажало се да су подаци и искуства што их је овај човек са свога путовања и разговора донео у свему негативне. Војвода је причао шта је све и са ким је разговарао: он је сва мишљења сабрао. Чуо је он шта мисле и франковци и напредњаци и коалиционаши и Радићевци, па и они који се досада нигде нису политички определили. После дугога излагања које је трајало више од два сата, Мишић је сводећи сва мишљења у један општи закључак доста грубо казао:

– Из свега што сам видео и чуо ја сам дубоко зажалио што смо се ми насилу Бога обмањивали некаквом идејом братства и заједнице...сви они једнако мисле, то је свет за себе, ма са каквим предлогом се појавите ... ствар је пропала.

– Па сад? Запита регент.

– Ништа се неће моћи учинити. То нису људи на чију се реч може ослонити. То је најодвратнија фукара на свету, која се не може зајазити ничим што би јој се понудило.

Регент је мало незадовољан Мишићевим излагањем и саопштењима најзад запитао:

– Шта ви мислите?

Војвода се подиже са свога места. – Ја сам са њима начисто. О целом предмету дуго сам премишљао и дошао до закључка. Двоје нам као неминовно предстоји: потпуно се оцепити од њих, дати им државу независну, самосталну, па нека ломе главу како знају, а друго је, управо прво је, да у земљи заведемо војну управу за двадесет година и да се земља сва баци на привредно економско подизање, далеко од свих политичких утицаја. Ако то не може онда се оцепити, дати им њихову државу.

Тада се регент унесе:

– Како? Државу? А границе? А где су границе тој њиховој држави и ко ће их повући?

Мишић се мало насмеја:

– Границе ће тамо бити где их ми повучемо, а ми ћемо их повући не онде где наше амбиције избијају на површину, него онде где историја и етнографија кажу, где кажу језик и обичаји, традиције и најзад где се сам народ по слободној вољи определи па ће то бити право и Богу драго. Ово излагање немало је залудило регента.

– То би Италијани оберучке дочекали! Примети он. Ми би тада Хрвате просто гурнули у наручје Италијана.

– Нека им је са срећом. Нек се они Хрватима усреће. Ја сам дубоко убеђен да се ми њима нећемо усрећити.

Регенту Александру није било право што се Мишић, као начелник штаба врховне команде овако оштро изражава о Хрватима и покушавао је да из Мишића извуче неко опортунитетно мишљење са којим би се он могао измирити. Али Мишић је и овом приликом показао сву своју упорност и остао је у свом излагању и захтевима непоколебљив. На завршетку се окренуо регенту:

– Височанство, обратите се за мишљење и другима. Али моје мишљење је одређено. Ти су људи, сви од реда прозирни као чаша: незајажљиви и у толикој мери лажни и дволични да сумњам да на кугли земаљској има већих подлаца, превараната и саможивих људи. Растајући се Мишић је крај самих врата стојећи регенту добадио:

– Не заборавите, височанство, моје речи. Ако овако не поступите сигуран сам да ћете се љуто кајати. И замаче у ходник.

(О овоме ми је сам Мишић причао).“

У настојању да будемо што савеснији у поступку критике овог историјског извора прегледали смо обимну преписку и фондове Милорада Павловића Крпе у Народној библиотеци и Архиву Србије. Ни оригинал ни копије ове белешке Милорада Павловића Крпе нисмо нашли. Такође, ни у Дворској архиви у Архиву Југославије, као ни у бројним брошурама, пригодним споменицама и чланцима поводом Мишићеве смрти или годишњицама. О овом тако значајном догађају ни сам војвода Мишић није оставио било какав траг, иако су његове „нотације“ морале бити изузетно обимне. Копија се појавила готово заверенички у одређеном времену и оставила значајне и трајне последице не само у историографији већ и у српској јавности у целини.

Рукопис копије упоредили смо са бројним Крпиним забелешкама и писмима и што се тога тиче његово ауторство се не може довести у питање. Сасвим друго питање је веродостојност овог

историјског извора. На основу анализе садржаја и данашњих знања о том времену можемо претпоставити да је ова белешка настала у раздобљу после 1924. године, будући да Крпа говори о доласку Врховне команде у Београд (1. новембра 1918) и о склапању споразума Стјепана Радића са Совјетском Русијом (1924). Милорад Павловић Крпа није могао бити сведок уласка српских трупа у Београд јер је у то време још био у Француској. У Архиву Србије пронашли смо документ Комесара за српске избеглице конзулата у Марсеју у којем га 16. децембра 1918. године обавештава да му је француско Министарство јавних радова одобрило, као српском војном службенику и избеглици, да може напустити Француску из ратне луке Тулон са највише 100 кг пртљага. Милорад Павловић Крпа, путујући морским путем до Дубровника а затим железницом, могао је стићи у Београд тек у фебруару 1919. године. Немамо никаквих података да је био у Београду примљен, било на двору или од стране војводе Живојина Мишића, до његове смрти, у јануару 1921. године. Остала је сачувана само једна разгледница којом му се Мишић јавио из Париза 2. октобра 1919. године са лечења у Паризу. Ту већ почињу прве озбиљније сумње у веродостојност Крпине белешке. Датум њеног настанка може бити свако време после 1924. године па до његове смрти после Другог светског рата.

Друга сумња у веродостојност документа јесте навођење времена Мишићевог боравка у наведеним областима Хрватске – март 1919. године. Увидом у „Дневник ађутанта краља“, током марта и све до 28. априла 1919. године војвода Мишић и регент Александар виђали су се скоро сваки дан, службено или у часовима одмора. После тог датума видели су се 3. маја 1919. године и после тога поново скоро свакодневно. Ађутант краља записао је 28. априла: „12–13 часова – Шетња аутомобилом до града са Војводом“, а затим је регент у друштву војводе Мишића доручковао са генералом Милутиновићем и Живојином Балугџићем. Трећег маја само кратка белешка: „Војвода Мишић и шетња пешке (15–16 ч.)“. Први и једини пут, за Мишићевог живота, регент је примио Милорада Павловића Крпу у незваничну аудијенцију 28. марта 1920. године. У „Дневнику ађутанта краља“ стоји забележено да су разговарали пуних 45 минута! И годинама после ниједном. Војвода Мишић није био у Хрватској у марту 1919. године!

Трећу нашу сумњу у веродостојност Павловићеве белешке налазимо у тврђењу да је војвода Мишић, пошто је одсео у Загребу, обишао све оне градове и разговарао са две хиљаде људи! Увидом у стање и сигурност саобраћаја, брзину тадашњих железница и време које је потребно да се разговара са две хиљаде људи и све то па-

жљиво нотира, обичном математичком рачуницом то би било „заиста нешто фантастично“. И последња сумња која потпуно ову белешку чини фалсификатом из познијег времена и без сваке вредности, поготово веродостојности, јесте чињеница да је војвода Мишић био у Загребу, али од 29. априла – 2. маја 1919. године! Научник ће се упитати за разлоге, поготово што се у јавности појавила једна фотографија војводе Живојина Мишића у Загребу на дан 30. априла 1919. године у пратњи хрватског бана др Ивана Палачека, загребачког градоначелника др Стјепана Сркуља и команданта 4. армијске области генерала Боже Јанковића. Са стране се види маса грађана, испред „величанствено декорисана мртвачка кола“, а иза њих два коња прекривени црним плаштом. И ту почиње сасвим једна друга прича која потпуно обесмишљава целу белешку Милорада Павловића Крпе, али и читаву структуру националистичког и мрзитељског погледа на стварање и развој југословенске државе. Да ли ће се бар неко, због тога, бар извинити српском народу и војводи Живојину Мишићу и увидети заблуде, које су плаћене крвљу невиних. О чему се стварно радило?

II

„Југословенска демократска омладинска лига позвала је сва друштва и организације на хрватском свеучилишту у Загребу, да заједнички са позваним факторима проведу акцију, да се у домовину пренесу кости наших народних мученика Зрињских и Франкопана“. Позив је упућен 10. априла 1919. године и објављен у листу „Обзор“. Већ следећег дана, 11. Априла, упућена је молба Привременом народном представништву у Београд „да позове владу, да ова предузме службено све мјере за свечани пријенос костију народних мученика“ и да „овласти нашег посланика у Бечу, да посредује код опћине Винер Нојштата за дозволу ексхумације и да службено посредује за несметани пријевоз“. Захтев су поднели у име Академске омладине хрватског свеучилишта: Хрватско академско потпуно друштво, Српско академско потпуно друштво, Становска звезда словенских академикова, Југословенска демократска омладинска лига, Југословенска демократско-радикална омладина, Домагој' и, АБЦ клуб'. У следећих неколико дана њима су се придружили хрватски и српски соколи, „Браћа хрватског змаја“, који су први још 1907. године покушали ову акцију али им је Беч забранио, затим „Коло сестара Краљевине СХС“, словеначки соколи, те „разне корпорације и друштва из Загреба“. Основан је централни одбор за пренос: др Стјепан Сркуљ, председник (градоначелник Загреба), Емилиј Лазовски, др Ве-

лимир Дежелић и др Дане Ризнер (Браћа хрватског змаја), Злата Ковачић-Лопашевић (Коло сестара Краљевине СХС) и „свеучилиштарци Душан Бајић, Иво Франић, Франце Месешнел и Мато Светина“.

Југословенска влада Стојана Протића издејствовала је преко посланика у Бечу Погачника све дозволе и посебан воз до границе. Генерал Анте Пливелић допутовао је у Београд и регенту уручио 27. априла позив да лично увелича „ову југословенску манифестацију“. Регент се извинио због „великих државничких послова и именовао војводу Мишића начелника штаба Врховне команде као свог заступника“. Влада је именovala своју званичну делегацију у саставу: Павле Маринковић, Тугомир Алауповић и др Алберт Крамер. Београдска општина изабрала је такође своју делегацију у саставу: Добра Митровић, Велимир Карић, Грујица Ацемовић, Милан Савчић и Драгутин Караулић. Делегација је имала задатак да на дан сахране, 30. априла, буде у свечаној поворци и да „на гроб народних мученика положи венац с натписом: „Општина београдска – Поборницима народне мисли““. Студенти Београдског универзитета такође су изабрали своју делегацију, а Београдска општина и Српска православна црква заказале су парастос истог дана у Саборној цркви, тј. „свечани помен мученицима за народно уједињење Петру Зрињском и Фрањи Крсти Франкопану“ који ће служити митрополит Димитрије. Културно и просветно друштво Срба из Босне и Херцеговине „Просвјета“ одредило је за свог изасланика др Драгу Перовића, професора Медицинског факултета у Загребу.

Београдска општина, том приликом, издала је посебан проглас „Београђани“ у којем се, поред осталог, каже: „Сви сте ви пуни поносне туге за неизбројним жртвама нашег народа у овом рату, сви сте ви прожети свечаним осећањем општег народног ослобођења и уједињења сва три племена нашег народа, сви сте ви увек били пуни најдубљег поштовања и најискреније захвалности свима светим жртвама, које су још из најдавнијих времена стварале велики и слободан дом народног и државног јединства“, са позивом да одају и дужну пошту првим борцима против „мрским Хабзбурзима“ Зрињским и Франкопанима, не заборављајући бесмртног Матију Гупца. Градоначелник Загреба и председник Одбора за пренос остатака др Стјепан Сркуљ лично се захвалио команданту 4. армијске области генералу Божи Јанковићу за све што је предузео „код српске војске да се земни остаци народних мученика на онако величанствен начин пренесу у домовину после 248 година“. Министар просвете др Тугомир Алауповић издао је наредбу свим школама у Југославији да се 30. априла први час посвети предавањима о Зрињским и Франкопанима, а онда да се ученици пуне кући и „тај дан сматра школ-

ским празником“. Међутим, много је важније да детаљно реконструишемо, из бројних извора, како се ова манифестација одвијала од дана када су 24. априла ексхуминирани остаци Петра Зринског и Фране Крсте Франкопана у Винер Нојштату.

Посмртни остаци „народних мученика“ стављени су у посебан воз који је обезбедила савезничка мисија. Пре поласка одржали су говоре „велики мештар“ „Браће хрватског змаја“ Емилиј Лазовски и југословенски посланик Јосип Погачник. Лазовски се захвалио посланику Погачнику, а овај је рекао: „Цијела наша историја су гробови и као што ми данас стојимо пред гробом наших великана, тако је цијели наш народ стајао дуго и дуго пред својом раком, бојећи се, да ће га његови непријатељи срушити у гроб. Али се то није испунило, јер је дошао дуго жељковани час нашег ослобођења и уједињења“. Пошто су још једном градски физикус Карло Розентал и „вјештак судске медицине др Дане Ризнер“ утврдили да се ради о земним остацима Зринског и Франкопана, одржан је кратак верски обред и „благослов лијеса“ који је изговорио др Велимир Дежелић. Завршио је речима: „А данас са тиморних врлетних балканских гора и шумовитих валова Јадранског мора – устао је народ – див – слободан и уједињен! Народ Срба, Хрвата и Словенаца од Соче до Вардара, данас не плаче, већ краљевским сјајем хоће да дочека свете кости народних мученика – објеручке – јер вјерује, да су то првоборци наше народне слободе“. Долазак воза у Шпиље, на демаркационој линији, где је ковчег био укрцан на посебан окићен, „цвијећем и југословенским заставама“, југословенски воз, одата је почаст плотунима из „српског топништва и почасне чете“. Иста почаст „југословенским великанима“ приређена је у Марибору у присуству око 25.000 грађана! „На брдима грувају топови а над градом круже аероплани!“ На испраћају 28. априла ујутро, генерал Рудолф Мајстер „одржао је патриотични говор југословенским мученицима“, одсвиране су све три химне и испраћени су од стране челника Марибора професора др Медведа и др Брадашке. Генерал Мајстер пратио је воз до Цеља а представник Народног света из Љубљане др Верстовшек до Загреба. Све станице кроз Словенију биле су свечано украшене а у Цељу, где се окупило око 10.000 људи, „одржао је свечани говор градоначелник Андрејка“. Тако је било и на успутним станицама, посебно у Запрешићу, све до Загреба, „који је био украшен зеленилом и народним заставама“, а куће „у главним улицама цвијећем“. На „загребачком колодвору били су представници хрватских пјевачких друштава, Коло, Слобода, Лисински, Југ и Балкан, затим ЈАЗУ, Матице хрватске, Друштва хрватских књижевника, Друштва св. Јеронима, Хрватског новинарског друштва, Браће хрватског змаја и других ху-

манитарних друштава, Вараждина, Винковаца, Плашког, Ђакова и Загреба, те шпалир морнарске чете“.

Ковчег изнет испред колодвора поздравило је више од 20.000 људи, поздравни говор одржао је градоначелник Загреба др Стјепан Сркул, а Пјевачко друштво „Слобода“ отпеловало је „на то химну хрватску, српску и словенску“. Затим је у почасном шпалиру, који су са сваке стране улице направили „соколски пешаци и коњаници Хрвата и Срба“, ковчег био изложен у згради ЈАЗУ. Пред зградом ЈАЗУ на Зрињевцу, где је ковчег био изложен „за пучанство“, био је поздрављен „у строго војничком реду“ од стране команде 4. армијске области са генералом Божом Јанковићем на челу. Говор је одржао председник ЈАЗУ Владимир Мажуранић, који је рекао да су Зрински и Франкопан „доиста претече неовисности хрватској, приметној у новоме овоме вијеку слободе у јединству с једнородном браћом Србима и Хрватима“. Тада се већ на Зрињевцу било окупило око 50.000 људи. Следећег дана, 29. априла, одар је обишло „више тисућа Загрепчана“.

III

Војвода Живојин Мишић, како је писала „Правда“, заједно са делегацијом југословенске владе отпутовао је у Загреб 29. априла 1919. године ујутро. Увече су га дочекали од градоначелник Загреба др Стјепана Сркуља и хрватски бан др Иван Палачек. Војводи и делегацији југословенске владе приређена је свечана вечера у хотелу „Палас“. Сутрадан, 30. априла, пре подне у 9.00 часова почеле су свечаности „укопа народних мученика“. Војвода Живојин Мишић дошао је пред зграду ЈАЗУ у свечаној униформи, без шињела, у пратњи штаба 4. армијске области и његовог команданта генерала Боже Јанковића и бана др Ивана Палачека. Лијес је дигнут са одра и изнет пред зграду ЈАЗУ. Први се од „народних мученика“ опростио члан делегације југословенске владе Павле Маринковић. У краћем говору Маринковић је посебно потенцирао њихову борбу против злотвора словенских народа – Хабзбуршке монархије. „Па сад – рекао је Маринковић – када је тај велики народни злотвор срушен и када је велико дело ослобођења и уједињења завршено, зар није право, и лепо, што је прва мисао наше омладине, те праве наследнице наше дуге и славне прошлости, била, да мошти великих народних мученика пренесе из Аустрије, где им је земља била тешка, у слободну днину нашега народа, за чије ослобођење они на данашњи дан положише своје главе“. Затим су, у истом духу, говорили „предсједник државног вијеча чешкословачке републике Јарослав Томашек“, хрватски бан др Иван Палачек и „народни заступник Иван Першић“ у име „Старчевићанаца“. Све то време са једне стране ковчега стајале су девојке у хрват-

ским ношњама а са друге у српским, а крај њих млади соколи са вјенцима. Затим су сва певачка друштва, којима су се у међувремену придружила и певачка друштва „Требевић“ из Сарајева, „Славец“ из Љубљане и „Нада“ из Бањалуке, отпевала „Зринско-Франкопанку – „Појмо пјесму“.

У међувремену формирало се и неколико делова свечане поворке – хрватски и српски соколи на коњима са стране улице, а између њих „соколи из читаве Југославије“, „туропољски племениташи у својим свечаним старинским одорама на коњима“, свеучилишна омладина, представници загребачких корпорација, представници „југословенских окупираних крајева“ са транспарентима на којима је писало – Ријека, Задар, Шибеник, Книн, Трст, Идрија, Пула, Раб, Паг, Крк, Црес, Мотовун, Опатија, Постојна, Лошињ, Пазин, Пореч, Хвар, Корчула, Брач итд., после њих „вјенцоноше међу којима се истицао ловор вијенац регента Александра“, представници Старчевићеве странке права, свештенство, „а над Загребом кружила су сад више, а сад посве ниско, три аероплана“.

„Трећи дио поворке сачињавала је пратња лијеса ... академичари у гали, носећи кнежевска инсигнија... Сјајни саркофаг, који је био покривен хрватским, српским и словенским врпцама, носили су свеучилиштарци, а крај њих је ступала трострука почасна стража Сокола и морнара – наводи се у „Споменици“ – Пред самим саркофагом ступао је одбор Браће Хрватског Змаја носећи прекрасан вијенац“. Иза саркофага „вођена су два вранца у црнини, као витешки коњи Зринског и Франкопана. По том су ишли војвода Мишић, министри Маринковић, Алауповић и др Пољак, армијски командант генерал Божа Јанковић са цјелокупним генералитетом и вишим часништвом... свечану поворку закључило је топништво“. Поворку која се кретала према Каптолу и Катедрали испратило је око 100.000 грађана Загреба и околине. Пред катедралом поворка је стала и од „народних мученика“ опростио се председник Друштва хрватских књижевника др Никола Андрић, словеначких књижевника др Фран Илешич, у име „бјегунаца из по Талијанима запосједнутих крајева“ задарски адвокат др Хуго Верк и на крају генерал Анте Пливелић „у име часништва и војске“. Кад је лијес био дигнут ради одношења у цркву, „ступила је преда њ једна госпођица Србијанка те положила на њ велики сребрени ловор вијенац у име београдске омладине“. Катедрала је била окићена сва у цвећу. С десне стране „стале су цивилне хонорације“ а са леве војничке. Војводи Мишићу направљено је посебно свечано клецало, на коме је био „током свечане црне мисе са реквијем, коју је служио загребачки надбискуп др Антун Бауер и бискупи“.

У току спуштања саркофага у гробницу „са Зеленог бријега грували су топови, а на каптолу чете палиле су салве“. Свечаност је завршена у 2 сата после подне свечаним дефилеом српске војске ис-

пред катедрале. Напред је ступао „у војничком кораку војвода Мишић са поздравом“, а иза њега штаб 4. армијске области поздрављени „бројним пучанством“. Увече је градоначелник Загребa др Стјепан Сркуљ приредио банкет у хотелу „Палас“ коме су присуствовали и војвода Живојин Мишић, генерал Божа Јанковић и представници савезничких војних мисија (француске, енглеске и америчке) као и представници чехословачке и пољске републике. На крају свог поздравног говора др Стјепан Сркуљ је рекао: „Ја дижем ову чашу у здравље Његовог Височанства и молим господина војводу, да буде тумачем оданости и љубави наше“. Потом је прочитао поздравни телеграм упућен регенту Александру, а затим је „заступник Крешћ“ поздравио представнике савезничких војних мисија „на француском језику“, а отпоздравио француски генерал Деов. После говора др Анте Павелића говорио је „чешки делегат Јарослав Квапил, а онда Пољак пуковник Копецни“ и новинар француског листа „Журнал де Дебат“ („Journal de Debats) конт Бегуан. Истог дана, 30. априла, свечаности су одржане у Прагу, у Београду на Београдском универзитету, у градовима који су некада припадали Зринским и Франкопанима и већини „средишта жупанијских и окружних места“.

Невероватно је и готово несхватљиво да је ова југословенска манифестација, тако масовна и са тако угледним званичницима двора, југословенске владе и покрајинских влада за Словенију и Хрватску, за последњих 90 година остала потпуно заборављена, не само од политичке и интелектуалне елите у Хрватској и Србији већ, што је посебно забрињавајуће остала је непримећена од историјске науке. Од демаркационе југословенско-аустријске линије, дуж пруге, у већим местима, па све до сахране у Катедрали ову југословенску манифестацију одушевљено је у Словенији и Хрватској поздравило око 300.000 људи! Колико је људи било на манифестацијама у осталим деловима земље, посебно у Београду, нисмо могли ни приближно утврдити.

Већ у маја 1919. године „Гrafичко-умјетнички и накладни завод, Југославија“ у Загребу објавио је „Споменицу Зринско-Франкопанску пригодном свечаног преноса њихових костију у домовину“ са више од 20 фотографија, лист „Обзор“ објавио је 23 различита написа, београдска „Правда“ и „Политика“ 11, француски лист „Журнал де Деба“ 2, часопис „La Yougoslavie“ у Париз исте године чланак др Ферде Шишића, конта Бегуана, Отона Моравца из Љубљане и три песме посвећене „народним мученицима“ – Милосава Јелића, Милутина Јовановића и Божицара Пурића, затим је исте године часопис „Даница“ објавио чланак Стјепана Широле („Југослованска тискара Љубљана“) – овај „Коледар“ се водио за годину 1920. „Коледар и Љетопис Друштва свејеронимског за пријеступну годину 1920“,

који је био часопис „Хрватског књижевног друштва Св. Јеронима“ у Загребу, објавио је чланак Јосипа Шафрана „жупника чаглићког у миру“. Оба часописа била су илустрована са по десетак фотографија. Следеће године, 1921, у Осијеку је у „Књижници за младеж“ била објављена брошура Милутина Мајера „Зрински и Франкопани“ са опширним „извадком из књиге, Урота‘ од Евгенија Кумичића“ и „На Озљу граду“ Аугуста Шеное. Следеће године, поводом ове манифестације, објављена је у истој „Књижници“ брошура „Књига народног ослобођења и уједињења“ и „Јека од Осијека“ – „изабрани радови хрватских, српских и словеначких приповиједача“. „Загребачки илустровани лист“ објавио је у мају 1925. године фотографије чета и пукова који су били смештени у касарнама на бившим поседима Зринских и Франкопана. Том приликом „Загребачки илустровани лист“ је писао: „Тридесети травањ постаје из године у годину све значајнији народни благодан, па тога дана готово и нема у овим крајевима културног, просвјетног и хуманог друштва, а да не би уприличило било какву приредбу у спомен трагедије, што се на тај дан године 1671. одиграла у Бечком Новом Мјесту. Тим славама придружила се наша храбра и јуначка војска, па је тако прослава Зринског и Франкопана попримила опћи народни полуслужбени карактер. Од војничких пукова нарочито славе 30. Травањ 35. Пук у Загребу, који носи поносно и дично име хрватског великана бана Петра Зринског и 37. Пук смјештен у старом франкопанском граду у лијепој Краљевици“. И управо фотографију прославе у Краљевици „Загребачки илустровани лист“ је донео на целој првој страни, са видном легендом „Капетан г. Бранко Пућа говори војницима о животу и раду патрона пука Франа Крсте Франкопана“. А тачно три године раније министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић, на основу аустроугарског закона из 1873, жандарима је насрнуо на прославу коју је организовало „Хрватско женско друштво Катарина Зринска“! Том приликом на Плитвицама проливена је и крв тешко повређених... и тако све до „открића“ белешке Милорада Павловића Крпе, једног од најмрачнијих фалсификата у српској историографији, и због великог утицаја на јавно мњење, публицистику, медије и књижевност, а, исто тако, и на интелектуалну, научну и политичку елиту. Уколико желимо нешто да научимо, треба да молимо историју да нам опрости. Само тако можемо да добијемо алиби. Како је рекла Елизабет Чедвик, „лакше је држати се бистрог плићака него гурати нос у непрозирне дубине“, поготово ако су замућене разним идеолошким, националистичким и верским матрицама и још при том засноване на фалсификатима и незнању.

Архив

Мр Велимир Иветић

СПЕЦ. ЗА АРХИВИСТИКУ

СПАСАВАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНОГ АРХИВА У ТОКУ НАТО БОМБАРДОВАЊА ОД МАРТА ДО ЈУНА 1999. ГОДИНЕ

Војни архив био је у саставу Војноисторијског института до 2006. године. У време НАТО бомбардовања Војноисторијски институт био је унутрашња организацијска јединица Савезног министарства за одбрану (при Секретаријату СМО) и најзаслужнија институција што је спасена архивска грађа Војног архива – архивска грађа од непроцењиве вредности за југоисточну Европу, значајна и за светску историју.

Крајем 1998. године Институт је обавештен да му је укинута место за мобилизацијску узбуну (зграда једне културно-образовне установе у непосредној близини а у низу стамбених објеката и преко пута цркве) и да према мобилизацијском плану остаје на истој мирнодопској локацији – у зградама Б и Д („Кула“) СМО. Претходних деценија Војноисторијски институт није успео да се преко својих претпостављених институција за њега, те и за архивску грађу, обезбеди смештај сходно условима *Конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба* (Хаг, 1954).¹ Чак се и безбедносно микрофилмована архивска грађа из времена Другог светског рата и оперативни дневници Врховне команде и армија Србије из Првог светског рата налази-

¹ *Међународни уговори Федеративне Народне Републике Југославије*, св. 55, ДСИП, 1956. Једна од комисија, коју је одредио подсекретар ССНО 1985. године, изнела је 1986. и такав предлог: „да се нађе могућност за смештај Архива ОС у посебан, наменски адаптиран објекат – у складу са међународним конвенцијама, јер се Архив не сме налазити у склопу војних објеката ни у миру ни у рату“ – акт Управе за информатику, интерно, бр. 240 – 6/1985.

ла се где и оригинална,² као и архивска грађа са ознаком „Е“. Претпостављене управе и сектори Генералштаба ВЈ или СМО оглушивали су се и о захтеве и предлоге Института да се микрофилмови измeste на сигурну локацију. Архивски депои (16 просторија, претежно, величине већих канцеларија, укупно од око 900 m²) не само да су били прена-трпани³ него су се сандуци са новопримљеном архивском грађом Војске Југославије смештали у канцеларије Архива.⁴

Неодговорност, са елементима и крупног незнања Савезног министарства за одбрану према Војноисторијском институту, те и архивској грађи – највреднијем културном добру које је требало да се заштићује према *Закону о архивској грађи Савезне Републике Југославије (Службени лист СРЈ, бр. 12/1998. и 13/1998. и Службени војни лист, бр. 5/1998)*, огледа се и у чињеници да је тек 29. априла 1999. године одобрио *Правилник о унутрашњој организацији и систематизацији радних места Војноисторијског института за време ратног стања* и нешто раније (23. априла) поставио начелника Института и са звањем саветника – функционера и остали руководећи кадар формацијског чина пуковник у Институту по будућој наведеној ратној систематизацији, а савезни министар за одбрану наредио је 29. марта да се одмах пређе на ратну систематизацију.⁵

Првих дана ратног стања припадници Института, као и остало људство СМО, склањали су се на знак ваздушне опасности у склоништа у сутеренима зграда Б и Д. Када се у СМО увидело да таква склоништа не омогућавају довољну заштиту од крстарећих ракета и пројектила ваздух – земља и очекивао ваздушни удар и на зграде СМО, организацијске јединице СМО почеле су се 30. марта измештати на друге локације, а Институт о томе није обавештен.

² Склониште за микрофилмове прво је било у Хрватској, затим у Босни и Херцеговини, одакле су микрофилмови у току грађанског рата 1992. године пребачени у просторије Војноисторијског института.

³ У Војном архиву је крајем 1998. године било око 1.600 дужних метара (око 10.500 кутија и око 2320 регистрованих и 145,5 m необрађених архивских књига) старе архивске грађе (настале до 15. маја 1945. године) и око 2500 m нове грађе и регистратурског материјала.

⁴ Институту су одузимане просторије и додељиване другим организацијским јединицама ГШ ОС СФРЈ - ВЈ или ССНО – СМО, чак и када је Војни архив упозоравао да ће престати да прима архивску грађу због непостојања простора за њен смештај. Војни архив није извршио ни наређење начелника ГШ ВЈ ни после ургенције СУП Републике Србије 1998. године да испразни један објект са архивском грађом и регистратурским материјалом у касарни „20. октобар“ на Звездари (Волгина улица бр. 2 до 4), која је 1993. године додељена наведеном СУП – у (акт Команде одбране града Београда, пов. бр. 1088 – 2 од 20. 10. 1993. године).

⁵ Војни архив, Фонд СМО, инв. јед. 24 461, арх. јед. 1 (Оперативни дневник ВИИ из 1999. године).

Вођа дежурног тима Института је 31. марта/1. априла (начелник Војног архива) око 20.00 сати приметио да и Оперативни центар СМО ужурбано напушта зграду, добио је од њега делимичне информације, те је предузео мере да се испразне инсталације за грејање у зградама, али није успео да се затвори главни водоводни вентил.⁶ Због тога је преко ноћи остао у напуштеној згради поред водоводног вентила, а двојицу старешина из тима послао у оближњи парк да затворе главни вентил уколико он настрада у случају очекиваног ваздушног удара.⁷ Наредна два дана начелник Института је покушавао да пронађе претпостављени Секретаријат СМО, али безуспешно.

Тек 3. априла начелник Војноисторијског института је обавештен да је заменик савезног секретара за одбрану забранио боравак свим лицима у зградама СМО и добио усмено наређење о напуштању тих зграда. Из тог разлога издејствовао је да се архивска грађа измешта у зграду Војног музеја на Калемегдану и одмах донео писмено наређење о томе. Регулисао је редослед изношења архивске грађе (безбедносни микрофилмови, важнији делови архивских фондова, микрофилмована архивска грађа у институтима, архивима и другим институцијама отцепљених република и АП Косова и Метохије и вреднија техничка средства); начелнику Војног архива дао је задатак да му сваког дана до 08.00 сати поднесе предлог шта да се тог и наредних дана евакуише; ангажовао је целокупно људство Института (око 18 лица, а три лица била су на боловању, односно са бебом⁸), по десетак војника и два возила из 46. змтрбр и др.⁹

⁶ Шеф Грађевинске секције 46. заштитне моторизоване бригаде (имала је улогу и команде стана) одмах је упутио људство за пражњење топловодне инсталације и затражио је од начелника Војног архива да наређење за затварање водоводне инсталације изда заменик СМО, којег наведени начелник није успео да пронађе.

⁷ Као нап. 5, арх. јед. 68.

⁸ У овом периоду припадници Војноисторијског института били су: пуковници др Славко Вукчевић, начелник, др Слободан Бранковић, начелник Одељења за војну историју (од 7. априла на лечењу и боловању), специјалиста за архивистику Велимир Иветић, начелник Војног архива, и Никола Бибић, заменик начелника Архива, капетан фрегате мр Драган Ненезић, заступник начелника Одељења за војну историју, потпуковник Растко Тимотијевић, начелник Одсека за опште послове, мајор Станислав Крстић, заступник начелника Одсека нове архивске грађе, мајор Миле Огњеновић, проф. и виши архивист, заставник I класе Војислав Милојковић, руковалац депоа, самохрани отац троје деце – бебе, и био је без ратног распореда, старији водник I класе Горан Вељковић, рачуновођа и руковалац Института, цивилна лица мр Славица Ратковић-Костић, мр Милан Терзић, Славко Колорогић, лектор, Момчило Тодосијевић проф. и виши архивист, Соња Тица-Живаљевић, дипл. историчар и архивист, Милева Ћусловић, виши библиотекар, Владимир Милутиновић, руковалац депоа, капетан у резерви и од 18. априла био је у ратној јединици, Милица Јоветић, технички секретар, мајка млађе деце и без ратног распореда, Снежана Поповић-Илијев, дактилограф Iа класе, Радмила Штрбац, архивски помоћник и Десанка Лончар, фотограф. По ратној систематизацији, у Институту су још били постављени потпуковник Јовановски Драган и цивилно лице Славица Смајловић, а затим и пуковник мр Терзић Михаило.

Иако је ово наређење требало да донесе претпостављена установа Института, донео га је начелник Института, да то уколико неки припадник Института настрада, буде писмени основ за збрињавање његове породице, будући да су скоро сви припадници Института били спремни на велике напоре. Помоћна ратна јединица Института није се могла образовати, а поједини ратни обвезници су се јављали иако нису мобилисани, али су враћани.

Измештање архивске грађе у Војни музеј прекинуто је 9. априла након што је директор Музеја упозорио да се напуклине зидова зграде увећавају, посебно ка западној стрмој падини Калемегдана, где се налази изложбена сала у којој је смештана архивска грађа. Од 3. до 9. априла евакуисано је 17 сандука са микрофилмовима, 4.263 кутије¹⁰ и 119 сандука архивске грађе, сви инвентари и помоћни инвентари старе и сва евиденција (од инвентара до помоћних књига и спискова) нове архивске грађе и десетак техничких средстава. При процени угрожености архивске грађе начелник Војног архива узимао је у обзир и њен положај у депоима (да ли се налази у висини или изнад прозора, иза затворених дрвених врата и друго);¹¹ затварао је главни водоводни вентил а сутрадан ујутро отварао га а и предузимане су и друге мере. Дешавало се да се у току утовара архивске грађе у камион огласе сирене за ваздушну опасност, што је био знак да се одмах напуштају зграде, као и да неутоварене кутије са архивском грађом остајану у дворишту, па су их је неколико лица самоиницијативно враћало у депое.¹²

⁹ ВА, Фонд СМО, инв. јед. 24461, Наређење начелника ВИИ од 03. 04. 1999. године.

¹⁰ Из Групе фондова Војске Краљевине Србије евакуисана је сва архивска грађа настала до 1913. године и важнија остала – 2001 кутија или 61%; Војске Краљевине Југославије 125 кутија (1,1%); из Архиве НОП-а грађа Врховног штаба, свих мисија, главних штабова, јединица и оперативних штабова са српских подручја и са знатним бројем Срба и Црногораца и спискови рањених и погинулих припадника НОП-а – 610 кутија (око 23%); целокупне Недићева, немачка, четничка (ЈВУО), емигрантска архива и архива НДХ; италијанска архива – 81 кутија (око 1,4%); из Групе фондова ОС СФРЈ само 49 кутија и 119 сандука, будући да се та грађа налазила у депоима – деловима атомских склоништа сутерена II зграде Б и на тежину сандука, и поједине мање количине друге документације: видети детаљан (са бројним ознакама и називима сваке кутије, микрофилма, сандука и др.) извештај начелника Војног архива са прилозима од 10. IV 1999. године у инв. јед. 24461 фонда СМО (ВИИ).

¹¹ Из Архива није измештена и новообрађена „Збирка Јосип Броз Тито“, будући да се налазила на безбедном месту, у сутеренској просторији без прозора, а бочно и изнад су била најмање четири армиранобетонска зида или плоче. Арматура темеља зграде испод те просторије била је слабије сајана, и приликом ваздушног удара 30. априла/1. маја са неколико пројектила порушен је – „склоњен“ улаз са деловима зграде Б (кино-сала, степеништа и др;) и јачим пројектилом погођен наведени део темеља, који је напукао по целој ширини зграде. На срећу, била је оштећена само једна кутија наведене збирке и осам поиспадалих докумената начелник Архива је купио из кратера и ставио у једну од целих кутија Збирке.

¹² Два пута је цивилно лице Десанка Лончар остала да враћа кутије, али је начелник Архива једва упућивао на сигурно место, подсећајући је на њено млађе дете.

У току премештања архивске грађе у Војни музеј, директор Војног музеја организовао је да се на тераси зграде нацрта међународни знак културног добра, па је агресор зграду Музеја скинуо са списка потенцијалних циљева.

Како је агресор почео да уништава и објекте у касарни Републичког МУП-а на Звездари (Волгина бр. 2 до 4), а у једном објекту су се налазила 652 сандука са архивском грађом и регистратурским материјалом Војног архива, премештено је из тог објекта 96 сандука са грађом у скоро пун лагум Војног музеја, а остали сандуци са регистратурским материјалом су прераспоређени.¹³

Време после реселавања дела архивске грађе искоришћено је за остале важне обавезе Института. Преко Секретаријата СМО послато је упозорење начелника Војног архива од 30. марта 1999. године о пропустима при канцеларијском и архивском пословању и одговарајућа ранија наређења о њиховом отклањању, као и подсећање да сва документа у току ратног стања имају својство архивске грађе. Начелник Војног архива послао је Штабу Врховне команде 12. априла 1999. године извештај о новој локацији пријема архивске грађе, пружању стручне помоћи и начину одржавања везе и замолио Штаб да свим потчињеним групацијама и саставима пренесе наведено и да их подсети да сваки акт, снимак, запис и друго у време ратног стања представљају архивску грађу и да се предају Војном архиву свака три месеца. Штаб ВК команде предузео је одређене мере а најважније је строго поверљиво наређење начелника Штаба бр. 01.655-1 од 12. јуна 1999. године о прикупљању, ажурирању и архивирању ратне документације, али је у наведеном наређењу уместо назива Војни архив унет непостојећи назив Централни архив ВЈ. Међутим, убрзо су следила нова акта (План предаје архивске грађе Војном архиву и др.) у којем су истицане обавезе према Војном архиву и његове обавезе.

Једна од активности Војноисторијског института била је и промоција књиге капетана фрегате мр Драгана Ненезића *„Југословенске области под Италијом 1941–1943“*. 20. априла у Дому ВЈ о којој су говорили један академик, два професора факултета и др.

Последице ваздушног удара у улазни део зграде Б 30. априла/1. маја 1999. године по просторије Института установљавао је и

¹³ Експлозија „томохавка“ у касарни на Звездари 8. априла оштетила је и оближњу школу, болницу, стамбене објекте и објекат са архивском грађом Војног архива, који се налазио на ивици касарне, до стамбених зграда. Зато је преосталих 556 сандука са регистратурским материјалом поређано на сигурнији начин, те су при наредним експлозијама само били засути разним материјалом, земљом и др.

његов начелник¹⁴ и одмах је писмено известио секретара СМО и затражио да се у што краћем року нађе решење за измештање архивске грађе из зграда СМО.¹⁵

Следеће бомбардовање зграда Б и Д СМО са њихове дворишне стране 7/8. маја, при чему је оштећена Уролошка клиника на углу Ресавске и Бирчанинове улице и много мање зграда италијанске амбасаде, онеспособило је несклоњена застарела средства фотолаборије и архивске депое у згради Д, али архивска грађа није била оштећена, с обзиром на њен оптималан положај у депоима. Како је ваздушни удар од експлозија био и сувише јак, оборио је столове, микрочитаче и мањи број копија информативних средстава у читаоници Архива и оштетио их или уништио, док је већи део информативних и других средстава читаонице остао неоштећена јер су претходно упакована у кутије или премештена у заштићени простор или су се налазила у јаким картотечким орманима, који су на сигурнији начин поређани, а оригинална средства претходно су евакуисана. Међутим, још више су оштећени већ наведени разни писани материјали без својства архивске грађе јер је ваздушни удар био са друге стране у односу на претходно створене отворе у зградама.¹⁶ Стање Архива после ове експлозије фотографисано је из

¹⁴ Архивски депои у згради Б били су оштећени и постали су неупотребљиви (избијени су сви прозори и врата и поједини зидови а поједине кутије су оштећене и мали део папирнатог материјала просуо се у кратеру). На срећу, само осам архивских докумената, од којих су већину чинили делови писаних материјала учесника НОБ-а, који нису били вредни за објављивање, те су по захтевима високих војних руководиоца похрањени у Архиву. Штета је што је уништен део докторске дисертације покојног мајора Радослава Николића. Остали су неоштећени пренатрпани депои у згради Д („Кула“), али су имали мали капацитет – око 300 m².

¹⁵ Војни архив, Ф. СМО, инв. бр. 24461 (Оперативни дневник ВИИ) – као нап. бр. 5.

¹⁶ Онеспособљене су две картотеке. Једна, која је иначе већ требало да буде уништена а устројио ју је претходни референт Архива за молбе, са подацима о негативним одговорима на молбе о учешћу у НОР – у, иако су сви одговори на молбе посебно чувани према прописаним временским роковима. Наведени референт је на поновљене молбе припремао исти, стари одговор. Та пракса је напуштена, па се поново истраживало према поновљеним молбама у новопримљеној грађи или проверавало у већ истраживаној, те је десетак лица добило накнадно потврдан одговор о учешћу у НОР-у. Друга картотека, о погинулим припадницима НОВЈ - ЈА на Сремском фронту, која је формирана и налазила се у просторијама СУБНОР-а Републике Србије на Савском тргу до 1992. године, када је СУБНОР морао да празни и предаје просторије а Архив Србије није хтео да преузме ту картотеку јер није представљала архивску грађу, а такође нису хтели да је преузму ни неке друге институције. Начелник Војног архива је тада са три војника пребацио ту картотеку у канцеларију једног руковоаца депоа и она је била од користи за бржа истраживања о настрадалима на Сремском фронту. Све личности, за које су направљени картони за наведену картотеку, унете су са подацима из картона у књигу Драгољуба Тмушића *Сремски фронт: 23. X 1944–13. IV 1945*, Дневник, Нови Сад 1987. Како су се картони налазили у отвореним кутијама у просторијама са разнетим вратима, прозорима и деловима зидова, јак ваздушни удар их је далеко разбацао.

тридесетак позиција и сачињене су фотографије, са својством како историјских докумената, тако и за доказивање нанете штете и нецивилизованог поступања агресора.¹⁷

Након што је у *Политици* од 7. маја прочитао да је југословенска амбасадорка при УНЕСКО-у писала о страдању културних добара у Југославији његовом генералном директору ове организације Фредерику Мајору и делове одговора,¹⁸ начелник Војног архива отишао је у Управу за морал и информисање Штаба ВК и двојици виших официра изнео предлог да се објави да су тешко оштећене зграде СМО напуштене и више нису војни објекти, него архивско спремиште како Војног архива тако и документације разних организацијских јединица СМО (нпр. новчани картони цивилних лица која су била на служби у ЈНА – ВЈ).¹⁹ Ти официри су изнели да предлог треба да буде размотрен и упутили се код руководиоца Прес центра Штаба ВК. Међутим, руководилац Центра новинар – уредник у РТС Ненад Пезо је предлог одбио с напоменом да би управо таква информација изазвала још тежа бомбардовања зграда, при чему су му повлађивали и наведени официри.

Сектор за цивилну одбрану СМО почев од 5. маја предлагао је да се поједини објекти у Београду (вртиће, основне школе и сл.) ставе на привремену употребу Институту, али је и сам начелник Института констатовао да су они неупотребљиви. Сам се непосредно ангажовао у проналажењу одговарајућег објекта. То му је успело 23. маја, након што је обишао зграду Народне банке Југославије (сада Србије), у изградњи, на Славији. Тамо је у сутерену I било смештено неколико возила војне полиције, али је било слободно атомско склониште у сутерену IV (28 m испод нивоа приземља) и други простор. Одлуком Колегијума СМО предлог начелника Института усвојен је и 26. маја секретар СМО је усмено наредио начелнику Института да се изврши пресељење Института у наведену зграду у изградњи на Славији. Опет је начелник Института донео писмено наређење о измештању архивске грађе,²⁰ првенствено из разлога као и 3. априла. За утовар

¹⁷ Мањи број фотографија објављен је у *Војноисторијском гласнику* бр. 1–3/2000, у рубрици *Документи*. У уводном тексту ове рубрике (стр. 145) намерно је нетачно изнето да „је највише страдала архивска грађа фондова са документима о италијанској и немачкој окупацији од 1941. до 1945. године, а већим делом је уништена и архивска грађа Независне Државе Хрватске“. Разлог томе на спада у тему овог текста.

¹⁸ Издвајам: „...да све стране укључене у сукобе поштују музеје, архиве, библиотеке, религиозне и образовне институције, као и споменике и добра која представљају сведочанство цивилизације и историје региона“.

¹⁹ Према међународном ратном праву, зараћене стране су обавезне да предузму мере, поред осталог, и за сигурност документације.

²⁰ Као на пр. 5.

архивске грађе почев од 28. маја у времену од 07.30 до 18.00 сати ангажовано је људство Института, десетак војника из 46. змтрбр и камион – фургон од 12 t са цивилном регистрацијом преко Сектора СМО за грађевинско-урбанистичку делатност како се не би открила нова локација смештаја архивске грађе. Из истог разлога старешине су радиле у цивилном оделу. За истовар су ангажовани само мушкарци из Института у времену од 21.00 до 03.00 сата и људство физичко-техничког обезбеђења Банке са њиховим средствима. У међувремену, фургон је мењао више локација у улицама са дрворедом и другим заклонима. Будући да је постојао проблем са враћањем кућама, када није било саобраћаја, ангажовани су само припадници Института са Новог Београда и из Земуна, које је кућама враћао мајор Станислав Крстић личним аутомобилом без права на надокнаду горива. Припадници ФТО Банке су и даље били ангажовани у пуном саставу а у току прве ноћи, када се покварило акумулаторско осветљење и припадници Института отишли, они су сами унели истоварене и сложене кутије у атомско склониште, при чему су измешали кутије и полагали их на неодговарајући начин.

Рад се одвијао свакодневно, иако је враћање групе припадника Института са начелником преко савских мостова у време најављивања бомбардовања у јутарњим часовима било више него ризично. Премештање архивске грађе, библиотеке и инвентара Института настављено је и после 10. јуна уз коришћење по једног дана одмора недељно.²¹

Сутерен IV Народне банке постао је пренатрпан 16. августа јер је у њему смештена скоро сва архивска грађа са информативним средствима и опремом,²² цела библиотека Института²³ и важнији инвентар.²⁴ Није било места за још око 600 сандука са новом архивском грађом, која је остала у депоима 0010 и 0014–0015 у сутерену II зграде Б

²¹ Није се одмах учила једна негативна појава: да се пара од сушења свежег бетона у склоништу кондезовала на омоте фасцикли и картонске кутије, на срећу више на новије, те су поједини свежњевци падали на под а поједини стогови са кутијама кривити. То је отклоњено активирањем вентилације и њиховим преслагањем.

²² 13. 963 арх. кутија – свежњева (укључујући мемоарску грађу, новоформирани привремене кутије са информативним средствима из читаонице Архива и другим материјалима), 2.319 обрађених и 145,5 m необрађених арх. књига, 179 сандука са новом грађом, 34 плакара са микрофилмовима из страних познатијих архива, 109 металних и 20 дрвених плакара са картотекама, 409 расклопљених металних арх. сталажа, 54 библиотечке сталаже и др. – детаљније видети извештај начелника Војног архива од 16. августа 1999. године у оперативној архиви Војноисторијског института или рукопис извештаја код његовог аутора.

²³ Око 20.000 књига из два депоа укупне површине од око 120 m².

²⁴ Намештај, претежно оштећени, и друга средства сакупљени су у четири веће канцеларије Института у згради Д, чија су врата поправљена, заључана, закуцана и запечаћена.

јер до њих није продирала подземна вода, као и за део регистратурског материјала који се налазио на, релативно, сигурном месту.

Појединим лицима из Института, који су од раније била нарушеног здравља, здравље се на краће или дуже време у овом периоду погоршавало, те су упућивана код лекара и на потребна боловања. Међутим, ниједан припадник Института није био повређен у току тешких физичких радова у несанираним рушевинама.

У Министарству одбране убрзо је увиђен висок морал и пожртвовано и умешно ангажовање људства Института па су већ у првој наредби савезног министра за одбрану, у вези са похвалама поводом 16. јуна - Дана Војске Југославије, на прва три места стављена три припадника Института без обзира на чин и положај осталих похваљених лица из Министарства.²⁵ Поводом истог дана похваљена је или награђена и већина припадника Института наредбама секретара СМО и начелника Института.²⁶ Убрзо спотом одликовано је пет припадника Института²⁷ а један је предложен за ванредно унапређење (мајор Станислав Крстић).

*
* *

Захваљујући високом моралу скоро свих припадника Војноисторијског института, њиховим примерним међусобним односима, уважавању стварног ауторитета руководиоца и другим врлинама, омогућено је спасавање архивске грађе од непроцењиве вредности за југоисточну Европу и значајне за светску историју XX века. Руководиоци у Институту, посебно начелник, ризиковали су скоро све што су могли: од кажњавања до губитка живота, при томе чувајући, колико је то било могуће, своје потчињене, од којих ни један није био повређен у несанираним рушевинама у току напорних радњи.

²⁵ То су били пуковник Велимир Иветић, пуковник др Славко Вукчевић и цивилно лице мр Милан Терзић. Начелник Института није себе предложио, што се види из редоследа наведене тројице, већ је закључено на колегијуму министра да он заслужује највише признање, које се тада давало, а из административно-техничких разлога стављен је на друго место (у електронском деловоднику већ је уписан наслов наредбе са првоименованим лицем, а тада се у вези са заведеним актима није смело ништа мењати).

²⁶ Остали похваљени били су: пуковник мр Михаило Терзић, пуковник Никола Бибић, капетан фрегате мр Драган Ненезић, потпуковник Растко Тимотијевић, потпуковник Драган Јовановски, мајор Станислав Крстић, мајор Миле Огњеновић, старији водник I класе Горан Вељковић и цивилна лица: Славко Колорогић, Момчило Тодосијевић, Милева Ђусловић, Снежана Поповић-Илијевић, Десанка Лончар и Славица Смајлагић (сви који су непрекидно били ангажовани на спасавању архивске грађе).

²⁷ То су били пуковник Никола Бибић, капетан фрегате мр Драган Ненезић, мајор Станислав Крстић, старији водник I класе Горан Вељковић и мр Милан Терзић.

Критике и прикази

Robin Okey

**TAMING BALKAN NATIONALISM.
THE HABSBURG 'CIVILIZING MISSION'
IN BOSNIA, 1878-1914, OXFORD 2007.**

Својим делом „Taming Balkan Nationalism“ Робин Оки нам је још једанпут пружио изворно богату студију која оставља доста могућности за дискусије, али и допуне. Ова наша запажања, наравно, не треба да чине садржај критичког приказа, нити се он може бавити свим аспектима који су за расправу. Приказ који је пред вама ослања се на два постојећа приказа на немачком језику који су објављени у ре-нотираним стручним часописима,¹ и ограничава се на то да у оквиру Окијевих исказа и сазнања о окупационим режимима на Балкану нескромно нађе места за наше сопствене идеје које су сагласне са већ у наслову употребљеним појмом „Taming“ (*прими-томљавање*).

Најпре ћемо нешто рећи о спољашњој форми. Оки је на себи својствен начин написао дело које се ослања како на лите-

ратуру на босанско-хрватско-српском, немачком и енглеском језику тако и на мемоаре савременика догађаја и научну литературу која је настајала током деценија које су потом следиле. Слику употпуњавају часописи и архивска грађа из свих релевантних земаља. Књига се завршава доста практичним индексом појмова. Могла би се аутору ставити само једна примедба, и то на карте: наиме, било би практичније, због општег разумевања политичке ситуације, учртати и новопазарски Санџак, који се налази јужно, као продужетак Босне и Херцеговине и дели Србију од Црне Горе. У том региону су од 1878. године заједно биле смештене османлијске и аустроугарске трупе. Ово се истиче и због тога што је Санџак, иако мала област под османлијском управом, имао тада изузетан геостратегијски значај.

Сами наслови поглавља у књизи већ омогућавају доношење закључака о доцнијим изазовима окупационог режима у управља-

¹ Lothar Höbel, у: cMitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 117 (2009), 3–4, као и: Franz-Joseph Kos, у Historische Zeitschrift 288 (2009), 2.

њу окупираним и анектираним областима. Наиме, ставови тадашњих војних команданата и чиновника (и то на свим административним нивоима) према одређеним етничким групама становништва наведени у већини личних аката и докумената, који испитују да ли је неко *савезник* или *непријатељ*, говоре колика се важност томе тада придавала. Оки се после „излета“ у област босанског уставног поретка (октроисања статута) пребацује на културу. Када је реч о временским оквирима ове књиге (1878–1814), треба имати у виду да су Окијева тумачења и наводи релевантни и за један доцнији период. Наиме, они се могу посматрати и као предисторија „културне политике“ Немачке према „Југоистоку“ 30-их година двадесетог века.² У случају Босне и Херцеговине дошло је у том периоду и до својеврсне „модернизације“ (и европеизације). Култури Босне и Херцеговине припадају такође и они културни утицаји које су са собом више од 30 година доносили аустроугарски чиновници, војници и њихове поро-

² Уз то и у оквиру пројекта „Ergänzungsraum Südosteuropa“ Konzepte und Strategien des Mitteleuropäischen Wirtschaftstags и Europapolitik im Zeichen der Südosterweiterung am Institut für Zeitgeschichte der Universität Wien ein Sammelband im Entstehen : Carola Sachse (ed) , „Mitteleuropa“ и „Südosteuropa“ als Planungsraum: Deutsche, österreichische und südeuropäische Expertisen in der Zeit der Weltkriege (Göttingen: Wallstein erscheint Anfang 2010).

дице. Ти људи постали су временом саставни део босанско-херцеговачког друштва и умногоме се са њим идентификовали. При том се често не напомиње да су „аустроугарски“ Румуни и Италијани исто тако имали утицаја на тамошњи културни развој као и Хрвати и Срби из Краљевине Хрватске и Далмације. Свестан доцнијих догађаја, Оки посебну пажњу посвећује и студентском покрету у Босни и Херцеговини.

Значајан простор у делу заузима и личност Бењамина Калаја (Béni von Kállay, 1839–1903), који је од 1882. године провео више од двадесет година у служби заједничког Министарства финансија, био добро упознат са босанским приликама. Оки се овде не бави први пут личношћу Калаја. Помињао га је, поред осталог, и као једног од чланова „триа мађарских Балканиста“,³ заједно са Иштваном Бурјаном (István Burján – заједнички аустроугарски министар финансија) и Лајошом Талоцијем (Lajos Thallóczy – намештеник у истом министарству).

Оки уводи и неке појмове који су везани за актуелне феномене, као на пример „Судар цивилизација“ („Clash of Civilisations“), који се заиста може употребити када говоримо о аустријској окупацији Балкана у 19. веку. Реч „судар“ тако означава окупацију као догађај

³ Okey, R., „Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, Istvan Burján and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism“ *SEER*, 80 (2010).

са којим је све почело. За Окија све кулминира убиством престолонаследника Франца Фердинанда 1914. године у Сарајеву, којим се завршава један период започет 1878. године.⁴ Поред термина „припитомљавање“ национализма, поменутог у наслову, требало би такође узети у обзир и термин „фасцинацираниост странцима“ чији је аутор Алеиде Асман (Aleida Assman). Вероватно би анализе у Окијевом делу у светлу погледа Алеиде Асман биле још интересантније.⁵ Разлог за овакво наше мишљење у томе је да је та фасцинацираниост странцима егзистирала истовремено са балканским национализмима, како у Босни тако и у круговима „мађарских балканиста“, али и шире. Аустроугарска у сваком случају није успела да „припитоми“ Балкан. Пре би се могло рећи да је двојна монархија била учесница једног процеса који је започео десетак година пре 1878. Реч је о (углавном насилном) настанку националних држава на Балкану.

За односе окупационих режима и становништва на окупираним подручјима карактеристична је и стална смена процеса сарадње и анимозитета. Тако су у Босни и Херцеговини најпре Муслимани били ти који су се подигли против нових господара, али ће временом они бити и последњи који су до краја бранили Дунавску монархију, што је данас општеприхваћена синтагма. Овде не смео потценити ни, у данашњој јавности општеприхваћени, значај босанског спомен-места Монте Мелета, које је везано за 1878. исто колико и за 1914. годину.⁶

На крају можемо закључити да ће се ова студија веома допасти свакоме ко се бави окупацијом у мултинационалним, мултирелигијским и мултикултурним регионима, независно од географских и временских оквира.

Dr Tamara SCHEER
(са немачког превела
Соња Милојевић)

⁴ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, S. 253.

⁵ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume, Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.

⁶ *Bošnjaci u carskoj službi. Bosansko-hercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci*, eds. Hermann Hinterstoisser, Christoph Neumayer, Erwin A. Schmidl, Helmut Wahnout, Wien 2008.

Митар Ђуришић

СРБИЈА У РАТУ 1914, ЧИГОЈА-ШТАМПА, БЕОГРАД 2008, 226

Ратна историја Србије 1914. године с правом побуђује несмањено интересовање истраживача и читалаца већ дуги низ година. Уз велике напоре, људске и материјалне губитке, српска војска успела је да порази војску у сваком смислу далеко надмоћније Аустроугарске царевине, што је за светску јавност представљало прворазредно изненађење. До сада је написан велики број радова који се појединачно баве војном, политичком и економском историјом Србије у Првом светском рату, али ова тема није ни изблиза у потпуности обрађена, тако да оставља доста простора за нове истраживачке напоре.

Књига *Србија у рату 1914* појавила се у години обележавања 90 година од прекида непријатељстава у Првом светском рату, тако да можемо рећи да њен излазак на светлост дана има до-некле и пригодан карактер. Њен аутор, Митар Ђуришић, спада у представнике старије генерације истраживача српске прошлости (рођен 1923. године у Парцима,

општина Подгорица), који је тежиште свог стручног интересовања усмерио на војну историју Србије и Црне Горе у првој половини 20. века. Завршио је Војно-политичку школу и Пешадијску официрску школу. До 1950. године радио је на штапским дужностима, а од тада до 1979. као истраживач у Војноисторијском институту. До сада је објавио књиге: *Први балкански рат*, књ. III (Операције црногорске војске), *Битка на Дрини 1914*, *Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић“*, *Партизански одреди у Србији 1941*, *Приморска оперативна група*, *Бенерал Радомир Вешовић у ратовима за слободу*, *Српска ескадрила у Скадарској операцији 1913. године и Црна Гора у Другом балканском рату*.

Рукопис који представљамо штампан је у тврдом повезу, ћирилицом, у тиражу од 300 примерака. Публикација *Србија у рату 1914* представља скуп чланака које је аутор објавио у више научних часописа током низа година бављења истраживачким ра-

дом у области домаће војне историје и објединио их у виду књиге. Књига садржи шест поглавља, географске мапе и скицу за биографију писца. Сам наслов указује на пишчеву намеру да се прикажу све димензије рата који је Србија водила 1914. године, али рукопис који представљамо тежишно приказује битке и божеве српске војске 1914. године и дипломатске напоре Краљевине Србије да се код савезника набави потребно наоружање и војна опрема за војску. Мишљења смо да је ову студију најбоље сагледати кроз три тематске целине.

Прва целина (стр. 5–26) бави се узроцима који су довели до избијања Првог светског рата и припремама за рат. Као један од основних узрока, аутор наводи нагли пораст немачке моћи, који је пореметио равнотежу снага у Европи. У књизи је даље приказано сврставање европских сила у међусобно супротстављене савезе, који ће довести до избијања Првог светског рата. У наставку се говори о аустроугарским плановима за рат против Србије. Ту аутор износи и став, да је до напада Аустроугара преко Дрине дошло само захваљујући иницијативи Оскара Поћорека, са којим се не можемо у потпуности сложити. Наиме, на тај начин се умањује улога војних и политичких кругова у Бечу и Берлину, чија је намера иначе била да офанзивом против Србије утичу на опреде-

љење Бугарске и Турске да ступе у рат на страни Централних сила. Даље аутор приказује мобилизацију и концентрацију српске војске, истичући да се њена Врховна команда определила за дефанзиву, односно стратегијски дочек. Нажалост, у овом поглављу аутор је пропустио да каже нешто више о Краљевини Србији и њеној војсци. Није приказао политичко и економско стање државе непосредно пред почетак рата, а када је српска војска у питању, осим ратног плана и груписања снага, све друго читаоцу остаје непознато: формација дивизија и пукова; састав војске; наоружање и опрема војника; обученост и борбени морал.

У другој најобимнијој целини рада (стр. 27–164) приказане су Церска битка, битка на Дрини, Колубарска битка и борбе Ужичке војске. Аутор реконструира операције српске војске од почетка ратних операција до завршетка Колубарске битке. Он правилно уочава да је после напада аустроугарске војске 12. августа српска Врховна команда донела тешку и далекосежну одлуку да своје главне снаге упути ка северозападу земље. Пошто је уочила којим правцем наступају главне непријатељске снаге, издала је задатак својој 2. армији да удари у бок аустроугарским снагама које су продирале долином Јадра. Даље аутор описује борбе вођене на источним пади-

нама Цера, у Мачви и долини Јадра, до повлачења аустроугарских снага на леву обалу Дрине. После победе у Церској бици српска Врховна команда започела је офанзивна дејства у Срему и источној Босни. Аутор овде наглашава да је српска војска предузела ове операције искључиво под притиском савезника, са чиме се не можемо у потпуности сложити будући да је српска Врховна команда у својим плановима предвидела могућност офанзивних дејстава у Срему и источној Босну, након што се претходно за то створе повољни услови. Даље аутор описује ток битке на Дрини која свој врхунац достиже 22. септембра на Мачковом камену. Можемо се сложити са аутором да је недостатак артиљеријске муниције био један од основних разлога због чега је српска војска била приморана да 6. новембра отпочне повлачење на положаје Уб-Ваљево. Најтежа ситуација била је у Првој српској армији, која се, после губитака на Мачковом камену, повлачила под борбом преко планинског испресецаног земљишта. У даљем тексту М. Ђуришић прати повлачење српске војске на десну обалу Колубаре и Љига. Он ту износи тумачење да командант аустроугарских снага није очекивао да ће на колубарским положајима српска војска пружити знатнији отпор, и да је због тога у првој етапи битке ангажовао

само V армију, са којим се у потпуности слажемо. М. Ђуришић даље описује ток битке и наглашава да је најтеже борбе водила Моравска дивизија I позива, на положајима Човка, недалеко од Лазаревца. Слажемо се и са ставом аутора да је кључни тренутак битке била одлука начелника штаба српске Врховне команде да се јединице повуку на нове положаје, што је подразумевало напуштање Београда. Аустроугарске трупе, већ заморене и исцрпљене дуготрајним борбама, наступале су за српском војском широким фронтом од Ужица до Београда. На предлог Живојина Мишића, српска Врховна команда доноси одлуку да се искористи стање код непријатеља и да се 3. децембра предузме противофанзива свим расположивим снагама. Даље аутор прати успех Прве српске армије на Суворору, повлачење аустроугарске војске и ослобођење Београда. Исцрпном и детаљном реконструкцијом, он читаоца води једном сигурном и утабаном стазом кроз све битке и бојеве које је српска војска водила 1914. године. Митар Ђуришић реконструише битке кроз приказ позиције дивизија и пукова и њихове оперативне и тактичке покрете од почетка августа до средине децембра. Појединачно приказивање положаја, дивизија и пукова уз употребу великог броја топографских појмова у свакој фази и етапи битке, мишљења смо, непо-

требно оптерећује текст детаљима. Због њиховог обиља тешко се могу сагледати кључни моменти битке, тако да се „од дрвећа не види шума“. Темељној реконструкцији битака аутор је подредио и друге значајне моменте рата у Србији 1914. године. Пропустио је могућност да каже нешто више о стратегији и тактици српске војске кроз праксу вођења једног савременог рата. За читаоца такође остаје непознаница шта се дешава у позадини фронта: напори војне индустрије, снабдевање војске муницијом и храном, шта је са рањеницима и заробљеницима итд. Свакако да би књига била садржајнија, а реконструкција прошлости и закључци утемељени на широј сазнајној основи да је аутор збивања на фронту повезао са политичком ситуацијом у земљи и односом савезника према Србији.

У последњој целини под називом *Неки економски проблеми Србије у ратној 1914. години* (165–214) аутор се бави обезбеђењем ратног материјала за српску војску. У виду појединачних, неповезаних поглавља приказано је допремање наоружања и опреме за српску војску из Русије, Француске, Италије и Грчке. Иако је изнео вредне податке и чињенице, аутор није успео да допремања ратног материјала повеже са дешавањем на фронту. Тако наводи како је 20. новембра 1914. године из Грчке у Србију

упућено 20.000 артиљеријских метака, али не наглашава значај такве пошиљке за исход Колубарске битке. Ако је ауторова намера била да се прикажу размере и ефекти савезничке помоћи српској војсци, онда би било умесно поред 1914. осврнути се и на 1915. годину, које заједно представљају једну проблемску целину. Како аутор наводи, његов циљ није био да потпунију слику привредног потенцијала Србије 1914. године, него да приказом оскудних материјалних могућности земље покаже да Србија „чак и да је хтела, није могла бити изазивач Првог светског рата, што јој се понегде неоправдано приписује“. Овакав приступ проблему, међутим, није могао довести писца до жељеног циља – приказивања свих равни и димензија рата. Наиме, Лојд Џорџ, британски министар финансија, први је још 1914. године запазио да се у биткама материјал троши много брже него у претходним ратовима, док је Верденска битка у западној историографији окарактерисана као битка материјала. Међутим, аутор је пропустио да обради овај, у нашој историографији још недовољно обрађен сегмент рата. У завршном делу рада аутор се осврће и на формулисање ратних циљева Србије 1914. године. Како наводи, савезници су од почетка рата вршили притисак на Србију да уступи део своје територије Бугарској као залог њене неу-

тралности. Ђуришић те притиске посматра као империјалистичке методе Антанте, која је, користећи се правом јачег, од Србије као савезника много захтевала, а несразмерно мање јој нудила, па ипак налазила начина да све то правда „вишим“, „словенским“ и сличним разлозима.

Аутор се у раду користио грађом из Архива војноисторијског института и Дипломатског архива Државног секретаријата за иностране послове, фонд Министарства иностраних дела бивше Краљевине Србије, Политичко одељење. Од објављене грађе, у раду је коришћен зборник докумената *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*. Од мемоарске грађе заступљен је Дневник Оскара Поћорека. Као литературу аутор користи публикације: Милан Зеленика, *Први светски рат 1914*, Београд, 1962; Петар Томац, *Први светски рат 1914–1918*, Београд, 1973; Саво Скоко, Петар Опачић: *Војвода Степа Степановић*, Београд, 1971; Живко Павловић, *Битка на Колубари*, Београд, 1928; Милан Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959. Од

стране литературе аутор користи *Osterreich-Ungarns letzter, Wien 1931*. Приметна је недовољна заступљеност стране и новије домаће литературе. Пропустио је да користи и дело Драгослава Јанковића *Србија 1914–1915*, у којем се, по нашем мишљењу с правом, догађаји 1914–1915. у Србији обрађују као једна целина.

У раду Митра Ђуришића *Србија у рату 1914* приказани су ратни напори српске војске и државе у једној од најтежих година у српској историји. У њему се аутор, нажалост, није одрекао детаљне реконструкције битака, која је иначе била својствена нашој војној историографији. Аутор је остао на сазнајном нивоу од пре 30-ак година без осавремењивања текста новим научним сазнањима. Права је штета што није имао више смелости да да више значаја и простора у раду и дешавањима у позадини фронта. Иако ова књига не може задовољити захтеве савременог стручног читаоца, може се препоручити као информативан садржај широј читалачкој публици.

Мр Слободан Ђукић

Fédéric Le Moal

LA SERBIE DU MARTYRE A LA VICTOIRE 1914–1918, PARIS 2008, 253

Велике савезничке силе, победнице у Првом светском рату, нису тако помпезно обележиле његову годишњицу, као у случају Другог светског рата. „Велики рат“ као да је почео да бледи пред фасцинантном монструозношћу овог другог. Француска је, по обичају, обележила Дан примирја, 11. новембар 1918. године, мање спектакуларном војном парадом; направљена је нова музеолошка поставка у Војном архиву и Музеју у Венсану, где сада доминирају велики фронтови и битке. Посебан допринос Краљевине Србије је нестао, умањен је значај Белгије и других малих држава. Историографија је заћутала.

Иницијативу за објављивање ове једне од драгоцених књига за Србију није дала француска влада, већ Департман Мез и град Верден, под високим патронатом УНЕСКО-а. Едиција „Народи у Великом рату“ има амбицију „да објективно опише допринос разних народа победи савезника“. Књига о Србији је прва у едицији. Аутор ове књиге, познат је српској историогра-

фији као њен најмлађи аутор. Рођен је 1972, а докторирао је 2005. године на Универзитету Сорбона 4 на тему „Француска и Италија на Балкану, 1914–1919. Јадрански спор“. Под истим насловом докторска дисертација објављена је следеће године у Паризу и добила је престижну „Награду меморијала Источног фронта“. Фредерик Ле Моал је професор војне историје у војној гимназији Сен-Сир, сарадник је Католичког института у Паризу и Института Алберт Велики. Његова истраживања усмерена су на историју међународних односа, посебно француско-италијанских и на Балкану.

Аутор није имао велике научне претензије, будући да је писао књигу са поводом; није се бавио архивским истраживањима, али је врло стручно и објективно користио старију и најновију историографску продукцију о Србији с почетка 20. века и током „Великог рата“. Ту су заступљени и српски историчари, који су писали и објављивали дела на француском и енгле-

ском језику. Основна нит која се провлачи овим делом већ се назире у самом наслову – Србија је у „Великом рату“ била и мученик и победник. Обоје је, према аутору, условило стварање и великог дела – нове државе Југославије, која је имала видну улогу у балканској и европској историји.

У првој глави „Србија и отварање сукоба“, аутор, за разлику од већине савремених писаца историје, реконструише оне чиниоце који су „довели до снажне афирмације Србије на међународној сцени“, од решавања кризе настале династичком променом 1903. године до убрзане, али „реалне и стварне социо-политичке модернизације и њених ограничења“, промена у дипломатској активности, везивањем за силе Антанте. У тим настојањима аутор запажа да је Србија све више постајала важан субјект у балканској политици и да је на себе скренула пажњу великих сила Европе својим настојањима да се ослободи политичке и економске зависности од Аустроугарске. Балкански ратови су за аутора, као и за војне историчаре Оливијеа Шалина и Ричарда Хала, „почетак једног великог расплитања балканског чвора, који траје до 1918. године“. Ле Моал се не устручава да реконструише главне војне операције, да у њима види остварење „оправданих националних циљева државе која

ослобађа и брани своје сународнике од злочина у анархијом захваћеном европском делу турске империје“, при том не помињући никаква злодела српске војске над другим балканским народима. Указује, међутим, на негативне последице јачања моћи војне елите и краткотрајног сукоба са цивилном влашћу око приоритета. Супротставља се Анет Бекер која је 2006. године објавила књигу у којој „све суровости, окрутности и бруталности рата у Југославији деведесетих види у поступцима српске војске током балканских ратова“. Насупрот томе, Ле Моал опширно цитира Арчибалда Рајса и Анрија Барбија о геноциду над српским народом, као и обимну књигу Џона Хорна и Алена Крамера *Немачки злочини – од историје до оспоравања* (Париз, 2005) и Жан-Жака Бекера *Година 1914* (Париз, 2004), супротстављајући се створеној савременој слици о Србији и „геноцидним коренима Срба“.

Аутор децидирано тврди да званична Србија, као ни силе Антанте, није била ни директно ни посредно умешана у Сарајевски атентат, да је он био аутохтона акција босанских националиста на аустроугарску провокацију у ситуацији у којој је политичка и војна напетост у Европи била на врхунцу. Треба нагласити да он готово не уочава „југословенски покрет“ као могући чинилац те напетости, посебно у

Бечу и Берлину. Разлог за то треба тражити у недостатку дела југословенских историчара на страним језицима која би кореспондирала са европским. Не оспорава ни кривицу савезника, опчињених претераним надањима да ће брзо сломити Централне силе увлачењем у рат неутралних држава – Италије, Бугарске и Румуније – на штету надања Срба да ће се остварити њихови ратни циљеви. То су посебно обимно истраживали Жорж-Анри Суту у делу *Истраживања о Француској и проблему националности за време Првог светског рата* (Париз, 1995) и Лука Рикарди у књизи о италијанској политици са провокативним насловом *Савезници ни су пријатељи* (Бреша, 1992).

Врхунац „мучеништва Србије“ Фредерик Ле Моал види у војном дебаклу крајем 1915. године, повлачењу остатака војске, краља, владе, страних посланика, бројних цивилних избеглица и народних посланика преко Албаније, масовном умирању од хладноће и несташице хране, при чему обилно цитира Анрија Барбија. Наводи да је због неблаговременог пружања помоћи од стране Италије умрло најмање 10.000 војника. Такође, осуђује оклевање француско-британских трупа да крену у сусрет српској војсци вардарско-моравском долином, а за мисију генерала Мондезира за спасавање остатака српске војске и њи-

хово пребацивање на Крф пише да је била изведена у „последњи час“, делимично и због недовољног познавања стварних догађаја од стране маршала Фоша и председника Бријана. Зато су се после одужили, према аутору, званичним изјавама о обнови Србије после рата и стварањем „велике и снажне империје Јужних Словена“. То су, убрзо, потврдили и британски званичници. Једино је Италија ћутала – имала је у рукама Лондонски уговор. Детаљно је описао опоравак српске војске и стварање Солунског фронта у чему је Француска највише учествовала. Ле Моал је први страни аутор који је обимни део текста посветио „преживљавању становништва у Србији под аустријском и бугарском окупацијом“, захваљујући пре свега преводу књиге Андреја Митровића *Србија у Првом светском рату* на енглески језик. Два главна поглавља, уједно и најобимнија (скоро половина књиге), посвећена су победама српске војске на Солунском фронту 1916–1918. године и односу Србије према стварању Југославије, од стварања ратних циљева 1914. до реализације 1918. године. Треба посебно истаћи да је Фредерик Ле Моал највише простора дао председнику српске владе и министру иностраних дела Николи Пашићу, затим регенту Александру Карађорђевићу, а од војних команданата подједнако су засту-

пљени војвода Радомир Путник и војвода Живојин Мишић.

Ле Моал приписује Николи Пашићу све оне државничке способности које су биле препознатљиве у модернизацији друштва и војске, нарочито постепеног грађења поверења код „Југословена у монархији“, не заостављајући интересе Срба, посебно када се радило о потписивању Конкордата са Ватиканом. Конкретне војне акције (балкански ратови и „Велики рат“) биле су функцији националног програма, уједињења, а не тежње за проширењем државне територије – „њему је национални принцип био изнад свих осталих“. Није био ни милитариста ни националиста, али је био „непробојан зид за немачки милитаризам и гажење тек стечене слободе малог народа“. Истовремено, морално одан Савезницима, који су то знали да цене и политички уважавају. Лично више склон Русији, а готово непријатељски расположен према Италији, због чега никада није био спреман да разговара и да призна Лондонски уговор. Тешко је подносио неправде Савезника и патњу народа и војске. Једино се није сналазио у интригама регента, политичара из Југословенског одбора и опозиционих странака.

Са војног становишта, Фредерик Ле Моал је војводу Радомира Путника сматрао „стратегом свих победа 1914–1915. године“, а војводе Степу Степано-

вића и Живојина Мишића за његову „смелу тактичну ударну снагу“. Регент Александар представљен је више као успешан координатор између политичке и војне елите у Србији, на Крфу и Солунском фронту и савезника, него као врховни командант.

Француски војни аташе у Нишу обавестио је крајем августа 1914. године Париз да је Србија мобилисала 400.000 људи, од тога 250.000 „на првој линији“, и 150.000 у позадини. У децембру 1918. године, према француским изворима, српска војска имала је 130.430 војника наоружаних са 27.672 пушке, 1.845 пушкомитраљеза, 514 митраљеза, 51 топом од 37 мм, 46 топова од 38 мм, 100 брдских топова, 101 пољским топом, 72 хаубице и 3 тешка топа. Свака дивизија имала је и по три ескадрона коњице. У наступању, до ослобођења Београда 1. новембра 1918. године, српска војска је имала релативно мало губитака. Пробој Солунског фронта, ослобођење Србије и целог југословенског етничког простора Фредерик Ле Моал је посматрао као појединачну војну операцију, не истичући њен значај за укупан успех Савезника у рату. Вероватно у томе има и научног оправдања: „наше првачење“ само је у складу са нашом ратничком мегаломанијом – међутим, није ни толико занемарљиво.

Проф. др Ђорђе Станковић

**РУССКИЙ СБОРНИК – ИСЛЕДОВАНИЯ ПО
ИСТОРИИ РОССИИ, ТОМ VI И ТОМ VII,
МОДЕСТ КОЛЕРОВ, МОСКВА 2009,
384 + 415**

Међународни редакцијски одбор (Олег Р. Ајрапетов, Мирослав Јовановић, Модест А. Колеров, Брус Менинг и Пол Чејси) понудио је стручној и широј читалачкој јавности шести и седми том публикације *Русский сборник*. Главну тематику зборника, од његовог појављивања 2004. године, чине истраживања у вези са прошлошћу Русије и руског народа, са нагласком на догађаје из 19. и 20. века.

Шести том *Руског зборника* садржи 10 истраживачких чланака, два текста критички приређених историјских извора, део једног савременијег мемоарског текста и 11 приказа руске и иностране историографске литературе. Први чланак *Укоренение рода Пестелей в России: новые источники* (стр. 7–15) чији је аутор Наталија А. Соколова, сарадник Централног државног архива града Москве, на основу грађе из фондова Државног историјског музеја и Руског државног историјског архива даје допринос проучавању немачко-руских веза и прошлости немачких колонија у

Петерсбургу и Москви на примеру историје руске племићке породице немачког порекла која је оставила значајан траг у руској историји.

Историчар и доцент на Факултету страних језика Московског државног универзитета Оганес В. Маринин у свом раду *Николай I в Москве: по неопубликованным воспоминаниям А. Х. Бенкендорфа* (стр. 16–36) понудио је читаоцима фрагменте успомена команданта жандармеријског корпуса Руског царства који се односе на седам боравака императора Николаја I у Москви. Поводи за те боравке били су различити (церемонија крунисања 1826, посета граду приликом честих обилазака земље, колере 1830, серије пожара 1833, представљања Московљанина наследника престола 1834. и пролећног одмораведеног у Москви по жељи царице 1835. године). Понуђени фрагменти указују на специфичан однос овог руског владара према другој престоници империје. Текст представља одломке из мемоара у оригиналу писаних на француском језику чи-

ји се рукопис чува у збирци Санкт-петербуршке филијале Архива Руске академије наука.

Историчар и виши научни сарадник Академије Федералне службе безбедности Русије (Москва) Олег М. Тупицин у свом чланку *К вопросу о „немецком засилье“ и „невежестве“ в МИД России второй четверти XIX в* (стр. 37–54), на основу мемоарске литературе, дневника и грађе из Архива спољне политике Руског царства оповргава уврежене тврдње о непрофесионализму руског бирократског апарата у Министарству спољних послова, те о одговорности његових службеника немачког порекла за лош учинак руске дипломатије у периоду Кримског рата.

Санктпетербуршки историчар Роберт В. Кондратјенко аутор је рада *Военные порты России на тихом океане в XVIII–XIX веках* (стр. 56–75). Овај чланак који се бави руском поморском политиком на Тихом океану у 18. и 19. веку рађен је на основу грађе из Руског државног архива војноморске флоте, зборника закона и уредаба, штампе и литературе.

Константин В. Иванов са историјског факултета Црноморске филијале Московског државног универзитета у Севастопољу (Украјина) аутор је рада *Дальний восток в русской военной печати конца XIX-начала XX века* (стр. 76–90), док Јулија В. Казанова са Историјског факултета Московског државног универзи-

тета доноси за читаоца са Балкана посебно занимљив рад *Русская военно-инструкторская миссия в Македонию: формирование и начало работы (из истории реализации мюнциштегской программы)* који се односи на заједнички аустроугарско-руски покушај реформи отоманске власти у Македонији након Илинденског устанка 1903. године (стр. 91–111). Рад је рађен на основу грађе из Руског државног војноисторијског архива, руске и бугарске литературе.

Британски историчар Ентони Џон Хејвуд са Теолошко-историјско-филозофског колеџа у Абердину аутор је чланка *„Самый катастрофический вопрос“: железнодорожное строительство и военная стратегия в позднеперской России* (стр. 112–143). У том раду аутор документовано скида одговорност са руских железница због неприпремљености за дуги и исцрпљујући рат, истичући да ни само руководство руске армије, које је предвиђало да ће рат бити кратак и добијен у једној одлучујућој бици, није било у стању да предвиди тај за њих најгори могући сценарио ратних дејстава Првог светског рата.

Виген Акопјан у тексту *О формировании армянского корпуса (1917–1918)* (стр. 144–162), поред уводног дела који даје основне информације о стању на Кавказу 1917/18. године, доноси пред читаоце извештај генерал-лајт-

нанта Назарбекова о формирању јерменског корпуса из којег ће убрзо потом нићи оружане снаге самосталне Републике Јерменије. Извештај се чува у Централном државном архиву Јерменије. Затим следи рад московског историчара Модеста А. Колерова (стр. 163–174) *На пути к лояльности: „Декларация трудовой интеллигенции“ (1920)* који говори о тражењу формуле по којој ће интеллигенција бити лојална большевичкој власти и препознати своје место у новом систему.

Након овог текста следе радови српских историчара Далибора Ж. Денде из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања и Алексеја Ј. Тимофејева из Института за новију историју Србије. Чланак Д. Денде *Русские бежанцы в югославской армии, 1919–1941: к вопросу о деятельности русской эмиграции в Югославии* (стр. 175–194) који прати улогу и статус руских избеглица у оружаним снагама Краљевине Југославије, базира се већином на грађи Војног архива у Београду и југословенској и бело-емигрантској војној штампи, док је чланак А. Тимофејева *Русская эмиграция и гражданская война в Югославии, 1941–1945* (стр. 195–216) рађен на основу грађе претежно српских (Архив Југославије, Војни архив и Архив града Београда) и делом руских архива (Државни архив РФ), бело-емигрантске штампе и литературе.

Андреј А. Смирнов, историчар и доцент на Московском архитектонском институту, на основу грађе из Руског државног војноисторијског архива у тексту *О влиянии чистки красной армии в 1937–1938 гг. на действия советских войск в боях у озера Хасан* (стр. 217–254) закључује да Стаљинове чистке 1937/38, нису имале пресудан утицај на лошу спрему официјерског кадра Црвене армије за рат, већ да се разлози за то пре могу наћи у неодговарајућем систему обуке и усавршавања старешина и организацијским пропустима.

Последњи чланак у VI тому *Руског зборника, Мир Карабаху – наброски к анатомии урегулирования – часть 2* (стр. 255–280) из пера ванредног и опуномоћеног амбасадора Руске Федерације Владимира Н. Казимирова, доноси други део мемоарских белешака аутора о ангажовању руске дипломатије на прекиду крвопролића у Карабаху (област настањена Јерменима у саставу Азербејџана) у периоду од 1991. до 1994. године. Преостали садржај VI тома *Зборника* чине прикази (стр. 281–382) док су на последњим страницама дате кратке белешке о ауторима објављених радова (стр. 383–384).

Наредни, VII том *Руског зборника* нуди читаоцима 14 истраживачких радова и један текст чији садржај чине критички приређени историјски извори. Рађен

је тематски и посвећен такозваној *Николајевској епохи*-периоду владавине цара Николаја I Романова (1825–1855). Интересантно је напоменути да сви ови радови у основи имају искључиво војноисторијску тематику. Овај том према садржају радова можемо поделити на две основне целине. Прву целину чине текстови посвећени догађајима из периода владавине Николаја I до Кримског рата и процесима дугог трајања који су започели за његове владе (стр. 7–237), док друга целина (стр. 238–400) обухвата радове чија се тематика односи директно на Кримски рат.

Први под насловом *На следећи дан после 14. децембра: Николај I и его гвардија* (стр. 7–23) из пера доцента на Катедри историје Московског државног универзитета културе и уметности Олге В. Еделман указује на тактичан однос владара према гардијским официрима револуционарима-декабристима и њиховим породицама (комбинација казних мера и помоћи породицама) који је довео до тога да немира у гарди до краја владавине Николаја I није било. Текст је рађен углавном на основу грађе из Руског државног војноисторијског архива.

Рад Григорија Н. Бибикова, доктораната на Историјском факултету Московског државног универзитета, под насловом *Инструкција жандармам 1927 года по контролю за набором рекрутов* (стр. 24–32) доно-

си критичко издање два докумената из Руског државног архива чија се садржина односи на проблеме у вези са регрутацијом лица за Жандармеријски корпус у Русији под влашћу Николаја I, крајем двадесетих година 19. века. Рад има опширан увод који је опремљен критичким апаратом.

Швајцарски историчар Рето Барметлер, научни сарадник Универзитета у Лозани, аутор је рада *Жомини и руско-турска војна 1828–1829 гг. Фрагмент биографије* (стр. 33–63). Овај текст представља део истраживања које је аутор обавио приликом припреме за објављивање другог тома успомена Жоминија у којем се расветљавају године које је провео у руској служби. Барметлер се користио грађом Руског државног војноисторијског архива и рукописима и књигама из фондова Швајцарске федералне војне библиотеке.

Шеф катедре опште историје на Черниговском државном педагошком факултету (Украјина) Константин М. Јачменихин у свом раду *Военные поселения при императоре Николае I* (стр. 64–73) бави се односом цара Николаја I према проблему организовања и функционисања војничких насеобина које су служиле за издржавање војске у условима феудалних производних односа. Чланак је рађен на основу грађе из Руског државног војноисторијског архива и зборника закона и уредаба.

Превод чланка америчког војног историчара и професора Командно-штабног колеџа КоВ у Форт Левенвурту (Канзас, САД) Бруса Менинга, *А. И. Чернышев: русский Ликург* (стр. 74–102), који је претходно објављен на енглеском језику, следећи је у низу радова које читаоцу нуди VII том *Руског зборника*. Тематика рада усмерена је на расветљавање заслуга А. И. Чернишева за очување козачких заједница и њихово инкорпорирање у оружане снаге Руског царства.

У раду *К вопросу о регулировании корабельного состава балтийского флота во второй четверти XIX века* (стр. 103–131) већ поменути Р. В. Кондратенко даје још један прилог расветљавању руске поморске историје претежно на основу грађе из Руског државног архива војно-морске флоте. Историја руске ратне морнарице предмет је истраживања још једног историчара из Санкт Петербурга, Дмитрија Н. Иванова, који свој рад *Черноморский флот и турецко-египетский конфликт во второй половине 1830-их годов* (стр. 132–164) заснива такође на грађи Руског државног архива војно-морске флоте.

Наредни чланак под насловом *Отдельный оренбургский корпус: проекты и реалии воюющей окраины в николаевскую эпоху* (стр. 165–191) посвећен је историјату једне од великих пограничних јединица руске царске армије која је деловала на гра-

ници са Казахстаном у периоду од 1816. до 1864. године. Поред грађе из московских архива рад је заснован и на документима из Државног архива Оренбуршке области. Аутор чланка је Рамил Н. Рахимов, доцент на Катедри историографије и проучавања извора Башкирског државног универзитета у Уфи.

Украјински историчар Александар В. Кухарук, доцент Черниговског државног института права и социјалних технологија, аутор је чланка *Реформирование армии правительством Николая I* (стр. 191–206). Рад је посвећен модернизацији и европеизацији руске армије које су спроведене у периоду од 1831. до 1836. године. Чланак се заснива углавном на грађи Руског државног војно-историјског архива.

Проблемом регрутовања Јевреја у руску војску николајевске епохе бави се рад *Николай I и еврейская рекрутчина: новые контексты* (стр. 206–237), чији је аутор Јоханан Петровски – Штерн, професор Центра за јеврејске студије на Северозападном универзитету у Чикагу (САД). Истраживање се заснива на грађи из пољских и руских архива и литературе западне провенијенције.

Наредни рад, као и сви преостали радови у VII тому *Руског зборника*, посвећен је Кримском рату. Реч је о чланку *Фельмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в восточной войне 1853–1856 гг.* (стр. 238–272) Алек-

сеја А. Кривопалова. Рад је рађен на основу грађе из Руског државног војноисторијског архива, старије и новије литературе.

Чланак турског историчара са Билкентског универзитета у Анкари Ибрахима Ђормезлија *Турецкая оборона на дунайском театре военных действий* (стр. 273–294) рађен је на документима из Војноисторијског архива турског Генералштаба (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi) и Османске архиве турског председника владе (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri). Рад доноси и детаље о делатности Омер-паше Латаса за кога аутор наводи да је потурчењак хрватског порекла (sic!), па стога може заинтересовати српског читаоца.

Тристотине и четрдесетдвехетодневној одбрани Севастопоља у Кримском рату посвећен је чланак Павла М. Љашука *Строевые офицеры черноморского флота, погибшие при защите Севастополя в 1854–1855 гг.* (стр. 295–324). Аутор је виши научни сарадник у Музеју херојске одбране и ослобођења Севастопоља (Украјина).

Након тога следи рад Н. Н. Смољина, *Дружины государственного подвижного ополчения 1855–1856 гг.* (стр. 325–366), који истражује делатност тада новоформиране државне „летеће“ милиције, као помоћне снаге руских трупа у завршним годинама Крим-

ског рата. Последњи чланак у Седмом тому *Зборника* је рад Јулије А. Наумове *Ранение, болезнь и смерть в повседневности русских войск в крымскую войну* (стр. 367–400) који се на фону друштвене историје, на основу грађе мемоарског карактера, бави страдањима и личним доживљајем свакодневице руских војника у Кримском рату.

Последња поглавља *Зборника* чине белешке о ауторима (стр. 403–404) и комплетна библиографија радова објављених у свих седам томова *Руског зборника* од 2004. до 2009. године (стр. 405–414). Библиографија је урађена по азбучном редоследу презимена свих аутора који су имали радове у неком од досад објављених седам томова.

Као што се може видети из изложеног, највећи број радова из томова VI и тома VII *Руског зборника* обрађује тематику из области војне историје, док су сви чланци добро утемељени на архивским истраживањима. Због свега реченог, овај зборник радова завређује пажњу пре свега стручних читалаца, како историчара тако и војних експерата, али и свих заинтересованих за проучавање новије историје руског народа. *Русский сборник* српски читаоци за сада могу наћи у библиотеци Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Мр Далибор Денда

Документи

УДК 355:929 Тито(093.2) ; 321.74:929 Тито(093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

ИЗВОРИ ВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ ЈОСИПА БРОЗА ТИТА 1948.

(Поштовање историјског искуства)

Југословенски (Титов) сукоб са СССР-ом (Стаљином) 1948. године представљао је сложено размимоилажење кроз које су се преламали различити фактори: идеолошки, партијски, политички, војни, економски, културни, лични итд. Југославија и Тито су до сукоба били верни следбеници прве земље комунизма и совјетског вође Стаљина. Идеолошка сродност није била спорна и управо су Ј. Б. Тито и партија (Комунистичка Партија Југославије – КПЈ) уз совјетску помоћ дошли на власт у Југославији. Због тога су од западних земаља окарактерисани као најтврђи следбеници совјетског вође, у свету који је након завршетка једног, кренуо у други, „Хладни рат“. Сукоб је изненадио Запад који у почетку мислио да је реч о „породичној“ свађи Истока. Увиђајући да је реч о спору који се неће превазићи заузео је став Титовог одржања, пружајући му подршку.¹

¹ О jugoslovensko-sovjetskom sukobu više videti: *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1948, 1949, 1950*, Beograd 1989, 1991. i 1993. *Politbiro CK KPJ 1945–1949*, priredio Branko Petranović, Beograd 1995. *Sednice CK KPJ 1948–1952*, Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić, Beograd 1985. *Balkanski pakt: 1953/1954*, zbornik dokumenata, Beograd 2005. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988, knj. 3. Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (Odnosi s velikim silama 1948–1955)*, Zagreb 1988. Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000. Драгољуб Живојиновић, Ватикан, като-

Југославија је у периоду, од почетка сукоба 1948. до Стаљинове смрти 1953, била суочена са реалношћу могућег напада са Истока и подривања њене стабилности изнутра. Југословенске границе са суседима постале су поприште оружаних инцидената, биле су присутне војне провокације, терористички акти, саботаже, пропагандни притисак, економска блокада итд. Реалност су биле идеолошке и политичке поделе, страх, неизвесност и општа несигурност у којој се живело.² Показало се да је Тита 1948. спасила југословенска независна војна моћ,³ Стаљинова надања да ће се Тито срушити изнутра и корејски рат на Истоку.

Југословенско руководство и Југословенска армија (ЈА)/Југословенска Народна Армија (ЈНА) испољиле су одлучност и спремност да се одупру нападу социјалистичких земаља.⁴ У таквој реал-

личка црква и југословенска власт 1941–1958, Београд 1994. Džon Gedis, *Hladni rat*, Београд 2003. Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica 2006. Lis Lorejn, *Održavanje Tita (Amerika, Jugoslavija i hladni rat)*, Београд 2003. *Međunarodni okrugli sto Tito – Staljin*, zbornik radova, Београд 2006. Predrag J. Marković, Београд između Istoka i Zapada 1948–1965, Београд 1996. *Spoljna politika Jugoslavije: 1950–1961*, zbornik radova, Београд 2008.

² Милован Ђилас у мемоарима истиче да је Ј. Б. Тито због тешке политичке одлуке да иде у сукоб са Стаљином, оболио од жучи, због чега је и оперисан априла 1951, Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Београд 1990, стр. 46.

³ О припрема за пружање отпора могућем нападу Ј. Б. Тито пише у дневнику: „17. XI – 50 Са друговима из генералштаба (ЈНА) сам данас претресао питање дјелимичне реорганизације Минист(арства) Народ(не) Одбране. Одбацили смо неке форме у руковођењу родовима војске које смо били узели из Совјетске Армије... 24. XI – 50 Имао састанак са командантима и комесарима војних Области и са друговима из Генералштаба (ЈНА). Претресало се питање неке реорганизације наше Армије. Укинуте су наше команде и родови (војске) као централне установе и пренешена је компетенција за разне родове на Команде Области. И то је била заоставштина из Совјетске праксе, али се већ и код њих то данас исправља... 5. I – 51. Прегледао сам данас са друговима из генералштаба Кочом П., Гошњаком, Вучковићем Љубом, О. Крајачићем и Пеком Дапчевићем кориговане одбрамбене планове. Сложио сам се, уз извјесне примедбе са планом“. *Титов дневник*, приредио Перо Симић, стручни сарадник Нада Пантелић, Београд 2009, стр. 38, 44. и 80. У даљем тексту: *Титов дневник*, н. д.

⁴ У ту сврху југословенски простор је издељен на зоне покривене партизанским одредима. За команданта Штаба партизанских одреда именован је Светозар Вукмановић Темпо, за комесара Мијалко Тодоровић, док је за начелника Штаба постављен генерал Рудолф Приморац. Тито у дневнику о формирању партизанских одреда пише: „16. I – 51 Разговарао сам са другом Темпом (о) постављању руководиоца, односно о формирању партизанских штабова. Ради се о томе да у случају напада на нашу земљу ми морамо напрегнути све напоре ради успјешније одбране земље. У том циљу ми смо осим регуларне армије, приступили потребним припремама за партизанско разовање, тако да ће у случају присиљеног отступања регуларних јединица (из Југославије) на терену остати већ у основи оформљене партизанске команде и јединице. Читава наша земља биће прикривена таквим штабовима и одредима. То је једина могућност да се ми успјешно одупиремо будућем окупатору који ће бити бројчано и технички надмоћни“; *Титов дневник*, н. д, стр. 85.

ности југословенски вођа (Тито) настојао је искористити све потенцијале у пружању отпора могућем нападу. Део те приче су и војне традиције ратова на Балкану. Када је реч о традицијама, оне представљају критичко баштињење наслеђеног и претпоставка одржавања континуитета преношењем културних вредности, предања, поука, норми, обичаја итд. Истицане су током рата, али су после 1945. потискиване и углавном третиране као рецидив национализма, који је у политици КПЈ био највећи грех. У први план су истицане идеје једнакости Октобарске револуције и наглашавана је класна суштина културног наслеђа.

У кризној ситуацији какве је била „1948“, у страху од могућег напада, југословенски вођа прагматично је настојао да искористи војне традиције и искуства из ратова на балканском простору. Управо нам једна забелешка указује на таква Титова настојања, чиме је исказао интерес према српском војном искуству у балканским и Првом светском рату. Прагматично је настојао да искористи та искуства у случају могућег напада. Реч је о његовом реалном расуђивању у новонасталој ситуацији када је пошао од тога да све не почиње од њега и да се неко раније нашао у сличној ситуацији. Због тога је претходно искуство за Ј. Б. Тита било драгоцено. Ова забелешка, настала након састанка са југословенским војним врхом, указује на појединости припрема и речито говори о југословенском вођи. Након разговора са њим као задаци су постављени набављане војне литературе. Не знамо да ли је то Титу предложено и он схватајући значај тога све преточио у поменуте захтеве, или је реч о његовом директном захтеву највишим југословенским војним руководиоцима. Независно од тога, Тито је, и у једном и у другом случају, исказао интерес и прагматизам према војним традицијама. Нама је ближе гледиште по коме је Тито директно тражио војну литературу јер у тексту забелешке стоји да треба набавити војне књиге „којих нема у библиотеци друга Маршала“.

Тражена је набавка војне литературе о Балканским ратовима (првенствено дела Живка Павловића),⁵ Цвијићево *Балканско полуо-*

⁵ Генерал и академик Живко Павловић је аутор три књиге о балканским ратовима: *Опсада Скадра 1912 - 1913.* (Београд, 1926); *Битка на Колубари, I и II* (Београд, 1928, 1930); *Битка на Брегалници* (Београд 1929); *Удео Србије у Балканским ратовима 1912. и 1913. године* (Београд, 1935). Био дивизијски генерал Војске Краљевине Југославије. Рођен је у селу Башин код Смедеревске Паланке 1871. и умро у Београду 1938. године. Учесник је Балканских и Првог светског рата. За време мировне конференције у Лондону током Првог светског рата био је војни експерт српске делегације. Изабран је за члана Српске краљевске академије 1921. године. Био је од 1916. почасни члан Академског друштва за међународну историју у Паризу, а од 1917. И Латинске академије за науку, књижевност и уметност. Аутор је и књига: *Београдска операција новембра 1914. године* (Бео-

стрво,⁶ Зборници докумената из рата 1914–1918.⁷ и како се каже „слична војна литература“. У другом делу белешке се указује на Титове интервенције око евакуације индустрије.⁸

Указујемо на чињеници да се у овим „ЗАДАЦИМА“ помиње и једна институција, Војноисторијски институт од које је тражена ова војна литература. Реч је о установи која је створена далеке 1876. године и егзистирала 130 година да би у наше време, била укинута на своју 130. годишњицу, 2006. године, и поред настојања научне јавности да се укаже на њен значај и значај те традиције.⁹ Међутим, неки су у неко друго, раније време, у овом случају Ј. Б. Тито, схватили значај Војноисторијског института и његове делатности, прагматично користећи војну литературу насталу његовим радом.

Ове чињенице указују да је Ј. Б. Тито користећи војничке поуке других, у овом случају ратна искуства српске војске у балканским и Првом светском рату, као и радове најбољег балканског географа (Цвијића), имао основу за разраду одбрамбене стратегије у случају напада са Истока. Тако је испоштовао искуства претходника који су били, гледајући из идеолошког угла, на другој страни и били његови противници у Другом светском рату. Тако је тражећи излаз у ситуацији у којој се нашао 1948. стратешки примишљао будуће потезе на основама искустава других. Управо се његов однос према томе види и у ставу према оригиналу Мишићевих мемоара који су по његовом налогу откупљени за Архив Војноисторијског института 1952. године.¹⁰

град, 1922); *Битка на Јадру августа 1914. године* (Београд, 1924); *Пат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године* (Београд 1968). Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, Београд 2004, стр. 239.

⁶ Јован Цвијић, велики српски научник, аутор књиге *Балканско полуострво*, први пут објављене у Паризу 1918. године. Наглов оригинала на француском: J. Cvijić, *La Péninsule balkanique. Géographie humaine*, Paris 1918. Више видети: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1918*, Београд 1986.

⁷ Реч је о едицији *Велики рат Србије* у којој су објављивана документа о учешћу Србије у Првом светском рату и до 1941. године објављена је 31 књига (објављивање 32, која је припремљена за штампу, спречио је Други светски рат).

⁸ Тито у дневнику пише: „3. I. 51. Данас сам сједницу одржао врховног војног Савета на коме се претресало питање војних припрема у случају напада на нашу земљу. У те припреме спада и постепена економска припрема. Предвиђене организационе мјере за евакуацију становништва и разних добара из угрожене зоне у тзв. Стратегијску зону. Друг Ђилас је, према свом извјештају, највише учини у погледу смјештаја радиостаница, штампарија и друго(г) за пропагандне сврхе. Предвиђене су мјере за сва министарства у неугроженом појасу како за Савезна тако и Републичка“; *Титов дневник*, н. д, стр. 78–79.

⁹ *130 година организованих војноисторијских истраживања у Србији – Избор излагања са округлог стола о решавању статуса Војноисторијског института (1. фебруар 2006.)*, Војноисторијски гласник, бр. 1–2/2006, стр. 9–19.

¹⁰ Милан Терзић, Однос комунистичке власти према традицији ослободилачких ратова 1912–1918. (Маршал Јосип Броз Тито о мемоарима војводе Живојина Мишића и сахрани генерала Митра Мартиновића), *Мојковачка операција 1915–1916*, Зборник радова са Научног скупа, Београд 1997, стр. 375–380.

Тито је био свестан потребе поимања ових историјског искуства прагматично их прилагођавајући тренутним потребама о чему нам речито говори поменута забелешка:

**Забелешка о разговору са Јосипом Брозом Титом,
4. новембра 1949.¹¹**

ЗАДАЦИ¹²

Из разговора са другом Маршалом постављени су следећи задаци:

1./ Набавити литературу о Балканским ратовима, у првом реду дела Живка Павловића. Долази у обзир и литература која подробно одређује нека питања ратовања на Балкану /Географија – Балканско полуострво од Ј. Цвијића, привреда разна историјска дела/.

Из Војно-историјског института потребно је додати дупликате војних књига, којих нема у библиотеци друга Маршала. Долази у обзир Зборник докумената 1914–1918 године и слична литература /војне монографије/.

2./ Друг Маршал поново је нагласио да се код евакуације индустрије води рачуна да се фабрике евакуишу на стратегијски териториј републике /ТЕЗНО/.

Истовремено упозорио је на опасност да се евакуисане фабрике не нагомилавају на терен једне области у Босни, што би непријатељ осетио и настојао да под сваку цену онемогући привредни рад на тој области, или да под сваку цену привремено загосподари том облашћу.

4. новембар 1949 године.

Војни архив, Архива ЈНА, к. 539, фас. 2, рег. бр. 29.

¹¹ Цео текст забелешке исписан је латиницом.

¹² Реч је исписана у рукопису.

Информације

**МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„M. R. ŠTEFANIK IN THE LIGHT OF SOURCES
AND THE MOST RECENT HISTORIOGRAPHIC
DISCOVERIES“, БРАТИСЛАВА,
4–5. МАЈ 2009. ГОДИНЕ**

У главном граду Словачке Републике Братислави, у организацији Министарства спољних послова Словачке, Историјског института Словачке академије наука, Војноисторијског института и Словачког народног архива из Братиславе, одржана је међународна научна конференција под називом „М. Р. Штефаник у светлости извора и најновијих историографских истраживања“. Повод за организовање ове конференције била је деведесета годишњица од трагичне смрти Милана Растислава Штефаника, једног од тројице најзаслужнијих политичких делатника (заједно са Т. Г. Масариком и Е. Бенешом) за оснивање независне Чехословачке Републике и њеног првог министра народне одбране. Конференцију су отворили министар спољних послова Мирослав Лајчак и министар одбране Словачке Републике Јарослав Башка.

Рад конференције био је организован у три панела и два радна дана. Првог радног дана конференције (4. мај) одржана су два панела. Тема првог панела била је *„Штефаник у виђењима историчара земаља у којима је боравио“*. У оквиру овог панела излагање је имало седам учесника, док је модератор био др Мирослав Мусил из словачког Министарства спољних послова. Први говорник у овом панелу, француски пуковник др Фредерик Гултен (Frederic Guelten), из Војноисторијске службе француске армије, имао је излагање на тему *„По траговима М. Р. Штефаника иза кулиса, угодног живота у Француској“*. Други реферат под насловом *„Штефаник у светлости докумената из архива италијанског Министарства одбране и Централног државног архива“* изнео је професор Римског универзитета „La Sapi-

enza“ Антонело Биађини (Antonello Biagini). Као трећи излагач на скупу, говорио је његова екселенција Данко Прокић, амбасадор Републике Србије у Словачкој, који је презентирао рад капетана мр Далибора Денде из Одељења за војну историју ИСИ, под насловом *„Дивизијски генерал Добросав Миленковић о боравку Милана Растислава Штефаника у Србији“*. Проф. др Јевгениј Фирсов са Московског државног универзитета говорио је на тему *„Борац за народно ослобођење М. Р. Штефаник у светлости руских извора“*, а др Ед Кемп, представник амбасаде САД у Братислави, на тему *„Штефаникова дипломатска мисија у САД 1917. године“*. Представник Румуније, са радом на тему *„Штефаник у документарним подацима румунских архива“*, био је др Јан Кучук, представник Словачко-румунске комисије историчара, док је последњи излагач у оквиру првог панела био др Алберто Бенцони (Alberto Benzoni), синовац италијанске маркизе Г. Бенцони, који је говорио на тему *„С маркизом Бенцони по траговима Штефаника у Словачкој 1968. године“*. Са завршетком првог панела исцрпљена је листа учесника из иностранства.

Други панел под насловом *„Штефаник у огледалу извора и словачке историографије“* водио је др Радослав Рагач. У оквиру овог панела представљено је осам радова словачких историчара. Први је био рад др Душана Ковача из Историјског института Словачке академије наука (САН) *„Лик Штефаника у словачкој историографији и публицистици“*. Мр Миријам Кузмикова из Словачког државног архива говорила је потом на тему *„Почетак Штефаниковог боравка у Француској и његови контакти са домовином“*, док је о *„Метаморфози Штефаникове словачке националне свести“* говорио мр Михал Кшињан из Историјског института САН, а др Станислав Бајаник из Земаљског музеја Матице словачке излагао је на тему *„М. Р. Штефаник и словачка дијаспора“*. Мр Марек Мјешко из словачког Војноисторијског института говорио је на тему *„Штефаникова мисија у Србији“*, а др Бохумила Ференчухова из Историјског института САН, у оквиру истог панела, на тему *„М. Р. Штефаник и чешко-словачка емиграција у Француској, Италији, Русији и САД у огледалу француске дипломатске грађе“*. Доцент Прешовског универзитета др Љубица Харбулова говорила је о *„Ситуацији у Сибиру у време боравка М. Р. Штефаника (на прелазу из 1918. у 1919. годину)“*, док је др Маријан Хронски из Института политичких наука САН у раду *„Генерал М. Р. Штефаник – невелико размишљање над једним рукописом“* изнео анализу Масариковог говора на Штефаниковом гробу.

Наредни радни дан, 5. мај 2009, био је резервисан за последњи – трећи панел. Овај панел који је водила др Бохумила Ференчухова био је насловљен *„Штефаник – традиције, сећања и нове инспирације“*.

Панел је окупио 10 излагача. Од тих радова издвајамо саопштење др Мирослава Мусила на тему *„Дипломатска стратегија М. Р. Штефаника као преломни чинилац настанка Чехословачке Републике – у светлу страних извора“* и потпуковника мр Мирослава Чапловича, директора словачког Војноисторијског института, под насловом *„Успомена на личност М. Р. Штефаника у традицијама чехословачке армије 1919–1939“*. Остали учесници у раду трећег панела били су др Данијел Кузмик (МСП Словачке), др Петер Сабов (Словачка народна библиотека у Мартину), мр Катарина Магурова и др Ева Врабцова (Словачки државни архив), др Петер Махо (Историјски институт САН), др Растислав Пуделка (Словачки народни музеј), др Ева Краликова (Словачки народни музеј). Они су се бавили питањима чувања успомене на личност М. Р. Штефаника у споменичком наслеђу, музејским и библиотечким поставкама. Тема последњег излагача на конференцији др Милана Земка (Историјски институт САН) била је *„Штефаник између легенде и антилегенде. Различита тумачења његове улоге у политичко-државним променама у 20. веку“*.

Како је Милан Растислав Штефаник личност чија је делатност оставила трага и у историји Српског народа, мишљења смо да зборник радова са ове конференције, који ће бити објављен и на енглеском језику, завређује пажњу оних посленика српске историографије чији је истраживачки интерес усмерен на прву половину 20. века.

Капетан мр Далибор Денда

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „KOSOVO CASE AND THE MULTINATIONAL PEACE FORCES“, 11–15. MAJ 2009, СОФИЈА, БУГАРСКА

Центар за војну историју и научене лекције Војне академије „Г. С. Раковски“ Министарства одбране Републике Бугарске организовао је од 11. до 15. маја 2009. године међународну научну конференцију „Случај Косова и мултинационалне мировне снаге“ (*Kosovo Case and the Multinational Peace Forces*). Конференција је организована у оквиру редовних годишњих састанака посвећених проучавању искустава из мировних мисија.

На конференцији су учествовали историчари, политиколози, стручњаци за међународно право, стручњаци који се баве проучавањем медија и официри који су учествовали у међународним мировним снагама на простору Косова и Метохије. Поред представника домаћина, Бугарске армије и различитих владиних институција, на конференцији су учествовали представници САД, Велике Британије, Француске, Грчке, Македоније и Србије. Делегацију Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије предводила је пуковник др Катарина Штрбац, а у делегацији су били потпуковник мр Сава Савић и капетан Миљан Милкић.

Саопштења на конференцији била су подељена у тематске целине: „Настанак сукоба на Косову“, „Сукоби на крају двадесетог века у бившој Југославији и међународно учешће“, „Косово – преседан или правило“ и „Научене лекције из сукоба на Косову“. У оквиру првог панела саопштење је имала потпуковник др Росица Русева, Војна академија „Г. С. Раковски“ (*Балкан на крају 20. и на почетку 21. века – изазови и научене лекције*); др Мариана Стамова, Бугарска академија наука (*Косовски чвор – порекло, развој и покушаји проналажења решења*), затим је говорио капетан Миљан Милкић, Институт за стра-

тегијска истраживања, Министарство одбране Републике Србије (*Проучавање историје Косова и Метохије – међународни контекст и локалне прилике*); генерал Саби Сабев, Војна академија „Г. С. Раковски“ (КФОР – мандат, очекивања и реалност); пуковник др Катарина Штрбац, Институт за стратегијска истраживања, Министарство одбране Републике Србије (*Неке последице конфликта на Косову и Метохији*); Кристофер Делисо (Christopher Deliso), Балканска аналитичка агенција (*Искуства из области безбедности научена на основу Мисије Уједињених нација на Косову /UNMIK/ у периоду 1999–2008. корисна за развој безбедносних капацитета Европске уније и остварење циљева на Косову*). У оквиру панела посвећеног сукобима на подручју бивше Југославије говорили су генерал Георгиус Евангелатос из Директората за војну историју Републике Грчке (*Сукоб у бившој Југославији на крају 20. века и грчко учешће у међународним мисијама*); капетан Оливиер Либерже (Olivier Liberge), Служба за историјска истраживања Министарства одбране Републике Француске (*Искуства француских снага на Косову*); Марк Шилер (Mark Schiller), Центар за научене лекције (CALL, Fort Leavenworth, USA), (*Медијска искуства из савезничке операције на Косову*); потпуковник Димитар Валчев, Заједничка оперативна команда бугарске војске (*Учешће бугарске војске у операцијама мултинационалних безбедносних снага НАТО на Косову*); пуковник Михаил Христов, Бугарска армија (*Научене лекције из учешћа бугарске копнене војске у мисији КФОР*); Николај Павлов, Бугарска академија наука, (*Информативно-психолошке операције у време конфликта на Косову*). Саопштења у оквиру панела „Косово – преседан или правило“ била су посвећена политичким и правним узроцима и последицама нелегалног проглашења независности Косова и Метохије. Ставови Министарства одбране Велике Британије објаснио је мајор Руперт Шо (Rupert Shaw) у саопштењу *Независност Косова је неизбежна – Status Quo није одржив*. Др Златко Димитров, директор Одељења за међународно хуманитарно право у Министарству спољних послова Републике Бугарске, у оквиру свог излагања *Косово – јединствен случај*, заступајући либералну традицију у проучавању међународних односа уз селективно позивање на искуства међународног права, одлука УН и Европске уније, настојао је да докаже да је независност јужне српске покрајине легитимна. Саопштење *Одређивање државних граница као услов за стабилност и безбедност* имао је мајор Роберт Тасевски (Република Македонија), док је професор Сево Јавашчев имао пријављен реферат под насловом *Конфликт у бившој Југославији и заштита културних добара*. О значају сарадње различитих међународних организација говорио је потпуковник мр

Сава Савић из Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије (*Међуагенцијска сарадња на простору операција*). У оквиру панела „Научене лекције из сукоба на Косову“, којим је почео други дан конференције, саопштења су имали Стефан Симеонов, Полицијска академија (*Превазилажење косовског конфликта*); др Румен Стефанов, Нови бугарски универзитет, (*Улога УН мултинационалних мировних снага у успостављању безбедности и на Косову*); потпуковник Николај Атанасов, Ваздухопловне снаге Бугарске армије (*Неки филозофски аспекти косовског конфликта*); др Иван Станчев, Полицијска академија (*Мисија EULEX на Косову – флексибилна примена концепта за кризни менаџмент*); потпуковник др Иван Валков, Војна академија „Г. С. Раковски“ (*Бугарско учешће у активностима CIMIC на Косову*); потпуковник др Димитар Недевски (*Научене лекције са Косова и изграђивање капацитета за организовање војних операција у условима ниске радијације*). Пре завршне дискусије и званичног затварања конференције, реферат под насловом *Тампон зоне на Балкану и на Кавказу* имала је Нина Дјулгерова из Уније бугарских научника.

Конференција која је планирана за пролеће 2010. године биће посвећена проучавању искустава из мировних операција у Авганистану.

Капетан мр *Миљан Милкић*

**IX ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ
ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА (CSWG)
„END OF EMPIRES: CHALLENGES TO
SECURITY AND STATEHOOD IN FLUX“,
БУКУРЕШТ, 25–29. МАЈ 2009. ГОДИНЕ**

У Букурешту је од 25. до 29. маја 2009. године у организацији Службе за војноисторијска истраживања МО СР Немачке (MGFA) и Института за политичке студије одбране и војну историју МО Румуније одржана међународна конференција: *Крај царстава: изазови безбедности и државном суверенитету у порасту*. Конференција је реализована у оквиру 9. годишњег састанка Евро-Атлантске радне групе за студије конфликта (некадашња Радна група за војну историју). Ова радна група окупља војне историчаре из војних академија, института за стратегијске студије, војноисторијских института и цивилних научно-образовних установа из земаља чланица НАТО и програма ПЗМ.

На конференцији учешће је узело 38 истраживача и директора института из 17 земаља (Аустрија, Канада, Чешка, Данска, Француска, Немачка, Грчка, Мађарска, Холандија, Пољска, Русија, Србија, Словачка, Словенија, Шведска, САД и Румунија).

Рад конференције организован је у шест панела (*End of Empires and Map Changes: Birth of New States; End of Wars: Military Transformation; Military transformation, national identity and security interests; Resistance Movement, Military Interventions and peace operations; Inside and between the Two Systems Poles; Post Cold War: Statehood in Flux and Security*) у оквиру два радна дана (26. и 28. маја) док је 27. маја за учеснике био уприличен богат културни програм. Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије на конференцији је учествовао капетан мр Далибор Денда.

Првог радног дана у оквиру првог панела саопштења су поднели: др Тамара Шер (Аустрија) о истовременом војном присуству Османске Турске и Аустроугарске у Новопазарском санџаку (1879–1908), др Дамјан Гуштин и др Владимир Пребилич (Словенија) о војсци државе Словенаца, Хрвата и Срба у јесен 1918, др Серђу Јосипеску (Румунија) о стварању држава у источној и централној Европи у 19. и 20. веку и др Гжегож Новик (Пољска) о пољском радио-обавештавању 1918–1920. и аустроугарском, руском и немачком наслеђу од утицаја на његов развој. Други панел отворила је дискусија др Кристијана Ортнера (Аустрија) о трансформацији аустроугарских оружаних снага на подручју Аустрије у нову армију (Volkswehr) 1918–1919. године. Други говорник био је др Михаел Епкенханс (Немачка) са темом: *Пропуштена прилика? Шанса да се изграде одговарајуће оружане снаге након колапса немачког царства 1918. године*, а након њега потпуковник др Јохан Цимерман (Немачка) чији је рад носио наслов: *Вршење дужност? Немачки војници, ратни заробљеници и жене у последњим годинама Другог светског рата*. Последњи излагач у оквиру овог панела био је представник МО Републике Србије, капетан мр Далибор Денда, са темом: *Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама 1918–1941*.

Трећи и последњи панел првог радног дана конференције отворило је излагање Брајана Мек Керчера (Канада) чија је тематика била везана за политичка ограничења у формирању државне стратегије на примеру британских премијера у периоду између Првог и Другог светског рата. Као други излагач, др Марек Мјешко (Словачка) поднео је реферат о словачком војничком идентитету у 20. веку, док је представник Данске, др Кјелд Халд Галстер реферисао на тему: *Колективна безбедност: национални егоизам*. Последњи говорник првог радног дана конференције био је холандски представник др Јан Хоффенаар са темом: *Безбедност у развоју: холандско прилагођавање новом светском поретку 1989–2009*.

Другог радног дана, 28. маја, четврти по реду панел започео је излагањем пуковника др Томажа Кладника (Словенија) на тему: *Стратегија и тактика партизанског покрета и покрета отпора у Словенији*. Други говорник био је др Ричард Дејвис (САД) са темом која је обрађивала англо-америчко стратегијско бомбардовање Балкана 1943–1944. године, а након њега канадски мајор Мишел Боар чије се излагање односило на учешће 1. канадске оклопне бригаде у кампањи на Сицилији у јулу – августу 1943. године. Овај панел завршен је излагањем професора Ларса Ериксона Волкеа (Шведска) о шведском учешћу у мировној мисији ОУН у Конгу 1960–1964. године.

Прво излагање у оквиру петог панела имала је др Ефпраксија Пашалиду (Грчка). Њена тема односила се на утицај Труманове док-

трине и Маршаловог плана (1947) на обнову Грчке и реорганизацију грчке армије. Капетан мр Звездан Марковић (Словенија) имао је саопштење о цивилно-војним односима у бившој Југославији на примеру Словеније, а др Вилијам Стиверс (САД) о пореклу стратегије САД у подручју Индијског океана 1955–1967. године. Панел је затворио шведски мајор мр Пер Ико темом која се односила на војне и невојне одбрамбене мере Шведске у току Хладног рата.

Последњи, шести панел био је више окренут проблемима стратегије данашњице и поукама из савремених мировних операција. Први говорник, др Татјана Паркхалина (Руска Федерација) излагала је на тему: *Руски предлог о Европском безбедном споразуму и Систему безбедности у Европи*, док је после ње на тему о крају и рађању држава након Хладног рата говорио директор румунског Института за политичке студије одбране и војну историју генерал-мајор у пензији др Михаел Јонеску. О улози француских снага у стабилизацији прилика у Обали Слоноваче у току 2004. године говорио је француски капетан Оливер Либерже, а последњи говорник, који је говорио о улози и задацима пољских контингената у мировним операцијама од 1973. до 2009, био је пољски пуковник др Дариуш Козеравски.

На крају радног дела конференције одржан је састанак свих учесника на којем је договорено публиковање зборника радова и дискутовано о будућим плановима ове радне групе. Договорено је такође да наредна X конференција буде одржана крајем маја 2010. године у Варшави (Пољска) у заједничкој организацији МО Грчке и Пољске. Прелиминарно је постигнута и сагласност да се XI конференција одржи 2011. године у Софији у суорганизацији МО Бугарске и Француске.

Капетан мр Далибор Денда

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „БОЈ НА ЧЕГРУ 1809. ГОДИНЕ У ИСТОРИЈИ И ТРАДИЦИЈИ БАЛКАНСКИХ НАРОДА“, НИШ, 29–30. МАЈ 2009. ГОДИНЕ

У Нишу је 29. и 30. маја 2009. у организацији Министарства за рад и социјалну политику, Института за новију историју Србије и Народног музеја одржан међународни научни скуп *„Бој на Чегру 1809. године у историји и традицији балканских народа“*.

У оквиру два радна дана одржане су Пленарна седница и четири седнице. На Пленарној седници, вођеној 29. маја, саопштења су имали: проф. др Радош Љушић (Филозофски факултет, Београд), „Српска револуција – проблеми“; проф. др Ема Миљковић (Филозофски факултет, Ниш) „Нишки крај у 18. веку“; проф. др Душко Ковачевић и Мирослав Павловић (Филозофски факултет, Нови Сад) „Османско царство на прелому 18. и 19. века: кризе и реформе“; мр Светла Глушкова (Универзитет „Св. Кирило и Методије“, Велико Трново, Бугарска) „Света алијанса, Балкан и Србија“; проф. др Мариана Јовевска (Универзитет „Св. Кирило и Методије“, Велико Трново, Бугарска), „Постоји ли веза између стварања прве српске државе (1804–1813) и првог устава у Европи (Варшава, 3. мај 1791. године)“. Пленарна седница завршена је саопштењем др Недељка Радосављевића (Историјски институт, Београд) „Православна црква на Балкану уочи Српске револуције“.

Другог радног дана, 30. маја, одржане су четири седнице. На првој су саопштења имали: Сузана Станковић, Ивана Петковић и Маја Новаковић (Народна библиотека, Ниш) „Библиографија *Битка на Чегру*“; мр Радомир Поповић (Историјски институт, Београд) „Историографија о српској револуцији – поводом двестогодишњице“; др Драган Алексић (Институт за новију историју Србије, Београд) „Бој на Чегру у српској историографији“; мр Јованка Ђорђевић-Јовановић

(Балканолошки институт САНУ, Београд) „Одјеци Првог српског устанка у грчкој историографији“; Оливера Думић (Београд) „Османски извори о операцијама око Ниша 1809. године“; др Љубодрог П. Ристић (Балканолошки институт САНУ, Београд) „Први српски устанак и Чегар у британским путописима 19. века“; мр Алексеј Тимофејев (Институт за новију историју Србије, Београд) „Бантиш – Каменски и његова визија Србије за време Првог српског устанка“ и проф. др Софија Божић (Институт за новију историју Србије, Београд) „Биографије знаменитих Ресаваца из Првог српског устанка“.

У оквиру друге седнице саопштења су имали: др Славица Ратковић-Костић (Институт за стратегијска истраживања Војске Србије, Београд) „Војна организација за време Првог српског устанка (стварање народне војске)“; Богдан Бранковић (Београд) „Устаничка и турска артиљерија од 1804. до 1809. године“; Драгиша Костић (Народни музеј, Лесковац) „Устанички продор у Запаље, Лесковачко поље и Топлицу у време офанзивне акције 1809. године“; проф. др Борислава Лилић (Институт за савремену историју, Београд) „Опсада Ниша, Каменичка битка 1809. и Ћеле-кула (велики догађаји у историји српског народа)“; мр Небојша Ђокић (Београд) „Бој на Чегру 1809. године – покушај реконструкције“; Ђорђе Петковић (Параћин) „Учешће ражањске војске са војводом Ђорђем Крагићем у боју на Чегру“; Нинослав Станојловић (Јагодина) „О учешћу левачког кнеза Милоја Тодоровића у боју на Чегру 1809. године“; Љубодрог Поповић (Београд) „Каменица у очима савременика 1809“; Мирослав Пешић (Филозофски факултет, Ниш) „Нејединство међу устаничким вођама – узрок пораза на Каменици“ и мр Добривоје Јовановић (Историјски архив Јагодине) „Заустављање турске офанзиве после пораза на Чегру“.

У оквиру треће седнице саопштења су поднели: проф. др Пал Шандор (Филозофски факултет, Нови Сад) „Извештаји мађарске штампе о збивањима Првог српског устанка 1809. године“; др Драго Његован (Музеј Војводине, Нови Сад) „Допринос Срба са подручја Хабзбуршке монархије у Првом српском устанку – са посебним освртом на бој на Чегру 1809. године“; Радован Пилиповић (Библиотека Српске патријаршије, Београд) „Први српски устанак и Срби тромеђе“; Марко Кљајић (жупник новобеоградски, Београд) „Земун у време Првог српског устанка“; Мирослав Видосављевић (Историјски архив Призрен – Ниш) „Нишка Ћеле-кула кроз историју“; Драгош Петровић (Архив Југославије, Београд) „Обнова Ћеле-куле и обележавање боја на Чегру 1938. године“; др Душица Бојић (Историјски музеј Србије, Београд) „Повеље значајних Срба Првог српског устанка – из збирке Историјског музеја Србије“; Маријана Јове-

лић (Војни музеј, Београд) „Одела војске у Србији 1809. из збирке Војног музеја“ и Анђелија Радовић (Војни музеј, Београд) „Предмети учесника Чегарске битке – из збирке Војног музеја“.

На последњој, четвртој седници саопштења су имали: проф. др Милан Д. Јовановић (Висока школа струковних студија за криминалистику и безбедност, Ниш) „Саможртовање као етички проблем“; мр Зоран Пешић (Висока школа струковних студија за криминалистику и безбедност, Ниш) „Етнополитичке димензије и значај чегарске жртве“; проф. др Радован Радовановић (Криминалистичко-полицијска академија, Београд) „Чин пожртвовања Стевана Синђелића на Чегру 1809“; мр Иван Мијатовић (Војни музеј, Београд) „Између историје и традиције: Јован Мишковић о боју на Чегру“; мр Зоран Миладиновић (Висока школа струковних студија за криминалистику и безбедност, Ниш) „Чегарски бој у српској књижевности“ и проф. др Слободан Бранковић (Универзитет Мегатренд, Београд) „Синђелићев чегарски чин у историји цивилизације“. Трећег дана, 31. маја, учесници научног скупа присуствовали су свечаности којом је обележен јубилеј 200 година боја на Чегру.

Мада посвећен догађајима на Чегру 1809. године у историји и традицији балканских народа, овај научни скуп имао је далеко ширу димензију. Предмет његовог интересовања су историјска збивања, стога су теме већим делом биле из области историје, па ипак, изашао је из оквира војне историје и историје уопште, тако да је реч о скупу који је био мултидисциплинаран, јер је садржао саопштења из више научних области и дисциплина: историје, географије, етнологије, ратне вештине (стратегија и тактика), социологије, психологије, технике, етике, лингвистике, музеологије. Осврнуо се на изворе, како српске тако и турске; на одјеке не само у српској већ и у грчкој, бугарској и мађарској штампи и историографији. Сагледао је догађај и очима путописаца, српских и британских. Продубио је са знања о доприносу Срба са подручја Хабсбуршке монархије српској ослободилачкој борби почетком 19. века и обогатио постојећу библиографију. Ишао је до критичких осврта на књиге и оцене стручних чланака. Да закључимо, несумњиво је да је тематиком, садржајем и разноврсним радовима из многих области овај скуп допринео продубљивању знања везаних за бој на Чегру, а тиме и за Први српски устанак.

Др Славица Ратковић-Костић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „КОСОВО И МЕТОХИЈА У ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ТОКОВИМА“, КОСОВСКА МИТРОВИЦА, 8–11. ОКТОБАР 2009. ГОДИНЕ

У Косовској Митровици је од 8. до 11. октобра 2009. године, у организацији Филозофског факултета Универзитета у Приштини одржана међународна мултидисциплинарна конференција *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Конференција је одржана у осам секција, и то: лингвистика и филологија, књижевност, историја, историја уметности, педагогија и андрагогија, психологија, социологија и право, филозофија. У раду конференције учествовали су научни радници из Србије, Републике Српске, Македоније, Бугарске, Руске Федерације, Велике Британије, САД, Француске, Црне Горе, Аустрије, Белорусије, Италије, Немачке, Пољске, Хрватске, Словеније и Румуније.

Радни део конференције је одржан 8. и 9. октобра, у осам секција са укупно 44 панела, док је 10. октобра организован обилазак српских манастира на Косову и Метохији.

Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на конференцији *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* у раду историјске секције учествовао је мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана, 8. октобра, одржана су три панела. У оквиру првог панела, који се односио на античку баштину на тлу Косова и Метохије и српску средњовековну државу, саопштења су имали Жарко Петковић – о племену Дарданаца у време Рима, Светлана Лома – о епихорској антропонији Косова и Метохије у римско доба, Глигор Самарџић – о Косову и Метохији у нумизматичким налазима у првој половини IV века нове ере, Радивој Ра-

дић – о Косову и Метохији у византологији, Божидар Зарковић – о Косову и Метохији у контексту српско-византијских односа у време Стефана Немање, Комсалова Јоргова Румјана – о улози бугарских племкиња у српско-бугарским односима у XIII и XIV веку, Марица Маловић-Ђукић – о Которанима по трговима и градовима Косова и Метохије у средњем веку, Радмилу Пекић – о косовско-метохијским трговцима у светлу дубровачких тестамената и Биљана Марковић – о Новом Брду према законуку деспота Стефана. У другом панелу који се односио на период турске власти на Косову и Метохији, саопштења су имали: Милош Луковић – о почетној организацији турске власти на подручју Косова и Метохије, Татјана Катић – о призренској области и хотачкој метохији под турском влашћу, Божидар Јовановић – о демистификацији улоге „албанских манастирских војвода“ у очувању српских светиња на Косову и Метохији, Драгана Амедоски – о територији југоисточног Косова у XVI веку, Далибор Елезовић – о Митровици почетком XVII века, Елена Кудрјавцева – о месту Србије у геополитичким плановима Русије на Балкану у првој половини XIX века, Душан Урић – о Старој Србији у ослободилачким плановима Српско-босанског одбора, Максим Анисимов – о Косову и Метохији у извештајима првог руског вице-конзула у Призрену Е. М. Тимаева 1860–1869. У трећем панелу који се такође односио на период турске власти саопштења су имали: Александра Новаков – о културном и националном значају призренске богословије, Зоран Вукадиновић – о српској периодици на Косову и Метохији у периоду 1871–1912, Људмила Кузмичева – о косовском проблему у периоду Велике источне кризе 1875–1878, Душан Берић – о једном непознатом немачком извору из 1877. године и његовом значају за историју Косова и Метохије, Драги Маликовић – о ангажману Црне Горе у Метохији почетком XX века и Александар Раствојић – о писању британских дипломата о Косову и Метохији у периоду 1878–1914. У четвртог панелу који се односио на период Краљевине СХС/Југославије, Другог светског рата, социјалистичке Југославије и њеног распада саопштења су имали: Зоран Лакић – о улози науке у утврђивању статуса Косова и Метохије, Димитар Тасић – о ослобођењу Косова и Метохије у јесен 1918. године и проблемима у функционисању војно-територијалних органа, Александар Павловић – о свакодневном животу Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији, Драгана Радојичић – о колонизацији Косова и Метохије из Црне Горе у првим деценијама XX века, Марко Атлагић – о демонизацији Срба и бом-

бардовању Косова и Метохије, Мајкл Палерет – о историјату Рударско-топионичарског комбината **Трепча**, Агоп Гарабедијан – о НАТО и проблему Косова и Саша Станојевић – о конфискацији имовине грађана Косова и Метохије после Другог светског рата.

Конференција је била изврсно припремљена и организована, а у Зборнику радова Филозофског факултета објављени су резимеи саопштења са конференције.

Мр *Дмитар Тасић*

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осам за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*,
Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I–III, Београд, 1921, стр. 98.
Службени војни лист (даље СВЛ), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов, 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Vojna enciklopedija*, 6, Beograd, 1973, str. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Ружа Величковић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISBN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

